Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 70

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 70. J.B. Wolters, Groningen - Jakarta 1956

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005195501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

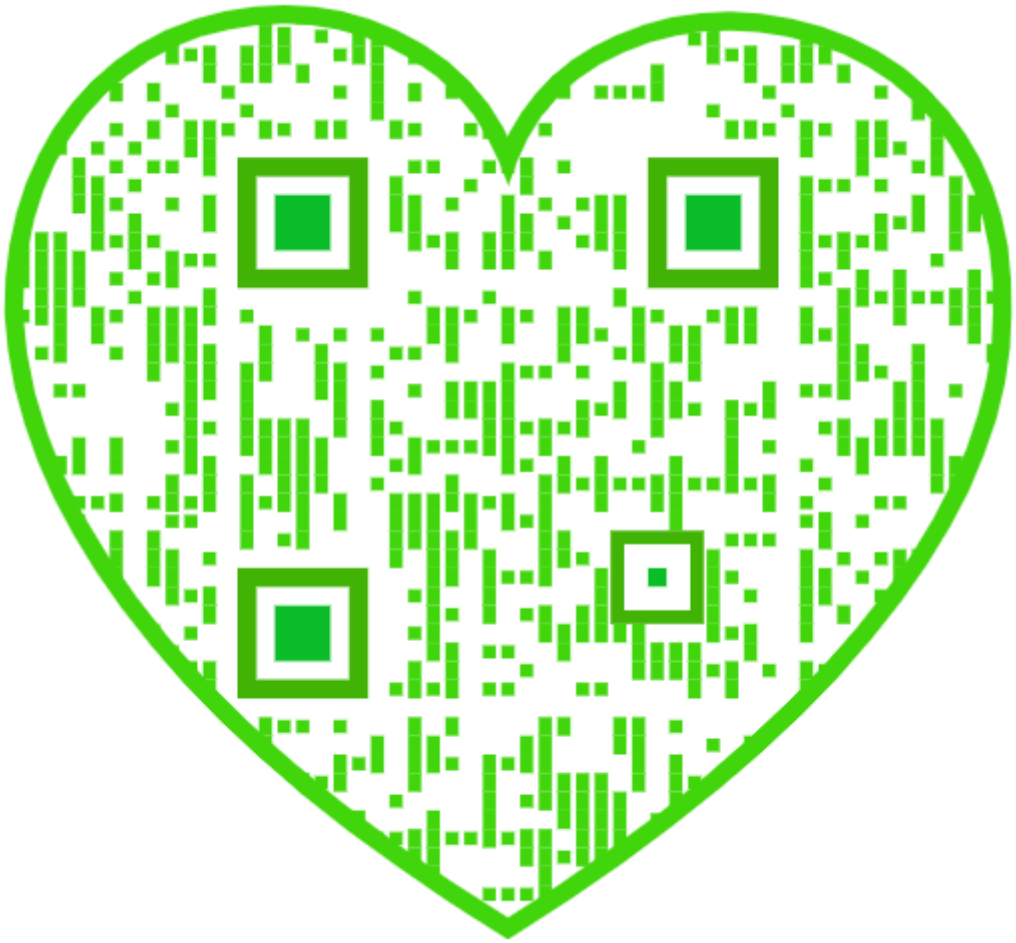

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op Maandag 31 October 1955 in het Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht

Aanwezig zijn volgens de presentielijst de leden:

J.A. van Arkel
P.J.W. Beltjes
M. de Block
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-v.d. Veen
E.A.B.J. ten Brink
L. Brummel
M.G. Buist
J.J. Buurman
J.R. Clifford Kocq van Breugel
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
A.W.E. Dek
Z.R. Dittrich
J.W. Dorsman
P.A. Dijkema
E.R.v. Eibergen Santhagens
W.A. Engelbrecht
G.A. Evers
C.N. Fehrmann
C.M. Geerars
P. Geyl
M.K.E. Gottschalk
H.J. de Graaf
D. Grosheide
C.F. Gülcher
S. Hart
W.J.v. Hoboken
J.A.v. Houtte
J. Hovy
F.W.N. Hugenholtz
L. Jansen
T.S. Jansma
W. Jappe Alberts
L. de Jong
G.J.W. de Jongh
M.W. Jurriaanse

F.v. Kalken
J.H. Kernkamp
F. Ketner
T. Klijnhout-Moerman
N. Kolff
R.J. Kolman
Elis. H. Korvezee
E. Kossmann
H.A.H. Kranenburg
L.W.A.M. Lasonder
J.R.v.d. Leeuw
L. Leuven
Th.J.G. Locher
R.v. Luttervelt
W.C. Mees
L.S. Meihuizen
J. Meilof Yben
A.F. Mellink
J.F.A. Modderman

A.W.J. Mulder
H.J. Mijjer
J.K. Oudendijk
J.B.v. Overeem
G.A.W. ter Pelkwijk
L. Pirenne
A.v.d. Poest Clement
R. Post
N.W. Posthumus
J.W. Postma
W.F. Prins
S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus
G.J.M.v.h. Reve
C. Riekwel
A.E. Rientjes
M. Roest
R. van Roijen
H.H.P. Rijperman
I. Schöffer
S. Schotten
C. Smits
J.v. Staveren
J. Steur
J.E. Struick
J.L. Struyk
J. den Tex
W.S. Unger
H.M. den Uyl
A.J. van de Ven
B.A. Vermaseren
H.B.C.W. Vermeer
A.J. Vis
J. Voerman
P.A.C. Wieringa
H. Winkel-Rauws
C. Wiskerke
J.J. Woltjer
F.W.R. Wttewaal
C.A. Zaalberg
S.B.J. Zilverberg
J.H.R.M. Zoetmulder
W. Zwier

één handtekening op de presentielijst was onleesbaar.

De Voorzitter, Prof. Dr. C.D.J. Brandt opent te 10.45 de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

Wederom is een jaar voorbijgegaan en wederom sta ik dus op deze plaats om U een hartelijk welkom toe te roepen op onze Algemene Vergadering. Het verheugt mij ieder jaar weer, dat zovelen van onze leden deze samenkomst op prijs blijken te stellen, niet in de laatste plaats om de stimulans, die er van hun aanwezigheid uitgaat op de werkzaamheid van ons bestuur.

Het vorige jaar heb ik U reeds verteld, dat in ons ledental, na de betrekkelijk grote mobiliteit van de eerste na-oorlogse jaren, weer een stabiliteit was ingetreden. Ik kan dit ook ditmaal bevestigen. Het afgelopen jaar heeft een kleine stijging van het ledental laten zien. Van 763 leden zijn wij op 772 gekomen en wel als volgt verdeeld: 684 (680) leden in Nederland, 78 (75) buitenlandse leden en 10 (8) ereleden. De namen van de nieuw benoemde ereleden wil ik hier graag even noemen, het zijn Prof. E. Coornaert te Parijs en Prof. C.R. Boxer te Londen.

In het Utrechtse bestuur is dit jaar geen verandering gekomen. Wat het Algemene bestuur betreft moet ik wel één wijziging memoreren. Prof. Dr. N.W. Posthumus heeft ons niet lang vóór deze vergadering medegedeeld, dat het hem helaas niet mogelijk was, om langer deel uit te maken van het Algemene bestuur. Wij hebben ons uit de aard der zaak bij dit besluit van Prof. Posthumus moeten neerleggen, maar wij hebben dit node gedaan. Hoewel Prof. Posthumus door zijn drukke werkzaamheden de laatste jaren weinig gelegenheid had om onze vergaderingen bij te wonen, wij wisten, dat het Historisch Genootschap hem ter harte bleef gaan en dat wij, wanneer er zich problemen voordeden bij ons werk, altijd een beroep op zijn door ons zo gewaardeerde adviezen konden doen. Gaarne breng ik ook te dezer plaatse Prof. Posthumus dank voor het vele wat hij in de loop van een langjarig bestuurslidmaatschap voor het Genootschap heeft gedaan en ik voeg daarbij de wens, dat zijn zakelijke werkzaamheden hem in de komende jaren ook nog wat tijd zullen laten voor studie op het terrein der historie.

Ik kom thans tot het gebruikelijk overzicht van onze publicaties. Onze leden hebben niet te klagen over de uitgaven, die hen sinds onze vorige Alg. Vergadering hebben bereikt.

Daar is in de eerste plaats geweest een deel van de *B. en M.*

in de bescheiden vorm, waarin wij sinds enige jaren gemeend hebben deze waardevolle reeks te kunnen en te moeten voortzetten.

Verder hebt u in het voorjaar nog ontvangen de *Relation de son ambassade* van de Franse gezant Pomponne in Den Haag, het werk van de Amerikaanse historicus Dr. H.H. Rowen. Het is U bekend, dat het bedrag, dat voor deze publicatie buiten ons eigenlijke program nodig was, door Dr. Rowen zelf geheel bijeengebracht is met behulp van Amerikaanse subsidies. Wij zijn Dr. Rowen daarom dubbel dankbaar voor deze verrijking van onze Werken met een voor de kennis van een spannende periode uit onze geschiedenis van de 17de eeuw zo belangrijke uitgave.

En ten slotte is er het eerste deel van het *Archief-Thorbecke*. U kunt zich nauwelijks voorstellen, welk een voldoening het is voor ons bestuur en voor zijn voorzitter in het bijzonder, om te mogen constateren, dat dit deel verschenen is. Jaren en jaren lang is deze uitgave een zorgenkind geweest van ons bestuur, wij hebben er in ogenblikken van moedeloosheid, wanneer weer onverwachte moeilijkheden opdoken, zelfs wel eens aan getwijfeld, of wij er wel goed aan gedaan hadden, om deze uitgave op ons te nemen. Maar nu mogen wij dan toch zeggen: het begin is er. Voor de familie Thorbecke moet het eveneens een grote voldoening zijn, dat dit eerste deel is voltooid, zoals trouwens voor die instanties en particulieren, die aan het Historisch Genootschap zo bereidwillig financiële steun hebben gegeven voor deze ook in hun ogen belangwekkende publicatie. Maar bovenal is deze verschijning van het eerste deel een gelukwens waard aan de bewerkster, Mevr. Dr. J. Brandt-van der Veen. Een gelukwens, die tevens is een woord van dank van ons bestuur, neen van het Historisch Genootschap als geheel, voor het vele werk, dat zij verzet heeft om dit eerste deel op deze wijze gereed te krijgen. Een gelukwens en een woord van dank, waarin ons bestuur ook het toezichthoudend lid, Prof. Dr. H. Smitskamp, gaarne wil laten delen.

Kon ik vorig jaar op een opgewekte toon spreken over de uitgave van het *Archief-Van der Meulen*, ditmaal moet die toon wat gedempter klinken. Wat de voltooiing van haar manuscript voor het eerste deel betreft, heeft Mej. Dr. M. Simon Thomas haar wens niet in vervulling zien gaan.

Ziekte noopte haar, helaas, het werk gedurende maanden

te laten rusten. Zij hoopt echter haar arbeid voor het eind van het jaar te kunnen hervatten. Wij wensen Mej. Simon Thomas van ganser harte een spoedige en volledige beterschap!

Gelukkig behoeft de vertraging, ontstaan in de publicatie van het *Archief-Van der Meulen* geen onderbreking te betekenen in ons program van publicaties. Want wij hebben reeds een begin gemaakt met het ter perse leggen van de *Briefwisseling van Van den Bosch*, die verzorgd wordt door Dr. J. Westendorp Boerma en het zou ons al bijster moeten tegenlopen, wanneer deze uitgave in twee deeltjes het volgend jaar niet aan onze leden zou kunnen worden toegezonden.

Aan het manuscript van de *Fruin-correspondentie* wordt op het ogenblik de allerlaatste hand gelegd door Dr. H.J. Smit en Prof. Dr. W.J. Wieringa. Wij hebben de bewerkers toegezegd, dat wij deze uitgave, die zeker de belangstelling van onze leden zal hebben, zo spoedig mogelijk nadat de publicatie van Dr. Westendorp Boerma van de pers zal zijn gekomen, zullen gaan drukken. Of dit betekent, dat de *Fruincorrespondentie* nog in 1956 aan onze leden zal kunnen worden toegezonden, is een vraag, waarop ik nu nog geen antwoord kan geven; daarvoor zijn te veel factoren nog onzeker.

In de loop van het jaar heeft Prof. Dr. A.J.C. Rüter ons de vraag gesteld, of wij ermee konden instemmen, dat hij de voortzetting van zijn uitgave van de *Gouverneursrapporten* ter hand zou gaan nemen. Het spreekt vanzelf, dat wij hem geantwoord hebben, dat het ons alleen maar zal verheugen, wanneer er aan deze voor de geschiedenis van de jaren veertig van de 19de eeuw zo belangrijke bron wordt voortgewerkt, ook al hebben wij Prof. Rüter geen toezegging kunnen doen omtrent het tijdstip, waarop wij gelegenheid zullen hebben met de druk te beginnen.

Ook het volgend jaar hopen wij wederom een deel van de *B. en M.* te kunnen brengen; daarin zullen dus, gelijk te doen gebruikelijk, onder meer ook de lezingen van deze Algemene Vergadering worden opgenomen. Wij streven er als regel naar om zo'n deel van de B. en M. zo vroeg mogelijk in het jaar te doen verschijnen. Ditmaal echter bestaat er een grote kans, dat het ons niet zal gelukken om de B. en M. met die ook door ons gewenste spoed te doen verschijnen; redenen van publicatiebeleid noodzaken ons tot een verschuiving van die termijn naar later in het jaar.

Al met al, Dames en Heren, zal het U duidelijk zijn, dat ons bestuur niet werkeloos hoeft te blijven en dat ons program van uitgaven nog steeds rijkelijk gevuld is. Het zal U daarom wellicht verwonderen, wanneer ik na alles wat ik over de in bewerking zijnde uitgaven heb gezegd, nu ook nog melding maak van een nieuwe uitgave, die wij op touw hebben gezet. Dit laatste is ook trouwens niet juist, want het gaat hier om een publicatie, die al meer dan twintig jaar op ons program staat, maar waarvoor wij in het afgelopen jaar een nieuwe bewerker hebben gevonden. Indertijd, de ouderen onder onze leden zullen zich dit misschien herinneren, heeft wijlen Prof. Henneman zich bezig gehouden met een uitgave van een *Amsterdamse kroniek over de jaren 1572-78*. Van het begin af heeft deze uitgave de grote belangstelling van het bestuur gehad. Helaas echter was de bewerker door andere drukke werkzaamheden niet in de gelegenheid om meer te doen dan een afschrift te maken van het handschrift, dat in de universiteitsbibliotheek van Nijmegen berust en na zijn overlijden is deze uitgave geheel blijven liggen. In het afgelopen jaar echter heeft Mej. Dr. J.H. van Eeghen aangeboden, om deze kroniek, die haar aandacht had getrokken, bij het Historisch Genootschap uit te geven. Het bestuur heeft haar onmiddellijk gezegd, dat het in beginsel alleen maar verheugd was over dit aanbod, maar dat het niet wist, of het over de geldmiddelen zou beschikken, om deze uitgave in het toch zo zwaar belaste program van publicaties in te lassen. Bij nader overleg met Mej. van Eeghen is ons gebleken, dat zij verwachtte voldoende financiële steun van elders te kunnen verkrijgen, om een uitgave in twee delen mogelijk te maken. Daarop meende het bestuur niet langer te mogen aarzelen, om onze leden in kennis te brengen met deze kroniek, die zoveel interessante gegevens bevat over de eerste jaren van de opstand tegen Spanje; het heeft deze uitgave graag aanvaard, onder dankzegging aan Mej. van Eeghen en onder voorwaarde, dat haar verwachting van voldoende financiële steun werkelijk in vervulling zal gaan.

Met dit laatste heb ik een geschikte overgang gevonden van de uitgaven in de zin van publicaties naar de financiën. Meer dan eenmaal reeds heb ik over de zorgelijke toestand van de financiën van het Genootschap gesproken, in het bijzonder ook over de onmogelijkheid om de publicaties ervan te bekostigen, zoals wij dit vóór de oorlog toch plachten te

doen, uitsluitend uit de opbrengst van de contributies onzer leden. Ik ga dit nu niet weer doen. Ik beperk mij ertoe nog eens vast te stellen, dat wij zelfs de helft van ons program van publicaties niet zullen kunnen verwerkelijken zonder een behoorlijke financiële steun van buiten af. Tot dusver mogen wij zeker niet klagen over begrip voor onze moeilijkheden bij die instanties en organisaties, die in de gelegenheid zijn om wetenschappelijk werk met subsidies te steunen. In het bijzonder heeft Z.W.O. steeds een open oog en, wat nog meer voor ons betekent, een open hand voor ons gehad, wanneer wij om hulp moesten aankloppen, en wij twijfelen er niet aan, dat zulks ook in de naaste toekomst het geval zal zijn. Het is, dunkt ons, hier de plaats om openlijk de dank van het Genootschap hiervoor uit te spreken.

Er zit echter ook nog een andere kant aan dit vragen en krijgen van financiële hulp van buiten, het probleem nl. of wij de eigen inkomsten niet kunnen verhogen, of wij dit niet zelfs verplicht zijn tegenover de instanties, die wij om subsidies vragen. Ons bestuur is tot de overtuiging gekomen, dat het deze laatste vraag niet anders dan toestemmend mag beantwoorden, het is van oordeel, dat hier inderdaad van een verplichting moet worden gesproken. Daarom heeft het nu besloten te doen, wat het reeds lang overwogen heeft, maar tot nu toe geaarzeld had te doen, nl. **de contributie te verhogen van 10 gulden op 15 gulden.** Wij vertrouwen, dat onze leden de noodzaak zowel als de redelijkheid van dit besluit zullen inzien, vooral wanneer zij daarbij nog overwegen, dat de afstand tussen het bedrag, dat zij tot nu toe jaarlijks aan contributie betaalden, en de handelswaarde, ja zelfs de kostprijs der uitgaven, die zij hiervoor ontvingen, hoe langer hoe groter is geworden. Dit jaar is dit wel bijzonder duidelijk geworden. Bedenkt U maar eens, dat het eerste deel van het Thorbecke-Archief alleen in de boekhandel 30 gulden moet kosten en dat onze leden daarnaast ook de uitgave Rowen en een deel van de B. en M. hebben ontvangen. De situatie is langzamerhand zo geworden, dat wij er financieel bezien geen belang meer bij hebben, dat ons ledental toeneemt. Integendeel, ieder nieuw lid kost ons geld. Dit is een paradoxale toestand voor een genootschap als het onze en het is naast ons gevoel van verantwoordelijkheid tegenover de ons subsidiërende instanties een reden te meer geweest voor ons bestuur om tot contributieverhoging over te gaan. Wij hebben

dit besluit ook nog daarom op dit moment menen te mogen nemen, omdat wij nu de redelijke zekerheid hebben, dat wij onze leden de komende jaren, om het zo nu maar eens uit te drukken, waar voor hun 15 gulden kunnen blijven geven.

Met deze verzekering, dat ons bestuur en de bewerkers van onze uitgaven hun best voor het Historisch Genootschap zullen blijven doen, verklaar ik deze Algemene vergadering voor geopend.

Na deze rede te hebben uitgesproken schorst de Voorzitter de vergadering voor enige ogenblikken.

Na de heropening geeft de Voorzitter allereerst het woord aan Dr. L. de Jong voor het maken van enkele opmerkingen naar aanleiding van de openingsrede. De Heer de Jong herinnert in verband met het besluit van het bestuur tot het verhogen van de contributie aan het meermalen gehouden pleidooi voor een vrijwillige verhoging. Hij hoopt en vertrouwt, dat deze na het bestuursbesluit niet achterwege zal blijven. Voorts spreekt hij er zijn teleurstelling over uit, dat de verschijning van het eerste deel van 'Het Thorbecke-archief' niet tot een nationale gebeurtenis geworden is. Zijn van de zijde van het bestuur wel de nodige stappen ondernomen, om de aandacht te vestigen op de uitgave?

De Voorzitter antwoordt de Heer de Jong, dat het bestuur eerst na grote aarzeling het besluit heeft genomen de contributie te verhogen. Vooral met het oog op de verplichting tegenover de subsidiërende instanties was zij echter onvermijdelijk. Het resultaat van de actie voor een vrijwillige verhoging van de contributie is minimaal geweest. Het bestuur is voorts niet in gebreke gebleven publiciteit te geven aan de verschijning van het eerste deel van de uitgave van de papieren van Thorbecke. Het interview met een vertegenwoordiger van het A.N.P. heeft echter niet het resultaat opgeleverd wat daarvan redelijkerwijze mocht worden verwacht. De verkoopmogelijkheid van het werk wordt ook enigzins verminderd door de gratis-toezending aan de leden en door het ruilverkeer met andere genootschappen.

Na nog enkele opmerkingen van andere zijde beantwoord te hebben, geeft de Voorzitter te half twaalf het woord aan Prof. Dr J.A. van Houtte voor het houden van zijn voordracht over het Nederlandse marktwezen.

Het Nederlandse Marktgebied in de vijftiende eeuw: eenheid en differenciëring.

De vorderingen die in de Nederlanden in de jongste decennia werden geboekt in de studie van de geschiedenis, waarover Marc Bloch getuigde dat zij tot de jongste onder de wetenschappen behoort, speciaal in de studie van de geschiedenis van de Nederlandse handel, zijn in vele opzichten baanbrekend geweest. Voor het eerst is men doorheen de oppervlakkige indrukken van tijdgenoten en de daarop steunende gemeenplaatsen van latere geschiedschrijvers gebroken, en heeft men inzicht gekregen in het ware wezen en de ware ontwikkelingsgang van een aantal verschijnselen. In het bijzonder ook heeft het bewustzijn algemener ingang gevonden, dat voordien alleen aanwezig was op het beperkte terrein van het onderzoek naar de Opstand en naar de oorzaken van het uiteenvallen van de Bourgondische eenheid, het bewustzijn dat de verschillende gewesten van de Nederlanden op allerlei gebieden in een zo gestadige wisselwerking stonden met elkaar, dat hun geschiedenis slechts dan terdege kon worden behandeld, als zij gezamenlijk werd overschouwd. Deze overtuiging begon met name ook baan te breken in de economische historiografie der Nederlanden. Bijvoorbeeld mochten wijzelf elders pogen een beeld op te hangen van de sociaal-economische verhoudingen in Zuid en Noord gedurende het Bourgondisch-Habsburgse hoogtij van hun beschaving, van het einde van de vijftiende eeuw tot aan het uitbreken van de Opstand. Het zou voorzeker aanbeveling verdienen de onderlinge economische relatie tussen de verschillende gebieden van de Nederlanden ook voor andere tijdvakken aan een gezamenlijk en vergelijkend onderzoek te onderwerpen. Wij zijn ervan overtuigd dat ook de latere perioden van minder zichtbare versmelting of van scheiding en tegenstelling op het politieke plan een sociaal-economische ondergrond zouden vertonen, waardoor de samenhang van de Nederlanden duidelijker tot uiting zou komen dan de staatkundige verhoudingen laten vermoeden.

Hoe belangrijk ook deze vraagstukken mogen zijn, wij hebben er de voorkeur aan gegeven voor dit Genootschap het Nederlandse marktgebied te bespreken in de vijftiende eeuw. Het probleem dat ons hierbij in het bijzonder voor de geest stond,

was een onderzoek in te stellen naar de vraag of de factoren van eenheid dan wel van differenciëring in de huishouding van de Nederlanden de overhand hadden, in hoeverre de Nederlanden in die jaren reeds één handelsgebied uitmaakten, dan wel uiteenvielen in verschillende met elkaar slechts los samenhangende marktgebieden, of nog m.a.w. in hoeverre de economische eenheid van de Nederlanden toen reeds voortgeschreden was. Het onderwerp werd, naar ons weten, tot dusverre nooit behandeld. Het lijkt ons nochtans van grote betekenis, en zulks om verschillende redenen. Vooral is het uiteraard een directe aanloop tot het bestuderen van de Nederlandse economie in het navolgende tijdvak, de zestiende eeuw, waarover sinds lang wordt aangenomen dat geheel de Nederlanden een op Antwerpen georiënteerde eenheid uitmaken, en tevens dat Antwerpens verval de noodzakelijke conditie was van Amsterdams groei en aldus van de welvaart van geheel de Republiek der Verenigde Provinciën gedurende haar Gouden Eeuw.

Laten wij, om te beginnen, de verschillende elementen van het algemene beeld dat wij willen ophangen, in herinnering brengen. Het spreekt vanzelf dat wij daarbij een keuze moeten doen. Het kan trouwens niet de bedoeling zijn alle steden en marktvlekken, waar maar enigszins aan handel werd gedaan, in ons onderzoek te betrekken. Dat ware overigens volkomen onmogelijk, en tevens volstrekt overbodig. Overbodig, omdat voor verreweg de meeste onder de schier ontelbare menigte van plaatsen die, althans ten dele, op handelsverkeer bestonden, dit verkeer slechts een wezenlijk beperkte regionale betekenis bezat; het was aldus bevangen in een horizon die uiteraard veel kleiner was getrokken dan die, op een hoger plan, van een economische eenheid van de Nederlanden in hun geheel. Met name was hun verkeer gesteund op de ruil tussen de producten van het omliggende platteland en die van de stedelijke neringen, of hoe men zich ook de economische verhouding tussen stad en omgeving gedurende het herfsttij der Middeleeuwen wil voorstellen. Het spreekt vanzelf dat die ruilbeweging, aldus beschouwd, essentieel door plaatselijke productie- en verbruiksfactoren werd bepaald, en daardoor uiteraard, moesten wij haar verder in détails willen volgen - waar wij overigens bij gebrek aan voorstudies niet in staat toe zouden zijn - een vrij vèrgaande differenciëring onder de verschillende gewesten van de

Nederlanden zou aan het licht brengen. En toch, de plaatselijke markten kenden nog andere factoren van activiteit dan alleen het uitwisselen van de producten van de stad met die van hun omgeving. Alle waren trouwens rechtstreeks of onrechtstreeks verbonden met min of meer verwijderde centra van een handel op een hoger plan, en in een ruimer horizon, waar koopwaren uit een bredere, ja zelfs naar ons tegenwoordig spraakgebruik: internationale omtrek eerstehands werden verhandeld, en zeker ten dele tegen producten uit een ook in dat opzicht ruimer afgebakend Nederlands achterland werden ingeruild. Het behoorde ook tot de functie van die plaatselijke markten, die wij verder buiten beschouwing laten, die artikelen uit de Europese handel over hun eigen omgeving te verdelen. Alleen over die centra van Europese handel zullen wij het hier in het vervolg hebben. Alleen te hunnen opzichte trouwens kan men spreken over een Nederlands marktgebied, en zich de vraag stellen of de Nederlanden één markt uitmaakten, dan wel verschillende, en of die centra alle in eenzelfde dan wel in verschillende verhouding stonden t.o. die Europese handel.

De oudste onder die markten van op zijn minst interregionale betekenis was Brugge. Het initiatief van de handel in deze stad lag vrijwel geheel in handen van de uitheemse kooplieden, en deze onderhielden er gedurende de vijftiende eeuw, althans tot op het einde daarvan, een belangrijke activiteit. Onbewust een verband leggend met de luister van het Bourgondische hofleven, heeft de vroegere historiografie zelfs de indruk gehad dat Brugge juist in die jaren, vóór de Vlaamse troebelen van 1488 en volgende jaren, een hoogtepunt van zijn marktfunctie kende. Ons inzicht in die kwestie wordt wellicht te zeer bepaald door de toevallige omstandigheid dat het bronnenmateriaal vóór de vijftiende eeuw uiterst schaars is, en eerst in dat tijdvak overvloedig begint te worden, maar het lijdt o.i. geen twijfel dat de geweldige voorsprong die Brugge in de dertiende en veertiende eeuw op de andere belangrijke markten van de Nederlanden had gekend, reeds goeddeels was ingelopen. Meer nog, het is op zijn minst waarschijnlijk dat er in de Brugse handel niet alleen relatief maar ook absoluut een teruggang was ingetreden. Inderdaad, terwijl in andere Nederlandse gewesten bepaalde regionale factoren afbreuk vermochten te doen aan de atmosfeer van economische crisis die in de vijftiende eeuw over nagenoeg geheel Europa heerste, was zulks in Vlaanderen niet het geval. Dat was zoveel te bedenkelijker als Brugge o.i. essentieel een in-

en uitvoermarkt was voor Vlaanderen, en dat de rol van trefpunt van de internationale handel, die men lang aan die stad heeft toegeschreven, slechts in tweede instantie werd verwezenlijkt. De Brugse schepenboeken geven er onmiskenbaar getuigenis van dat, behoudens zeer zeldzame gevallen, handelsverrichtingen in die stad normaal werden afgesloten tussen een lid van de, overigens uiterst bont samengestelde uitheemse koopmanschap enerzijds, en een medecontractant die te Brugge, of elders in Vlaanderen, of althans in de Nederlanden woonachtig was.

Niet minder bont en verscheiden waren de artikelen die de uitheemse koophandel naar Brugge bracht: Italiaanse zijdewaren, Oosterse kruiden, verhandeld door Italianen of andere kooplieden van de omtrek van de Westelijke Middellandse Zee, Franse en Spaanse wijn en zout, ijzererts uit Biscaye, welke voor een deel behoorden tot het assortiment van de Hanzeatische handel; deze bracht verder nog Rijnwijn en allerlei natuurlijke producten uit de Oostzee naar de Vlaamse koopstad. Maar hier stelde zich dan op nijpende wijze het vraagstuk van een retourvracht. Heel dat verkeer op Brugge was trouwens weleer naar Vlaanderen getrokken door de mogelijkheid Vlaams laken te exporteren, tot in de veertiende eeuw wellicht het voornaamste onder de stapelproducten van de Europese handel. Dat was in de vijftiende niet langer het geval, daar de hoge kostprijs, de veranderde smaak waarbij de routineuze wevers in de grote Vlaamse steden zich niet konden aanpassen, en de allerwegen opgekomen concurrentie de débouchés van de grote draperie om zo te zeggen hadden gesloten. Zelfs de z.g. nieuwe draperie, die in de veertiende eeuw ondanks allerlei tegenkanting vanwege de grote steden, in de z.g. smalle steden en op het platteland ontwikkeling had gekend, was in de vijftiende eeuw haar hoogtepunt voorbij, en kende een sterk verminderde afzet. Het was geenszins een zeldzaamheid dat schepen, die met een lading voor de Brugse markt waren gekomen, in de vijftiende eeuw op ballast het Zwin weer verlieten. Het vraagstuk van de Vlaamse betalingsbalans moet in die omstandigheden wel mettertijd nijpend zijn geworden, maar hiervoor ontbreekt elke voorstudie, en we wensen het hier ook niet verder te bespreken. Hoe het ook zij, de malaise in de Vlaamse lakennijverheid maakte de eeuwcrisis in Vlaanderen wellicht nog scherper dan elders normaal het geval was. Haar achteruitgang werd zeker in de vijftiende eeuw nog niet goedgemaakt door nieuw opkomende bestaansmiddelen als de lijnwaad- en saaifabricage,

die eerst met de zestiende eeuw in volle fleur zouden geraken, en een einde stellen aan de crisis van de Vlaamse economie. Voortgaande op die crisistoestand en op het karakter van de Brugse markt, kunnen wij het wagen, hoezeer het ons ook aan cijfermateriaal ontbreekt, te onderstellen dat die markt zelf een malaise of op zijn minst een stagnatie kende.

Onder de vreemde kooplieden te Brugge in de vijftiende eeuw waren de Engelsen eerder zeldzame bezoekers. Zij hadden inderdaad het zwaartepunt van hun export, en ook van hun import, naar het complex van de Scheldemarkten verlegd, waarvan de opbloei wel zeer scherp tegen de achteruitgang van de Vlaamse concurrente contrasteerde. Antwerpen was, sedert zijn hereniging met Brabant in 1406, voorgoed bevrijd van de banden die de onderwerping aan Vlaanderen sedert 1356 op zijn handel liet wegen. Het marktverkeer had er echter een heel ander karakter dan te Brugge. In de Vlaamse koopstad was dat permanent, niet aan bepaalde tijden van het jaar gebonden, hoezeer het ook onder de invloed moest staan van het dode winterseizoen van de scheepvaart, en anderzijds de foortijd een piek betekende in het handelsbedrijf. Te Antwerpen, integendeel, was de markthandel in de vijftiende eeuw nog wezenlijk jaarmarkthandel, volledig afhankelijk van de data van de jaarlijkse twee foren, die van Pinksteren en die van St.-Baafs (1 October). Die afhankelijkheid is, met name, zo te verstaan dat ook de vreemde kooplieden, en niet alleen, zoals wij ook voor Brugge kunnen vermoeden, een groter aantal inheemse kopers en verkopers, n.a.v. die jaarmarkten naar de Scheldestad kwamen en er slechts voor de duur van die jaarmarkten verbleven. Overigens stonden de Antwerpse foren in een nauw verband met die van het naburige Bergen op Zoom, die in de lente met Pasen, dus vóór, en in de herfst met Allerheiligen, dus vlak na de Antwerpse werden gehouden.

Anders dan te Brugge traden bepaalde groepen van uitheemse kooplieden te Antwerpen zeer duidelijk op de voorgrond, in de eerste plaats de reeds vernoemde Engelsen. De opkomst van Antwerpen gebeurde trouwens tegelijk, en stond in haar latere stadia duidelijk in verband met de opbloei van de exporthandel die in Engeland voortvloeide uit de krachtige ontwikkeling van de nieuwe lakennijverheid. Dat nieuwe product, waarvoor een schitterende toekomst was weggelegd, had zijn clientèle kunnen zoeken te Brugge, waarmede de Engelsen plachten drukke betrekkingen te onderhouden, en aldus

die Vlaamse koopstad toch een rol kunnen doen spelen van centrale internationale markt voor een van de voornaamste stapelproducten van de handel van de komende eeuwen. Het halsstarrige protectionisme van de Vlaamse draperie heeft er anders over beschikt, en daarmede die mogelijkheid in de kiem gesmoord. Op zoek naar een débouché voor hun lakens op het continent, konden de Engelsen niet elders terecht dan in de nabije en dichtbevolkte Nederlanden, en daar de toegang tot Brugge aan hun koopwaar ontzegd bleef, zochten zij ingang te vinden op de Antwerpse, en subsidiair op de Bergen op Zoomse jaarmarkten, die sedert enige tijd voor Brabant een functie waarnamen van centra van verdeling en van verzorging. Aldaar ontmoetten zij tevens kooplieden uit Rijnland, die van oudsher in drukke relatie stonden met Brabant, en die nu het Engelse laken op zijn eerste grotere afzetgebied, met name in Duitsland, introduceerden.

Nu was de vijftiende eeuw ook in Centraal- en Zuid-Duitsland een tijdvak van intense economische vooruitgang, speciaal in de ontginning van de rijkdom aan delfstoffen, van die gewesten, bijv. koper en zilver, en tevens doordat de kooplieden aldaar zich een uitweg baanden naar Oost-Europa, waar zij als leveranciers en als opkopers geduchte concurrenten werden van de voorheen overheersende Duitse Hanze. Die opkomende groep van kooplieden diende evenwel voor die ertsen en voor de Oosteuropese koopwaren débouchés te zoeken in landen met een grotere koopkracht. Zij hebben die gezocht in de richting van Italië en tevens in die van de gebieden omheen de Noordzee. Het lijkt niet twijfelachtig dat de mogelijkheid tot aankoop van het veel gevraagde product dat Engels laken inmiddels was geworden, en de wens daarbij de Keulenaars e.a. Rijnlanders als bemiddelaars uit te schakelen en dit laken zelf eerstehands te kopen, hen naar Antwerpen heeft getrokken. Aldus waren Duitse kooplieden een tweede groep die in het Antwerpse zakenleven van de vijftiende eeuw bijzonder naar voren trad. Door hun relaties met Italië, speciaal met Venetië, waren die Duitsers overigens bij machte om door aanvoer van kruiden, zijdewaren en dergelijke Antwerpen ook als markt voor zulke artikelen van de hegemonie van Brugge te bevrijden.

Wij citeerden hiervóór reeds een paar maal de andere Brabantse jaarmarktstad, Bergen op Zoom. Was het in de veertiende eeuw misschien nog twijfelachtig welke van beide steden de andere boven het hoofd zou groeien, in de vijftiende was

alle twijfel dienaangaande geweken, en was de beslissing ten gunste van Antwerpen gevallen. Wellicht mag zulks worden toegeschreven aan de stroomopwaartse ligging van deze stad, dichter dan haar concurrente van de Oosterschelde bij het achterland van de bovenloop en bij de monding van de waaier van bijrivieren die van zo grote betekenis waren voor de relaties met het merendeel van Brabant, met Henegouwen; zij speelden zelfs een niet te versmaden rol in het verkeer naar het Oosten toe, met name naar Rijnland. In de vijftiende eeuw verloor Bergen nochtans niet alle betekenis. Een machtig geslacht van stadsheren wist er door het toekennen van allerlei gunsten op handelspolitiek gebied de verkeersgeografische inferioriteit van hun stad, wier verbindingen te water sedert de St.-Elizabethsvloed van 1421 insgelijks hoe langer hoe meer te wensen overlieten, althans ten dele goed te maken. Maar toch kon het, in zijn concurrentie tegen Antwerpen om de Engelse handel, niet veel meer betekenis hebben dan die van een uitwijkplaats voor de overzeese kooplieden, telkens als deze met de grotere Scheldemarkt overhoop geraakten, in afwachting dat zij, door een handig schermen met de voordelen die zij te Bergen hadden verkregen, de onwillige Sinjoren tot toegeven konden bewegen. Een belangrijker rol heeft Bergen o.i. met zijn jaarmarkten gespeeld met betrekking tot de internationale betrekkingen van een tak van de Brabantse economie, waarover een diepergaande studie tot de dringende desiderata van onze economische geschiedenis behoort, met name de bewerking van leder en pelzen. Daarvoor komt Bergen op Zoom een betekenis toe, die zeker niet voor die van zijn gelukkiger nabuur en rivaal behoeft onder te doen.

Middelburg heeft waarschijnlijk nog vóór Antwerpen voor de afzet van Engels laken gediend, maar werd in het vervolg zoals Bergen het slachtoffer van Antwerpens verkeersgeografische positie t.o.v. het achterland. Die rol van Middelburg was blijkbaar sterk bepaald door de historische groei van de Walcherse rede als een handelsplaats, die verband houdt met de voor de maritieme scheepvaart onbevredigende toestand van het waterwegennet in het zuidelijke deltagebied, waar de Westerschelde eerst met de vijftiende eeuw een behoorlijke toegangsweg werd naar Antwerpen, terwijl die naar Brugge, het Zwin, inmiddels geheel was verland tot aan zijn monding te Sluis toe: zelfs hier begonnen grotere zeebodems heel wat moeilijkheden te ondervinden. Voor beide steden was Middelburg een hoe langer hoe

meer bezochte voorhaven, wat eigenlijk ook weer een onjuiste benaming is, daar de Zeeuwse hoofdstad zelf niet direct een haven was: het eindpunt van het scheepsverkeer lag trouwens in het nabije Arnemuiden, dat Middelburg echter onder zijn jurisdictie had weten te krijgen. Het lag uiteraard in de lijn van die functie dat een min of meer aanzienlijk deel van de in de Arne aangevoerde ladingen, als er geen dwingende reden was om ze naar de hoofdmarkten te voeren, op de voorposten die Middelburg en Arnemuiden waren, van de hand werd gedaan. In de vijftiende eeuw horen wij reeds herhaaldelijk dat verschillende vreemde naties de Wet van Middelburg vragen naar de condities van een verblijf van meer permanent karakter zoals zij het tot dusverre alleen te Brugge hielden, een teken dat de Walcherse stad een ernstige concurrente voor de Vlaamse markt aan het worden was. Ditzelfde proces vond voortgang - en zulks tot aan de uiteindelijke overwinning van de Zeeuwen in de jaren van de Opstand, na 1572 - met betrekking tot de Engelsen en tot de overige clientèle van Antwerpen en van Bergen op Zoom. Vermoedelijk spanden de Engelsen en Schotten onder de te Middelburg verkerende kooplieden de kroon, ook al kan hun voorrang reeds toen ernstig bedreigd zijn geweest door de Fransen, voor wie de Bretonse schippers een rol van zo grote betekenis speelden in de vrachtvaart op de Atlantische kusten. Vergeleken bij deze *big three* had de handel van andere naties slechts een sporadisch karakter.

Zagen Antwerpen en Brugge ongetwijfeld het Middelburgse marktverkeer met leden ogen aan, de Arnestad zelf had reeds reden om zich te verontrusten om de mededinging van andere plaatsen op Walcheren, t.w. Vlissingen en Vere. Deze plaatsen genoten, anders dan Middelburg, de krachtige steun van een stadsheer, uit het oppermachtige geslacht van de Borsele's, later zelfs, van 1486 af, uit een bastaardtak van het Bourgondische vorstenhuis. Mede door hun handelspolitiek lokten die kleinere steden van Walcheren bijwijlen ook kooplieden naar zich toe, en wel nogmaals in eerste instantie Engelsen en Schotten. Van grote betekenis was verder de Vlissingse en Veerse visserij, die voor genoemde plaatsen van meer dan regionale betekenis was. Er schijnt hier in de vijftiende eeuw zo iets te zijn ontstaan als een centrale markt voor haring en andere vis, die ook heel wat uitheemse kooplieden aantrok. Vermelden wij eindelijk dat de ingezetenen van beide stadjes, zoals overigens ook de Middelburgers, met hun eigen schepen actief waren, niet alleen in de

buurtvaart, op het Zwin of op Antwerpen en Bergen op Zoom, maar ook ter zee, waar men hen soms op vrij grote afstand ontmoet, hoewel ook in hun eigen verkeer de Britse eilanden bovenaan stonden.

Een paar andere steden op de delta-eilanden streefden in de vijftiende eeuw eveneens, en niet zonder succes, naar ontwikkeling van hun buitenlandse economische betrekkingen, met name Zierikzee en Den Briel. Beide steunden insgelijks hun grootheid op de visserij, speciaal die op haring, en trokken daardoor nogal wat kooplieden naar zich toe. Het rayon van Zierikzee was vrijwel te vergelijken met dat van de Walcherse steden, hoewel er bepaald minder vreemdelingen verkeerden, en de handelsexpansie van de stad overwegend van haar eigen schippers en kooplieden afhing. Van een belangrijk verkeer van vreemdelingen aldaar horen wij minder, en het is dus de vraag of er in dit geval wel terdege van markthandel, in de door ons vooropgestelde betekenis, kan worden gesproken. De nabijheid van andere centra van betekenis als de Vlaamse en Brabantse markten bleef voor de Walcherse steden een belangrijk voordeel, waarvan het ontbreken Zierikzee niet verzwakte als handelsstad, maar dan toch als marktstad. Anders verging het Den Briel, hoewel het welvaren van de markt aldaar op een enkele pijler steunde, met name de haringvaart, waarvoor het van nog aanzienlijk grotere betekenis was dan de Walcherse vismarkten. De Voornse vissersstad mocht zich immers in een geografische situatie verheugen, die haar beslist niet tot de mindere maakte van die Walcherse concurrenten: de grote rivieren bleven trouwens penetratiewegen van de grootste betekenis, vnl. naar Rijnland en, daarover heen naar geheel het Duitse achterland. Het behoeft ons dan niet te verwonderen dat het Briellese marktverkeer werd beheerst door Rijnlandse kooplieden; anderen schijnen tegenover dezen vrijwel van geen tel te zijn geweest.

Niet minder tekenend is het voor de Briellese marktsituatie dat haar omzet praktisch beperkt bleef tot een enkel product, met name de opbrengst van de visserij. Dat was het gevolg van het Dordtse stapelrecht, dat bepaalde dat ‘alle dieghene, die van boven neder comen die Merwede of die Lecke uut, of die die Merwede of die Lecke opwaert varen willen, mit enigen stapelgoede, ... sulken tot Dordrecht verstapelen’. Stapelgoederen waren vnl. koren, wijn, steenkool en hout voor het nederkomende, en zout voor het opwaartse verkeer. Dank zij dit voorrecht kwam aan Dordrecht in de vijftiende eeuw, on-

danks het tegenstribbelen van zijn buren, nog steeds een eersterangs betekenis toe voor de ruil van de goederen die de Maas of de Rijn werden afgevoerd tegen zulke die over zee binnen de riviermonden werden gebracht, vnl. zout dat tot de specialiteit van de Hanzeatische en Hollandse koopvaardij behoorde. Met verloop van tijd brachten deze groepen van handelaars ook meer graan over de zeegaten binnen het land dan er over de rivieren naar hun monding werd aangevoerd. Ook te Dordrecht bezaten dus ongetwijfeld Duitsers het overwicht onder de uitheemse marktbezoekers.

Onder de concurrenten waartegen de Dordtse markt zich behoefde te weer te stellen, begon Rotterdam op de voorgrond te treden. Ook die plaats vertoont ons het nu reeds vertrouwde beeld van de steden in het deltagebied. Haar welvaart steunde aanvankelijk in sterke mate op de haringvisserij. Zoals de Zeeuwse steden bezat zij een behoorlijk ontwikkelde koopvaardij. Dat ook vreemde kooplieden er reeds in vrij groot aantal verschenen, had zij hoofdzakelijk te danken aan het feit dat zij tevens als verzendingshaven diende voor twee producten uit de Zuidhollandse steden, namelijk Delft, Gouda en Leiden, die in het Europese verkeer van die jaren druk werden verhandeld, t.w. lakens en bier. Vandaar de aantrekking, die Rotterdam speciaal op de grote koopvarende naties van die eeuw ging uitoefenen, t.w. behalve de Hollanders zelf, de Bretons, de Engelsen en de Hanzeaten.

Toch was Rotterdam niet de enige verschepingshaven van het Hollandse vasteland. Amsterdam vervulde eveneens die functie, maar het aandeel van zijn eigen kooplieden en schippers was hier volstrekt overheersend. Gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw breidden de Amsterdammers hun gedurende de veertiende ontstane handel op grote schaal naar alle richtingen uit, maar dat verkeer voedde in eerste instantie andere markten in de Nederlanden en daar buiten, behalve dan met betrekking tot de benodigdheden van de Hollandse draperie bijv., die, door Amsterdammers ingevoerd, door hen naar de textielsteden van het achterland werden gebracht. Van een marktverkeer van betekenis blijkt in die jaren te Amsterdam nog niet veel. Daarin kwam echter verandering met de in 1450 door de Duitse Hanze uitgevaardigde boycot tegen Vlaanderen. Haar bedoeling was het Brugse Kantoor te Deventer te vestigen, vanuit welke stad het in 1453 naar Utrecht werd overgeplaatst. Maar die beslissing werd, wegens de geringe mogelijkheden die beide plaatsen

boden, heel slecht uitgevoerd, en onder de 'wilde' markten die toen opkwamen kreeg Amsterdam een heel vooraanstaande betekenis. Waarschijnlijk rekenden de ongehoorzame Hanzeaten, speciaal die uit de Oostzee, erop dat de Amsterdamse koopvaarders, die hun door hun concurrentie reeds zoveel overlast hadden aangedaan, gewillige kopers zouden zijn voor het goed dat zij ter plaatse aangeboden kregen. Of dat gebeurd is, kunnen wij niet beoordelen, maar zeker is het dat de aanwezigheid van de Hanzeaten enerzijds een machtig lokaas was, dat een belangrijk deel van de clientèle, die voorheen haar behoeften aan zulke koopwaren bij de Oosterlingen placht te dekken, naar de stad aan het IJ heeft getrokken, en anderzijds voor de Hollandse lakenweverij en brouwerij een krachtige impuls heeft betekend. Inderdaad, al werd Vlaams laken, waarmede de Hanzeatische exporthandel uit Brugge hoofdzakelijk werd gevoerd, vrij druk naar Holland gesmokkeld, de Oosterlingen erkenden in de Hollandse textielwaren een belangrijk vervangingsproduct, en deden er grote vraag naar. Na het einde van de boycot echter hebben de Hollandse lakens hun positie op de Hanzeatische markt kunnen handhaven: zij bleven er het voorwerp van drukke vraag, en die naar Vlaamse koopwaar, overigens reeds aangetast door de verspreiding van het Engelse laken, verminderde in evenredigheid. Vandaar dat de Hanzeaten Amsterdam bleven bezoeken, en dat de Noordelijke gewesten van de Nederlanden eveneens in groeiende mate zich blijvend van Brugge als centrale voorzieningsmarkt afwendden ten gunste van Amsterdam. De Oosterlingen zijn er sindsdien, en zulks tot in het tijdvak van de Opstand, het merendeel blijven uitmaken van de uitheemse koopmanschap. De Amsterdamse kooplieden hadden natuurlijk het voorbeeld van hun concurrenten slechts te volgen, en ook hun verkeer voedde nu hoe langer hoe meer de markt van hun eigen stad. Deze was dus bijzonder goed voorzien van allerlei koopwaren uit het achterland van de Oostzeehavens, w.o. het graan en de producten van de bosexploitatie, maar ook van zulke die van de Atlantische kust van Frankrijk afkomstig waren, in de eerste plaats van zout. De Franse wijn schijnt toen in de nog relatief weinig koopkrachtige Noordelijke gewesten niet de aftrek te hebben gekend, die de minder dure Rijnwijn, een van de Dordtse stapelproducten, bezat.

Nog meer uitsluitend op het Oosten gericht was Deventer, waar de vijf jaarmarkten, die van Halfvasten, van St.-Jan (24 Juni), van St.-Jacob (25 Juli), van St.-Egidius (1 September)

en van St.-Maarten (11 November) in de vijftiende eeuw een concentratie teweegbrachten van de vreemde handel in het IJselgebied, met het gevolg evenwel dat de eigen handel van de stad er merendeels aan te gronde ging. Zij waren het toneel van een voor dit gebied belangrijke verdelingshandel, maar ook van betekenis in een ruimer verband, daar kooplieden, hoofdzakelijk uit Rijnland en Westfalen, er de typische producten van hun streken, w.o. weer Rijnwijn op de voorgrond treedt, te koop boden, o.a. in ruil voor koopwaren uit het Hollandse Noordzeegebied, speciaal die van melkerij en visserij. Hoe bescheiden ook hun omzet mag zijn geweest, vergeleken met de hiervóór besproken grotere markten, de centrale functie die de jaarmarkten van Deventer waarnamen in het kader van de huishouding van Oostelijk Nederland laat ons niet toe ons overzicht zonder een vermelding ervan te besluiten.

Nu wij de markten van meer dan plaatselijke betekenis in de Nederlanden hebben opgesomd en overschouwd, kunnen wij ertoe overgaan een aantal gelijkenissen en tegenstellingen onder die handelsplaatsen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Onze eerste vraag geldt de oorzaken van groei en bloei van de Nederlandse marktcentra, en met name in de eerste plaats of deze aan natuurlijke verkeersgeografische factoren, dan wel aan factoren van handelspolitiek waren te wijten. Het spreekt vanzelf dat beide elementen overal door elkaar liepen. Geen markt, hoe gunstig ook haar geografische positie, zal volledig vrij blijven van interventie van overheidswege, en anderzijds zal deze nooit worden aangewend ten gunste van plaatsen die niet een op zijn minst behoorlijke geografische situatie genieten. Het komt er dan op aan uit te maken welke van beide factoren doorslaggevend was. Het antwoord lijkt ons niet twijfelachtig. Met uitzondering van Dordrecht waren het de verkeersgeografische factoren van een vrije markteconomie die de keuze van de markten bepaalden. Dat was dus het geval zelfs voor een paar steden die wel degelijk met stapelprivilegies waren toegerust. Brugge had een zeer uitgebreid privilegie van die aard, maar het gold alleen voor het graafschap Vlaanderen, waar het geen ernstige concurrentie te duchten had dan alleen van zijn voorhaven Sluis, wat inderdaad vaak tot gerechtelijke geschillen leidde. Dat is echter een interne aangelegenheid, en daar de Zeeuwse noch de Brabantse steden zich van de Brugse stapelverplichting

iets behoefden aan te trekken, is daar zeker niet de reden in te zoeken waarom Brugge een aanzienlijk deel van het handelsverkeer naar zich toe kon trekken. Middelburg, anderzijds, heeft aan het begin van de vijftiende eeuw (1405) een stapelprivilegie verworven, waarbij alle goederen die voor Walcheren zouden worden overgescheept, daartoe binnen haar wateren dienden te komen, maar het was verstandig genoeg in te zien dat daartoe uitgeoefende dwang alleen voor gevolg kon hebben dat de schepen zonder lastbreken de Schelde zouden opvaren, en heeft dus spoedig van de toepassing van zijn voorrecht afgezien: in 1445 deed het er zelfs vrijwillig afstand van. Alleen voor Dordrecht dus behield het stapelrecht zijn waarde, en de Merwedestad, die zich te verdedigen had tegen een allerwegen onder zijn naburen opkomende concurrentie, kon de voorrang in zijn mondingsgebied alleen door toepassing van zijn privilegie handhaven. Het is trouwens kenschetsend dat de strijd van de concurrenten tegen haar hegemonie zijn evenbeeld vond in, of wellicht nog beter: te vereenzelvigen was met de processen die zij voor de Raad van Holland voerden om dit voorrecht aan te tasten.

Afgezien van dat geval dan, zien wij overal elders de natuurlijke economische krachten aan het werk. Indien Brugge met Sluis grote marktplaatsen waren, dan hadden zij dat in eerste instantie te danken aan de koopkracht die het dichtbevolkte Vlaanderen vertegenwoordigde, en aan de omstandigheid dat het, hoezeer ook die nering verviel, een begeerde retourvracht kon aan de hand doen, t.w. laken. Hetzelfde gold voor Amsterdam en Rotterdam, eens dat de Hollandse lakens en bier een belangrijk stapelproduct werden en voor laatstgenoemde stad en voor verschillende andere in het deltagebied met betrekking tot vis. De Hollands-Zeeuwse steden steunden daarenboven op een eigen koopvaardij. Negatieve redenen van handelspolitieke aard waren beslist aan het werk om het Engelse verkeer van Vlaanderen af te wenden, met name het textielprotectionisme van dat landschap. Maar het waren de voordelen van hun geografische ligging die Middelburg, Bergen op Zoom en Antwerpen tot de uitverkoren marktsteden maakten van dat verkeer. Eindelijk mogen wij in het karakter van de IJsel als hoofdverkeerslinie in Oostelijk Nederland de grondslag zien van de marktpositie van Deventer.

Evenmin doet het ter zake of de marktsteden, benevens hun eigen burgerbestuur, daarbij nog de steun mochten genieten

van een adellijk geslacht van Heren. Bergen op Zoom en Vere verkeerden in dit geval, maar namen beide slechts een ondergeschikte plaats in t.o. hun naburen waar het initiatief van een stedelijke magistraat niet werd aangevuld door een werking van hogerhand, hoewel daarbij te bedenken valt dat juist de steden zonder Heer, om wille van hun fiscale opbrengst, de landsoverheid uiteraard meer belang inboezemden dan stadsheerlijkheden. Wij mochten in de concessie van de stapel aan Middelburg in 1405 een, zij het spoedig opgegeven, poging van de vorst zien om de voordelen van Walcherens geografische positie zoveel mogelijk in zijn eigen voordeel te keren.

Wij vermeldden zo even de eigen koopvaardij van bepaalde markten. Wij erkennen in dit opzicht een merkwaardig verschil tussen de Hollands-Zeeuwse groep en de andere martkplaatsen. Het ware voorzeker te simplistisch dit onderscheid in te scherp contrasterende kleuren af te schilderen. Niet langer kan beweerd worden dat Brugge of zijn voorhavens, en Antwerpen of Bergen op Zoom geen inheemse scheepvaart hebben onderhouden, en wij maken daarbij slechts een onderscheid van graad tussen buurtvaart en maritiem verkeer. Niettemin waren zij in dat laatste opzicht niet te vergelijken met hun concurrenten uit Zeeland of Holland, en het lijdt geen twijfel dat deze voor een deel in hun eigen verkeer een factor van kracht en van groei hebben gevonden. Wij zagen aan het voorbeeld van Amsterdam in het midden van de vijftiende eeuw hoe de uitheemse kooplieden er werden aangetrokken doordat de burgerschap, hun concurrente in de koopvaardij, voor hen mogelijkheden van afzet opende. Te Rotterdam, Den Briel, Zierikzee, Vere en Vlissingen was het de visserij van de ingezetenen die uitheemse kopers aantrok. Te Dordrecht evenwel was dat actieve element niet zo ontwikkeld, evenmin als te Deventer. Dat een marktstad daarom niet onvermijdelijk tot middelmatigheid was veroordeeld, wordt ons door het voorbeeld van Brugge gedemonstreerd; dat zij integendeel krachtig kon opbloeien blijkt uit dat van Antwerpen.

Een ander verschil treedt aan het licht waar wij de periodiciteit van de handel in ons onderzoek betrekken. In de Brabantse marktsteden alsook te Deventer speelde het verkeer zich af in het kader van foren, elders had het een permanenter karakter, ook al kon, zoals in het geval van Brugge, een jaarmarkt een bijzondere impuls geven aan de handelsactiviteit. Juister gezegd, wellicht, het was niet aan institutionele factoren gebonden, maar

werd alleen door het in geheel het middeleeuwse Europa geldende ritme van de seizoenen beïnvloed: wij hebben er hiervóór reeds op gezinspeeld dat gedurende het slechte jaargetijde meest alle verkeer tot rust kwam. De reden voor dit periodieke karakter van het marktleven in de foorsteden lijkt ons in de graad van economische ontwikkeling van hun clientèle te moeten worden gezocht. Het is bekend hoe, in vroegere eeuwen, de jaarmarkthandel de hele Europese ruileconomie had beheerst en hoe hij, geleidelijk aan, naar een stelsel van permanente handel was geëvolueerd. Het ware nochtans verkeerd te denken dat die evolutie overal tot haar besluit was gekomen. Het behoort niet tot ons onderwerp dat wij erop wijzen dat, in de primaire ruil tussen steden en platteland, overal, en nog lang na de vijftiende eeuw, de foren een zeer voorname rol bleven spelen. Maar hetzelfde archaïsme schijnt ook het geval te zijn geweest met betrekking tot het verkeer in economisch niet zo gevorderde landen, in zijn geheel beschouwd. Met name bleef de hele binnen-Duitse economie, met uitzondering dus van de koopsteden aan de Midden- en Beneden-Rijn, in zeer sterke mate aan jaarmarkthandel gebonden, en deze organisatie van het verkeer heeft zich daar tot in de achttiende eeuw gehandhaafd: men denke slechts aan de beroemde jaarmarkten van Frankfort en Leipzig. Blijkbaar was het volume van de goederenruil er niet genoegzaam om een over geheel het jaar uitgespreide permanente handel te kunnen voeden. Nu is het, i.v.m. ons probleem, van grote betekenis dat de Antwerpse en Bergense jaarmarkten mede door de aanwezigheid van een binnen-Duitse clientèle floreerden, en men mag aannemen dat de foorhandel te Antwerpen eerst tot permanente handel evolueerde naarmate, aan het einde van de vijftiende eeuw de stad een algemener betekenis kreeg dan die van trefplaats van de Engels-Duitse handel. Zo ook die van Deventer, waarbij hier nog het relatief achterstallige karakter van de economische ontwikkeling van Oostelijk Nederland zelf komt. De andere marktsteden, niet in dezelfde mate van die binnen-Duitse handel afhankelijk, kenden een gelijkmatiger spreiding van het verkeer. Zelfs Dordrecht bijv., waarvan het verkeer stroomopwaarts wezenlijk een verkeer met Keulen en de plaatsen tussenin was, was een permanente markt.

Het voorgaande brengt ons tot de vraag naar de herkomst van de clientèle van de verschillende eerstehandsmarkten. Ook op dat gebied trouwens openbaarden zich onmiskenbare verschillen. Sommige van de behandelde markten waren vrijwel

universeel, in die zin dat zij niet rustten op eenzijdige geografische grondslagen. Dat was met name het geval voor Brugge, waar zoals wij reeds deden opmerken, een door zijn bevolking en economische ontwikkeling koopkrachtig achterland voor de handel van alle koopvarende volkeren uitzonderlijk gunstige afzetvoorwaarden schiep. Alleen de Engelse lakenhandel ontbrak op het appèl, omdat de toegang tot de Vlaamse markt hem geweigerd werd. In zekere mate vervulde Middelburg als voorhaven van Brugge dezelfde rol maar dan zonder de zo even vermelde exclusie. De Arnestad deelde daarentegen juist in het typische kenmerk van de Scheldemarkten, hun oriëntering op Engeland, die namelijk ook te Antwerpen en te Bergen op Zoom, maar dan hier gekoppeld met het binnen-Duitse element, zo duidelijk aan het licht trad. Van grote betekenis voor Middelburg was dan weer de Franse handel. Vere was eerder gespecialiseerd op die van de Schotten. Zoals wij reeds vermeldden had Zierikzee, maar dan op een lagere schaal, een clientèle die, naar haar herkomst beschouwd, te vergelijken was met die van Middelburg. Te Dordrecht en te Den Briel domineerden kennelijk, zoals op een zijde van het Antwerpse tweeluik, de Rijnlanders. Rotterdam was daarentegen weer meer cosmopolitisch. Benevens de Engelsen en de Bretonse schippers, die Middelburg welvarend maakten, trok het ook de maritieme vleugel van de Duitse Hanze aan, die ook in het vreemdelingenverkeer van Amsterdam een verpletterend overwicht bezat. Deventer was al even geprononceerd een markt voor Hanzeaten, maar dan van de landvleugel van dit verbond, speciaal voor de steden van het Rijnlandse, Westfaalse en Nedersaksische achterland.

Met de herkomst van de kooplieden hangt nauw samen de aard van het warenverkeer. Beschouwt men vooreerst de invoer, dan dient men onderscheid te maken tussen een markt als Brugge, die overwegend op het verbruik van zijn achterland was gericht en daar zijn in dat opzicht universeel karakter aan ontleende, op de meer vermelde uitzondering van de Engelse lakenhandel na, of als Amsterdam enerzijds, en andere markten die niet over een zo belangrijk ‘nationaal’ achterland beschikten en waar de ‘internationale’ transacties, de transitohandel, of zo men wil de handel tussen gasten en gasten een groter aandeel van het verkeer voor zich nam, bijv. Middelburg of Antwerpen anderzijds. Een ander onderscheid betreft de voornoemde universele markten en zulke waar de warenhandel een karakter van diepgaande specialisatie vertoonde. Wij zagen

reeds hiervóór herhaaldelijk dat Antwerpen de markt *par excellence* werd van het Engelse laken, en Deventer die van de producten van het Nedersaksische bos- en heidegebied en van Westfalen, waar de Noordelijke gewesten van de Nederlanden hun behoeften daaraan konden dekken, zoals zij zich voortaan van die van de zeehandel te Amsterdam en subsidiair in andere Hollandse marktsteden voorzagen. Tot dezelfde differenciëring gaf, meer uiteraard, de uitvoerhandel aanleiding. De vreemde kooplieden waren in eerste instantie geneigd Vlaams laken als retourvracht uit Brugge mee te nemen, haring en andere vis uit de Hollands-Zeeuwse marktplaatsen, Hollands laken en bier uit Amsterdam en Rotterdam, boter, vis en kaas uit Deventer en Hollandse markten.

De marktsteden van de Nederlanden vertoonden dus geen gelijkmatig beeld van bloei en welvaart. Zoals wij reeds zeiden, de ster van Brugge, hoezeer zij nog mocht schitteren, was aan het verbleken, en Dordrecht had hoe langer hoe meer moeite om zijn kunstmatige positie te verdedigen tegen de aanvallen van zijn concurrenten aan de Maasmond, die gunstiger waren gelegen dan zij ten opzichte van het zeeverkeer. De andere markten daarentegen hadden alle een forse wind in de zeilen. Voor sommige zou de welvaart niet lang duren, zoals voor Den Briel en voor Deventer, die weldra zouden bezwijken onder de aantrekking van nog krachtiger opwaartsstrevende rivalen. Voor andere was de vijftiende eeuw het harmonische voorspel tot een nog grotere ontwikkeling gedurende de zestiende, hoe verscheiden ook de taak van elk van hen mocht wezen.

Wij hebben tot dusver immers geen gewag gemaakt van een ander aspect van het Nederlandse marktwezen, en wel van zijn solidariteit en interconnexie. Tussen die marktsteden onderling bestond een druk verkeer, dat er wezenlijk op was gericht de koopwaren te betrekken, die niet het voorwerp waren van eigen specialisatie; daardoor werd over het geheel van de Nederlanden een web gespannen van verkeersstromingen dat alle elementen van hun marktorganisatie in een hogere eenheid samenbundelde. Dat Middelburg in zulk verkeer stond met Brugge en met Antwerpen en Bergen op Zoom lijkt ons vanzelfsprekend, gelet op zijn rol van voorhaven en voormarkt van de Vlaamse zowel als van de Brabantse handelsplaatsen. Ook Vere speelde met zijn Schotse handel in dat complex een bescheiden rol. Maar

van dat marktsysteem van Schelde en Zwin liepen stevige draden naar de grote vismarkten van de noordelijke Zeeuwse en van de Hollandse eilanden. Ook Dordrecht waar een bijzonder goed voorziene markt van Rijnlandse producten functioneerde, trok van alle kanten tegelijk bezoekers, speciaal ook zulke uit de overige marktsteden die er haar assortimenten kwamen aanvullen. Amsterdam, van zijn kant, placht tot diep in de vijftiende eeuw de waren, binnen zijn muren aangebracht, op andere markten te veilen; ook daarna bleven zijn burgers een drukke handel drijven op de Vlaamse en Brabantse markten, vnl. met het oog op aankoop van Zuiderse artikelen, van Engels laken, en van benodigdheden van de Hollandse textielindustrie, alsook op Deventer voor de specialiteiten van deze markt, terwijl het IJ hoe langer hoe meer kopers van graan, zout en dergelijke zware goederen trok. Eindelijk werd de Deventer markt verrijkt door het verkeer dat haar verbond met de andere grote handelsplaatsen nabij de zee.

Zulke intieme connexie als er bestond tussen de Nederlandse markten onderling, zou men vruchteloos hebben gezocht tussen een van hen en bepaalde handelsplaatsen buitenslands. Gespecialiseerd waren de markten van de Nederlanden wel, naar de aard van hun koophandel of de herkomst van hun clientèle en dergelijke, maar zij waren als zovele facetten van een diamant, te beschouwen als zovele bestanddelen van een levensvorm die wezenlijk Nederlands van aard was, gefundeerd op een economisch samenleven van de verschillende Nederlandse gewesten.

Zo het ons toegelaten is een ogenblik het kader van de economische geschiedenis te buiten te treden, de resultaten van ons onderzoek kunnen mogelijk een betekenis hebben als bijdrage tot een vraagstuk van ruimer draagwijdte, dat van de eenheid van het Nederlandse cultuurgebied in het tijdperk dat wij hier bespraken. Het is trouwens voldoende bekend dat de economische betrekkingen slechts een aspect zijn van algemener beschavingsrelaties, en daar zelden uit te isoleren zijn. Kooplieden en koopwaren volgen de niet-economische wegen van de cultuur des geestes en van de dragers daarvan vaak op de voet. Het besluit waartoe wij kwamen, dat de Nederlanden één marktgebied waren, goed onderscheiden van de handelsorganisatie van naburige landen, kan op zijn minst de verwachting versterken dat, ondanks alle regionale verscheidenheid, één cultuur de hele Nederlanden tot haar bereik mocht tellen. Die verwachting zou in een nadere bewijsvoering dienen te worden

omgezet, maar dat behoort niet tot het bestek van dit opstel. Het leek ons niettemin geboden zulks hier tot uitdrukking te hebben gebracht om een waarschijnlijke factor te vermelden die, in de sfeer van de geesten zoals in die van de staatkunde en van de economie, een nadruk te meer zou verlenen aan de tendens naar eenheid, die, naar ons gevoel, de Nederlandse geschiedenis in de vijftiende eeuw doordringt.

Op de voordracht van Prof. van Houtte volgt een gedachtenwisseling.

Prof. Jansma vraagt, na woorden van lof voor de spreker, aandacht voor de positie van het Noorderkwartier, dat destijds nog niet economisch van Amsterdam afhankelijk was. Hij meent, dat het te Dordrecht verhandelde zout uit Zeeland afkomstig zal zijn geweest en dat de spreker de betekenis van Rotterdam te hoog heeft aangeslagen. Rotterdam was vooral Westelijk geöriënteerd, niet zozeer cosmopolitisch. Had ook niet iets over de veemarkten gezegd kunnen zijn, bijv. Diest?

Prof. van Houtte betwijfelt, of te Hoorn wel eigenlijk gezegd *markt*verkeer aanwezig geweest is en het meer dan een locaal, regionaal karakter gedragen heeft. Het Zeeuwse zout heeft inderdaad een belangrijke rol gespeeld. Spr. heeft er niet bij stil gestaan, als zijnde locaal gebonden. Met betrekking tot het cosmopolitisme van Rotterdam moet begripsverwarring vermeden worden. Spr. heeft alleen bedoeld te zeggen, dat de clientèle van Rotterdam, hoe beperkt overigens, meer gevarieerd geweest is, dan van andere plaatsen, bijv. Brielle. De veemarkten vormen inderdaad een belangrijk punt, Diest en ook Lier. Wij weten er echter verbazend weinig van. Er is tot dusver te veel naar de textiel gezien, de gehele leder-economie is in de schaduw gebleven. Absoluut is de plaats ervan niet veel minder, dan die van de textiel.

Dr. Unger wijst op de merkwaardige omstandigheid, dat Middelburg ondanks de ongunstige ligging marktverkeer tot zich wist te trekken. Naast verkeer te water is er vrachtvervoer over land geweest, bijv. van Arnemuiden naar Antwerpen.

Prof. van Houtte bevestigt dit. Er wordt veel over vrachtvoerders gesproken, die in gildevijandschap stonden met de buurtvaarders. De sleutel van het probleem van de verhouding tussen beide wijzen van vervoer ligt misschien in de lonen van beide.

Nadat de spreker nog opmerkingen beantwoord had van de Heren Pirenne, Posthumus, van der Poest Clement, den Tex en een lid, dat aan de waarn. 2de secretaris onbekend is gebleven, zegt de Voorzitter hem hartelijk dank voor zijn lezing.

Na schorsing voor de lunch wordt de vergadering 's middags te ca. 2 uur heropend. De Voorzitter geeft dan het woord aan Dr. L. Brummel, Directeur van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, die een voordracht houdt over William Temple.

William Temple als schrijver, denker en historicus.

De titel van mijn lezing zou de indruk kunnen wekken, dat ik, sprekende over William Temple's geschriften, over de diplomatieke werkzaamheid van deze voor de Republiek zo belangrijke figuur het stilzwijgen bewaren zal. Dat is natuurlijk niet mogelijk: Temple's activiteit als schrijver is zó nauw vervlochten met zijn menselijk en ambtelijk leven, dat ik daarvan wel de hoofdfeiten vermelden moet om aldus de achtergrond te geven aan hetgeen het eigenlijke onderwerp van mijn betoog vormt.

Het is met Temple in onze geschiedenis een ietwat wonderlijk geval. Hij is bij de totstandkoming van de Triple Alliantie in 1668 even sterk op de voorgrond getreden en heeft daarna tot 1671 en in de jaren 1674 tot 1679 zijn land nog enige keren in de Republiek en bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen vertegenwoordigd. Toen hij zich in de tussenliggende periode noodgedwongen in Engeland ophouden moest, verscheen het boek, waarmede hij misschien nog wel de grootste dienst aan de Republiek bewees en zijn eigen naam als schrijver vestigde, de ‘Observations upon the United Provinces in the Netherlands’. Na 1679 heeft Temple nog enige jaren een weinig belangrijke politieke rol in eigen land gespeeld om zich daarna definitief uit het staatsbedrijf terug te trekken. Zijn gehele diplomatieke carrière heeft zich in of in verband met de Nederlanden afgewikkeld.

Veel meer echter dan de diplomaat is het de schrijver en de mens Temple, die van belang is en aan wie men, zomin in de Republiek als in Engeland veel aandacht geschonken heeft. In de 17e en de 18e eeuw was dat anders. Van de ‘Observations’ alleen al zijn in de 17e eeuw zes edities verschenen, terwijl tal van Franse en Nederlandse vertalingen in ons land het licht zagen. De verzamelde werken zijn in de 18e eeuw niet minder dan zevenmaal gedrukt. Andere werken, met name de mémoires en de brieven werden herhaaldelijk afzonderlijk en in vertaalde vorm andermaal in verschillende edities (alle in de Republiek) gepubliceerd.

Eerst in 1836 krijgt Temple zijn moderne biografie in het tweedelige werk van Thomas Peregrine Courtenay[1]. Het is

1) Thomas P. Courtenay, Memoirs of the life, works and correspondence of Sir William Temple. 2 vols. London, 1836.

een voor die tijd opmerkelijk boek, dat zeer veel ongepubliceerd materiaal brengt en daardoor een enigszins hybridisch karakter vertoont. Het werk heeft nog steeds waarde en ontleent bovendien nog een zijdelings belang aan het feit, dat het de aanleiding werd voor Macaulay's weinig vriendelijk essay van 1838. Dan valt er lange tijd een stilte, totdat in het begin van onze eeuw de belangstelling in Engeland herleeft. Er verschijnen enige beknopte, weinig nieuws brengende biografieën[1)], de langzamerhand klassiek geworden brieven van Dorothy Osborne beleven een aantal edities, waarvan de wetenschappelijke uitgave van Moore Smith de afsluiting vormt[2)]. Dezelfde geleerde bezorgde twee jaren later de editie van de vroege essays en romances[3)].

Merkwaardig echter is, dat de belangrijkste moderne publicaties *over* Temple in de Verenigde Staten zijn verschenen. Clara Marburg publiceerde in 1932 haar studie over de 'libertijn' Temple[4)] en in 1940 zag de levensbeschrijving van Homer E. Woodbridge het licht, een voortreffelijk werk, waarop men hoogstens kan aanmerken, dat de auteur al te zeer ingenomen is met zijn held en dat zekere onderdelen er bij gewonnen zouden hebben als het in Europa geschreven geweest was[5)].

Zowel Marburg als Woodbridge besteden zeer veel aandacht aan Temple's geschriften en ik heb dan ook voor het volgende aan deze boeken veel te danken. Dat ik intussen op een aantal punten een ander licht doe vallen, is niet verwonderlijk: daarvoor is men als Nederlander te nauw bij deze merkwaardige figuur betrokken.

William Temple werd geboren op 25 April 1628, dat is dus een maand voor de aanneming van de Petition of Right in Karel's derde parlement. Aan zijn lotgevallen, maar ook aan de grondtoon van zijn leven bemerkt men duidelijk, hoe sterk de beroering der tijden haar invloed doet gelden in het per-

1) Murray L.R. Beaven, Sir William Temple. Oxford, 1908. - Edward S. Lyttel, Sir William Temple. Oxford, 1908.
2) The letters of Dorothy Osborne to Sir William Temple. Ed. by G.C. Moore Smith. Oxford, 1928. (Reprint 1947).
3) The early essays and romances of Sir William Temple with the life and character of Sir William Temple by his sister Lady Giffard. Ed. by G.C. Moore Smith. Oxford, 1930.
4) Clara Marburg, Sir William Temple. A seventeenth century 'Libertin'. New Haven, 1932.
5) Homer E. Woodbridge, Sir William Temple. The man and his work. New York, London, 1940.

soonlijke bestaan van de Engelse burger, die gelijk Temple door afkomst, milieu en werkzaamheid het staatkundig gebeuren van zeer nabij meemaakte.

William behoorde tot een jongere tak van de Temple's, die nauw verbonden was met Ierland. Grootvader William was provoost van Trinity College te Dublin geweest. Zijn zoon John Temple was in dit college opgevoed, later in persoonlijke dienst van de koning gekomen en in 1640 tot Master of the Rolls en Privy Councillor in Ierland benoemd. In 1641 brak de grote Ierse opstand uit, waarbij Sir John zeer fel tegen de rebellen partij koos. Toen dan ook Karel, die de troepen in Engeland nodig had, in 1643 op matiging aandrong en wapenstilstand was Sir John in de oppositie en moest zijn houding boeten met gevangenisstraf.

Ook in de familie van William's moeder speelt de politiek van deze jaren een grote rol. Sir John was gehuwd met Mary Hammond. Een broer, Henry Hammond, was een beroemd geestelijke in 's konings dienst, een andere broer, Thomas, was een van zijn rechters, een neef, colonel Robert Hammond, was gouverneur van Wight tijdens Karel's gevangenschap daar.

Sir John, die in 1644 uit de gevangenis ontslagen werd, was ondanks zijn felheid bij de Ierse opstand een middenman en moest ook daarvoor zijn tol betalen. Van 1646-1648 lid van het Lagerhuis werd hij met ‘Pride's Purge’ uitgesloten. In 1655 kon hij zijn oude ambt van Master of the Rolls in Ierland, thans op aanbeveling van Cromwell, weer aanvaarden en hij bleef als zodanig bij de Restauratie gehandhaafd. Dat had zijn gematigdheid in ieder geval ten gevolge, dat hij ondanks alles onder de elkaar afwisselende regeringsvormen zijn post behield.

William was de oudste van zeven kinderen, waarvan zijn zuster Martha voor hem het belangrijkste geweest is, aangezien zij na in 1662 slechts één maand met Sir Thomas Giffard getrouwd te zijn geweest als weduwe in het gezin van de Temple's werd opgenomen en tot zijn dood zijn vertrouwde gebleven is. In 1638, op 11-jarige leeftijd, verloor hij zijn moeder, was gedurende enige tijd in huis bij zijn oom, de predikant Dr. Henry Hammond, bezocht daarna de grammar-school, om in 1644 als fellow commoner zijn intrede te doen op Emmanuel College te Cambridge. Als studie schijnt de universiteitsperiode geen succes te zijn geweest: dat hij er aangename herinneringen aan bewaarde, zal wel eerder door het tennissen zijn geweest dan door de studie der humaniora.

Op zijn twintigste jaar, dus in 1648, begon Temple zijn Grand Tour. Op zijn weg naar Frankrijk bleef hij enige tijd op Wight bij een familielid. Zijn neef, colonel Robert Hammond, was toen gouverneur van Carisbrook Castle, waar Karel I gevangen zat en het is niet onmogelijk, dat Temple deze nog gezien heeft. Hij ontmoette daar verder Dorothy Osborne en haar broer, die op weg waren naar St. Malo, waar hun vader vertoefde. Sir Peter Osborne was deputy governor van Guernsey en had als fel royalist in zijn kasteel gedurende een aantal jaren de strijd tegen een met het parlement sympathiserende bevolking vol gehouden. In 1646 had hij het commando aan een zijner officieren overgedragen en zich naar St. Malo teruggetrokken, waar hij tot 1649 bleef om het kasteel te approvianderen. Hij had zich vrijwel geruïneerd, had zijn vrouw en kinderen naar Engeland gestuurd en het is niet onwaarschijnlijk, dat de laatsten nu naar hem reisden om hem te bewegen zijn hopeloze taak op te geven en naar Engeland terug te gaan.

Temple schijnt nog met hen naar Saint Malo te zijn gereisd, maar, toen hij daar te lang bleef, bevel van zijn vader te hebben gekregen verder te reizen. Het kwaad was toen echter al geschied: hij was verliefd geworden op Dorothy en de wederwaardigheden van zijn verdere reis hebben daarin geen verandering gebracht. Omtrent deze reis weten wij niet veel. Hij schijnt twee jaar in Frankrijk doorgebracht te hebben, in 1650 naar Engeland teruggekeerd te zijn, om daarna opnieuw een reis te ondernemen naar de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland. In Frankrijk heeft hij Frans, in Brussel Spaans geleerd. In November 1652 keerde hij naar Engeland terug.

Het is op de tweede reis, tijdens het verblijf te Brussel, dat Temple begonnen is met literair werk. Merkwaardigerwijze waren het twee geheel verschillende genres, waarop hij zijn krachten beproefde: romantische verhalen en essays. Beide berustten onder de familiepapieren, totdat zij eerst in 1930 door Moore Smith in een uitstekende editie werden gepubliceerd. De verhalen waren opgedragen ‘To my Lady’, ongetwijfeld Dorothy, die blijkens haar brieven een grote voorliefde voor dit soort literatuur had. Het waren bewerkingen van de ‘Histoires tragiques’ van François de Rosset, maar vervat in een veel natuurlijker toon dan het marinisme van zijn origineel. Slechts vijf van de negen door Temple bewerkte verhalen zijn overgebleven. Het was oorspronkelijk zeker wel zijn bedoeling ze als bundel te publiceren.

Van de essays waren wij iets beter op de hoogte, doordat in 1836 Courtenay in zijn biografie het een en ander daaruit als appendix had gepubliceerd. ‘The specimen’, zo luidt Macaulay's oordeel, ‘which Mr. Courtenay has preserved of these early compositions is by no means contemptible. Indeed, there is one passage on “Like” and “Dislike” which could have been produced only by a mind habituated carefully to reflect on its own operations, and which reminds us of the best things of Montaigne’[1].

Het is niet verwonderlijk, dat een vergelijking met Montaigne zich onwillekeurig opdringt bij deze essays. Verschil is er natuurlijk genoeg: Temple heeft zeker minder psychologie dan Montaigne, hij mist diens puntigheid en in kennis is hij verreweg de mindere. Maar anderzijds zien wij bij Temple eenzelfde meeslepend vagebonderen van de geest, waardoor de bouw van zijn essays zo los mogelijk is, eenzelfde gemeenzame toon met voorliefde voor het anecdotische, eenzelfde belangstelling voor eigen zieleleven. ‘I put my selfe’ zo heet het in een dezer essays, ‘upon this taske of writing not out of a desire to preserve my fancyes but to destroy them, weeds wither as soone as they are gather'd, though corne lasts the longer by it. My resveryes dread paper as another element knowing they have nothing to doe in a place which is intended onely for the best of thoughts’[2].

Toch verhindert deze overigens sterk aan Montaigne herinnerende verklaring niet, dat wij in deze opstellen een voortdurend overglijden van de ene gedachte in de andere zien, waarbij de fantasie in al haar grilligheid geregistreerd wordt, zonder dat er een poging tot verdieping van de gedachten wordt gedaan. ‘Tis a quarrel’, getuigt Temple, ‘I have to our common Philosophy that a greate part of it is meere childs play or rather playing wth words, wch 1 take to bee occasion'd by a vicious inclination in most mens natures more diligent to seeke doubts then to resolve them, to start the game rather then take it, and as I find it very much my selfe, rather to search what is false then what is true, contenting our selves to know what is to bee shunn'd, wthout examining what is to bee follow'd’[3]. Zo is

1) Th.B. Macaulay, Critical and historical essays. Ed. by A.J. Grieve. (Everyman's Library). London, 1913. Vol. I, p. 207.
2) The early essays, ed. Moore Smith, p. 150.
3) A.w., p. 142.

het een flaneren van de geest, dat dikwijls niet zonder een zekere bravoure is, maar tegelijkertijd in hoge mate amusant en boeiend voor de lezer. Ik wil daarvan nog gaarne een voorbeeld geven in een passage, waar Temple zich uitspreekt over onze taal. 'Indeed the Allmane[1)] is a language I should never learne unless twere to fright children when they cry, yet methinks it should bee good to cleare a mans throat that were hoarse with a cold. I have heard some speak it soe as has made mee expect theire words should breake downe theire teeth as they rush'd out of theire mouth .... Flemmish is a lower yet to my eare a worse sound, I never could esteeme any woman hansome whilst shee spoke, and I beleeve the Ladyes are generally conscious of it, for in company none of them will ever use it. The tone is the more displeasing because it sounds as if they who speake it were allwayes displeas'd, and something arrogant withall, they talke as if a man ow'd them mony and would not pay them. To conclude with ill sounds if I were to make a consort of Musick to entertaine the Divell it should bee compos'd of a child, a catt, a scritch-owle, an ass and Minheer Vandenberg'[2)].

Dat wij door deze essays aan Montaigne herinnerd worden zal overigens wel zijn goede reden hebben. In een dezer essays noemt Temple zelf Montaigne op een wijze, die blijk geeft, dat hij met diens werk bekend is. Woodbridge wijst ook op enige parallelle plaatsen, die moeilijk toevallig kunnen zijn[3)]. Dit doet echter niets af aan de waarde van Temple's werk, dat een zo duidelijke weerspiegeling van eigen gevoels- en denkleven is, dat het zelfs een aantal elementen bevat, die van biografisch belang zijn. De stijl van de latere essays is hier al duidelijk aanwezig. Macaulay heeft er destijds reeds op gewezen, dat de lange zinnen, die zo kenmerkend voor Temple zijn, grammaticaal niet zo kunnen worden genoemd, omdat het eigenlijk niet meer is dan een kwestie van interpunctie. In de vroege essays zien we hetzelfde verschijnsel, maar in onderscheid met de welluidende cadans en de wat gepolijste reserve van later is er hier een openheid en directe zeggingswijs, die het contact tussen auteur en lezer sneller tot stand brengt. Er lagen in Temple's vroege werk beloften, die de latere man van de wereld niet geheel heeft ingelost.[4)]

1) Duits.
2) A.w., p. 158 v.
3) Woodbridge, a.w., p. 24 v.
4) Macaulay, a.w., p. 228.

Nadat Temple in 1652 in Engeland was teruggekeerd, ontwikkelde zich een geregelde briefwisseling met Dorothy Osborne, welke tot zijn huwelijk op Kerstdag 1654 voortduurde. Op zijn reizen schijnt Temple vrijwel geen contact met haar te hebben gehad en zij was van zijn tweede reis, die misschien wel een door Temple's vader verordonneerde strafexpeditie was, nauwelijks op de hoogte. Beider families waren namelijk tegen het huwelijk en het was maar bij hoge uitzondering, dat in de jaren van de briefwisseling de twee gelieven de kans kregen elkaar voor korte tijd te zien. Maar zo dit voor hen een beproeving betekende, het was een winst voor de geschiedenis der Engelse letterkunde en cultuur. Deze eenzijdige correspondentie (Temple's brieven zijn op één na verloren gegaan) geeft ons een gedetailleerd beeld van een Engels meisjesleven in de 17e eeuw: haar bezigheden, haar vermaken, haar lectuur, haar conversatie, haar smaak, haar gedachtenleven. Het geluk wil daarbij, dat Dorothy beschikte over een buitengewoon levendige en persoonlijke stijl, die op onnavolgbare wijze elke nuance van haar gemoedsleven onder woorden bracht. En hoezeer verdiende haar innerlijk bestaan een dergelijke vormgeving! Deze jonge vrouw, die ondanks alle tegenwerking van haar omgeving haar liefde zeven jaar lang trouw gebleven is, onderscheidt zich bij haar vastheid van wil door een grote zachtheid, weet de warmte van haar gevoelens te kleden in de meest ingetogen bewoordingen, doch tegelijkertijd zo onbezorgd en openhartig, dat wij telkens weer vergeten hier klanken van drie eeuwen her te horen.

Ik moet, hoe node ook, aan de verleiding weerstand bieden uit deze brieven te citeren. Wat voor U zeer stellig een winst betekenen zou, kon voor mij toch niet anders zijn dan een tekort schieten in de taak, die ik nu eenmaal op mij genomen heb. En zo laten wij dan op Kerstdag 1654 het huwelijk van Temple plaats vinden, dat in een tijd van grote morele verwording een hecht verbond is geweest.

De periode van 1655 tot 1665, voordat Temple zijn eerste schreden zou zetten op het pad der diplomatie, valt uiteen in twee tijdperken van vijf jaren. In de eerste periode leefde Temple geheel teruggetrokken in zijn gezin, in de tweede begon hij zich op politiek gebied te bewegen. Van 1656 af heeft het gezin ruim zeven jaar in Ierland geleefd, hoofdzakelijk in een country house op een landgoed van Sir John: het landleven dus, waarvoor Temple altijd zulk een voorliefde had. Waarschijnlijk heeft hij in deze tijd dat voor zijn tolerantie zo merkwaardige stuk

vervaardigd: ‘Family Prayer, made in the Fanatic Times, when our Servants were of so many different Sects; and composed with the Design that all might join in it, and so as to contain what was necessary for any to know or to do’[1].

Het was overigens niet alles idylle. Lady Giffard vertelt in de biografie van haar broer, hoe in deze Ierse jaren vijf kinderen geboren werden, die alle in hun eerste levenstijd stierven. Alleen de oudste, John, reeds in 1655, toen de Temple's nog in Engeland waren, geboren, bereikte de volwassen leeftijd.

Misschien is het wel zijn huiselijk leed geweest, dat Temple er toe gebracht heeft in het begin van 1660 deel te nemen aan het Ierse politieke leven. Vooral toen zijn vader en hij voor de county of Carlow gekozen werden in het Ierse parlement, kreeg hij politieke relaties w.o. de Secretary of State Henry Bennet, de latere Earl of Arlington. Na enige tijd in Londen vertoefd te hebben, vestigde, waarschijnlijk in 1665, het gezin zich te Sheen, bij Richmond in Surrey, waar Temple zich een buitenhuis met tuin kocht aan de oever van de Theems, naast de bezitting van zijn oude vrienden, de Sidney's.

Het jaar 1665 dan zag zijn eerste optreden in de diplomatieke dienst. Woodbridge kenmerkt de onderhandelingen, die hij tijdens zijn loopbaan voerde en waarmede hij zich naam maakte, als ‘splendid failures’. We kunnen daarbij natuurlijk in aanmerking nemen, dat de schuld daarvan voor een belangrijk gedeelte bij de omstandigheden lag. Maar een geslepen diplomaat was Temple allerminst. Wat hem typeert is een snelheid van optreden, een gemak, waarmede hij alle hinderlijke formaliteiten op zij wist te zetten, een voor zijn tijd opvallende eerlijkheid en integriteit, een onvermoeide energie en vooral een enigszins onthutsende en recht op het doel afgaande openhartigheid. Daarmede boekte hij ongetwijfeld wel een tijdelijk succes, maar deze eigenschappen brachten ook een zekere neiging mee om de politieke situatie te eenvoudig te zien, een onvermogen om mensen te beoordelen, waardoor hij in het diplomatieke gevecht gemakkelijk op een zijspoor kwam te staan, zonder zich bewust te maken, dat hij uitgeschakeld was. Macaulay, stellig eenzijdig in zijn beoordeling, verwijt Temple zijn al te grote voorzichtigheid: ‘If the circumstances of the country became such that it was impossible to take any part in politics without some danger, he retired to his library and

1) Courtenay, a.w., p. 373-376.

his orchard, and, while the nation groaned under oppression, or resounded with tumult and with the din of civil arms, amused himself by writing memoirs and tying up apricots'[1]. Wij kunnen met Woodbridge Macaulay's standpunt in hoge mate bevooroordeeld en onbillijk achten, zonder toch te kunnen ontkennen, dat teleurstelling en gekwetste ijdelheid Temple wel al te spoedig de stilte van het buitenleven deden opzoeken. Maar met groter waardering voor Temple's geschriften dan Macaulay kon opbrengen, mogen wij ons verheugen, dat de door hem gezochte retraite Temple in staat heeft gesteld een aantal verhandelingen te schrijven, die, hoewel van zeer ongelijke waarde, tezamen toch wel een merkwaardig geestelijk portret van onze man vormen.

Gezien zijn latere carrière is het wel merkwaardig, dat Temple deze aanving met een tegen de Republiek gerichte activiteit. Hij werd n.l. naar Munster gezonden om Bernard van Galen om te kopen tot een inval op ons grondgebied. Inderdaad gelukte dat en Temple kreeg ter beloning een residentspost in Brussel. Door het optreden van Frankrijk was de bisschop echter vrij spoedig genoodzaakt bakzeil te halen en in April 1666 moest Temple andermaal naar Munster om het sluiten van een vrede met de Republiek te verhinderen. Toen hij daar aankwam, was de vrede echter al gesloten. Reeds voor die tijd had hij voor zijn goede diensten de baronetstitel ontvangen.

In datzelfde jaar kreeg hij van Arlington opdracht een pamflet in het Frans te schrijven, waarin de Republiek tot vrede sluiten wordt aangespoord. Inderdaad heeft Temple dit pamflet onder de titel 'Lettre d'un marchand de Londres à son amy d'Amsterdam depuis la dernière bataille de mer' in Augustus 1666, dus kort na de Tweedaagse zeeslag het licht doen zien. Ik heb het zeldzame geschrift enige jaren geleden gepubliceerd. Voor ons is het in dit verband van belang, dat een enkele passage over de zware belastingen in Holland aan de latere 'Observations' herinnert[2].

Dat Temple de opdracht tot het schrijven van dit pamflet had ontvangen, was waarschijnlijk geen toeval. Op zijn tweede

1) Macaulay, a.w., p. 197.
2) Een pamflet van de hand van William Temple. Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden, Dl. VIII (1954). p. 50-58. Zeer onlangs ontdekte ik, dat Laurence Hanson reeds in een korte mededeling in the Times Literary Supplement van 15 Jan. 1944 (p. 36) op dit pamflet gewezen heeft.

reis in het begin van de vijftiger jaren had hij lang in de Republiek vertoefd blijkens een uitlating van Dorothy in een brief van 1652[1)] en het is niet onmogelijk, dat een avontuurlijk plan om de Prins van Oranje een soort Zeeuwse opstand te doen ontketenen, door Temple in Maart 1666 aan Arlington voorgelegd[2)], de aanleiding tot de opdracht van enige maanden later geweest is.

Nauwelijks waren in 1667 de vredesonderhandelingen te Breda aangevangen, of Lodewijk XIV begon met het binnenrukken in de Zuidelijke Nederlanden de devolutie-oorlog. Daarmede kreeg Temple zijn grote kans voor de verwezenlijking van zijn denkbeelden over een samengaan van Engeland en de Republiek tegen Frankrijk. Dat deze denkbeelden niet alleen van hem kwamen, gelijk Woodbridge, te uitsluitend zich op Temple's briefwisseling baserende, zou doen geloven, is wel bekend. Clarendon had er in 1663, Arlington in 1665 al op gezinspeeld[3)]. Maar het is ook onjuist om de ideeën, door de Oostenrijkse diplomaat de Lisola in zijn geschrift 'Bouclier d'Estat et de Justice' (1667) ontvouwd, als de bron van Temple's denkbeelden te zien[4)]. Reeds in 1664, dus een jaar voordat hij in diplomatieke dienst trad, had Temple aan Ormond geschreven: 'If his Majesty think it advisable to make a strict league with the Dutch, I know he has it now in his power, and will not then have reason to fear any ill influence from the aspect of this great comet that is risen of late, the French king, who expects not only to be gazed at but adored by the whole world'[5)].

Na de vrede van Breda was het klimaat gunstig om dit plan te realiseren. De Triple Alliantie van 1668 was het resultaat. Temple heeft bij deze gelegenheid zijn gaven ten volle ontplooid: zijn eenvoud, zijn doorzettingsvermogen, zijn openhartigheid, zijn gemak om mensen voor zich te winnen. De Witt, die al bij een officieus bezoek van Temple aan Amsterdam en Den Haag in 1667 door hem was voorbereid, was voor Temple's eigenschappen, die ten dele ook de zijne waren, toegankelijk. Hoewel De Witt door de omstandigheden gedwongen dit pad opging en veel meer dan Temple de bezwaren zag van

1) Letters ed. G.C. Moore Smith, p. 4 (2 jan. 1652).
2) Zie P. Geyl, Oranje en Stuart 1641-1672. Utrecht, 1939, p. 309-312.
3) A.w., pp. 243 en 264.
4) Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Dl. VII (1954), p. 144.
5) Bodleian MS 10493, folio 250, geciteerd in Woodbridge, a.w., p. 64.

een samengaan met Engeland, kon hij toch ook geen oog hebben voor de volkomen onbetrouwbaarheid van Karel. Temple heeft in die dagen, overtuigd, dat hij het was die de koning tot zijn inzichten had bekeerd, in een soort paradijsstemming geleefd.

Lang heeft dat niet geduurd. De jaren 1668 tot 1671 van Temple's ambassadeurschap in Den Haag zijn een periode van bittere ontgoocheling geworden. Formeel gezonden om de door hem gesloten alliantie thans ten uitvoer te leggen heeft hij in de praktijk zijn tijd moeten zoek brengen met vruchteloze onderhandelingen over hinderlijke kwesties en moeilijkheden, die door Engeland werden opgeworpen. In 1670 was het geheim verdrag van Dover gesloten en de positie van Temple, die natuurlijk van niets wist was onmogelijk geworden. Hij kreeg in dat jaar opdracht 'to come privately into England' met het voorwendsel, dat de koning hem over bepaalde zaken wilde raadplegen en hem dan spoedig terugzenden. Inplaats daarvan bleef Temple maandenlang werkeloos in Engeland, totdat hij in Juli 1671 verlof kreeg zijn ambassade te beëindigen en zijn familie te laten overkomen. In een brief van 14 September 1671 aan zijn vader beschrijft Temple deze overtocht, waarbij het jacht, een Nederlandse vloot tegenkomende, nog een vlagincident uitlokte, en zijn afscheidsaudiëntie bij Karel. 'And thus an adventure has ended in smoke, which had for almost three years made so much noise in the world, restored and preserved so long the general peace, and left his Majesty the arbitrage of all affairs among our neighbours, by the Emperor and Spain's resolutions, as well as Sweden and Holland's to follow his measures, for the common safety and peace of Christendom'[1].

Temple kon van geen nut meer zijn en het is begrijpelijk, dat hij zich in de jaren 1671-1674 in het landelijke te Sheen teruggetrokken heeft. Hij volgde echter daar de politieke gebeurtenissen met grote aandacht en toen in 1673 het Cabalministerie zijn einde naderde, was Temple herhaaldelijk in Londen om zich nader op de hoogte te stellen. Hij schreef in deze periode twee vertogen van onmiddellijk politieke strekking, die aan de regering ter hand gesteld werden. Op verzoek van Essex, Lord-Lieutenant of Ireland schreef hij 'An essay upon the advancement of trade in Ireland'. Van meer algemene aard

1) Works, ed. 1814, Vol. II, p. 182.

was ‘An essay upon the original and nature of government’ en de bekende ‘Observations upon the United Provinces of the Netherlands’, hoewel met de publicatie van het laatste misschien ook een politiek oogmerk beoogd werd[1].

Het geschrift over Ierland, dat in zekere zin aansluit bij een vroeger opstel over dat land, in 1668 geschreven, kunnen wij, als zijnde van te beperkt belang, met stilzwijgen voorbijgaan. Anders is het met de twee politieke geschriften. Onder de langademige titel ‘A survey of the constitutions and interests of the Empire, Sweden, Denmark, Spain, Holland, France and Flanders, with their relation to England in the year 1671’ bood Temple bij het neerleggen van zijn missie in Juli 1671 een memorie aan een der Secretaries of State aan. Hij gaat daarin na, wat de politieke en militaire macht van de genoemde landen is, vooral natuurlijk uit het Engelse oogpunt gezien en komt tot de conclusie, dat het voor Engeland alleen gaat om Frankrijk, de Republiek en Zweden. Frankrijk zal zeker willen trachten de Triple Alliantie te breken en alles hangt dus af van het standpunt van de Engelse koning. Er staan, zo betoogt Temple, drie wegen voor Engeland open: handhaving van de alliantie; Frankrijk aanmoedigen tot een inval in de Republiek, terwijl het zelf neutraal blijft; of zich met Frankrijk verbinden om de Republiek te vernietigen. Bij elk van deze mogelijkheden somt Temple een aantal punten op, welke z.i. onder ogen gezien moeten worden, alvorens een beslissing te nemen[2].

Het is op het eerste gezicht een vreemde redenering van de grote man van de Triple Alliantie, maar wij zullen hierin wel, met Woodbridge, een laatste poging moeten zien om, zich quasi vereenzelvigende met de regeringspolitiek, de voordelen van het verbond nog eens te laten zien. Naïef was Temple wel om onder deze omstandigheden van zulk een stuk nog iets te verwachten[3].

Duidelijker, maar dan ook in 1673 geschreven, was de brief aan de Duke of Ormond ‘written in October 1673, upon his Grace's desiring the author to give him his opinion, what was

1) Het geschrift ‘Upon the excesses of grief’ gericht aan de Countess of Essex kan hier geheel buiten beschouwing blijven.
2) Works, ed. 1814, vol. II, p. 209 vv.
3) Soortgelijke redeneringen treft men trouwens ook aan in de ‘Observations upon the United Netherlands’ ed. G.N. Clark, Cambridge 1932, p. 144 v.

to be done in that conjuncture'[1]. Ormond was vóór de alliantie met de Republiek, de regering was een andere, het vredesverlangen in Engeland was sterk. Het was voor Temple niet moeilijk te betogen, dat men tot alle prijs oorlog met Spanje moest vermijden en een afzonderlijke vrede met de Republiek sluiten.

Beide stukken waren gelegenheidsgeschriften, waarin noodzakelijkerwijs vrij veel aandacht aan de Republiek geschonken werd. Zij vertonen dus een zekere samenhang met de 'Observations', dat op zijn beurt weer in verband met 'An essay upon the original and nature of government' beschouwd moet worden. Deze opstellen behoren tot het belangrijkste, wat Temple geschreven heeft.

Het theoretische stuk over ontstaan en aard van de regering omvat slechts dertig bladzijden, maar is voor de kennis van Temple's gedachten op het gebied van de politieke theorie uiterst belangrijk. Zoals Bodin het vóór hem had gedaan en Montesquieu het later veel uitvoeriger zou formuleren zag Temple de verschillen tussen de volkeren vooral als een gevolg van omgeving en klimaat. 'The nature of man seems to be the same in all times and places, but varied, like their statures, complexions, and features, by the force and influence of the several climates where they are born and bred; which produce in them, by a different mixture of the humours, and operation of the air, a different and unequal course of imaginations and passions, and consequently of discourses and actions. These differences incline men to several customs, educations, opinions, and laws, which form and govern the several nations of the world...'[2]. Hij beschouwt deze verschillen ook als de oorzaak van het verschil in regeringsvorm, waarbij hij alle nuances terugbrengt tot twee hoofdvormen: de willekeur van de enkeling of de binding aan wetten, die slechts bij gemeen goedvinden gewijzigd mogen worden. Elke regering is een onderwerpen van macht aan gezag. 'For power, arising from strength, is always in those that are governed, who are many; but authority, arising from opinion, is in those that govern, who are few'[3]. Gezag kan voortkomen uit de reputatie van wijsheid, goedheid en moed, die de gezagsdragers genieten en ook de roep van

1) Works, ed. 1814, vol. II, p. 234 vv.
2) Works, ed. 1814, vol. I, p. 1.
3) A.w., p. 6.

goddelijkheid kan hiertoe bijdragen. En niets is voor de handhaving van gezag zo belangrijk als de gewoonte. ‘For no man easily distrusts the persons, or disputes the things, which he and all men that he knows of have been always bred up to observe and believe’[1].

Deze denkbeelden, waarbij dus de nadruk valt op het natuurlijk of historisch gewordene brengen Temple er toe zich te distanciëren van de gangbare politieke theorieën van zijn tijd, gelijk deze o.a. door Hooker en Hobbes waren geformuleerd en deze te vervangen door wat hij als historicus de meest aannemelijke oorsprong achtte van staat en regering n.l. het gezin.

Begrippen als ‘natuurstaat’ en ‘maatschappelijk contract’ leven niet voor Temple en steeds weer tracht hij uit de bestudering van de geschiedenis de conclusies te trekken, waarvoor de philosophische constructies hem niet voldoende zijn. ‘Nor do I know, if men are like sheep, why they need any government; or, if they are like wolves, how they can suffer it. Nor have I read where the orders of any state have been agreed on by mutual contract among great numbers of men, meeting together in that natural state of war, where every man takes himself to have equal right to every thing. But often, where such orders have been invented by the wisdom, and received by the authority, of some one man, under the name of a lawgiver; and where this has not happened, the original of government lies as undiscovered in story, as that of time: all nations appearing, upon the first records that are left us, under the authority of kings, or princes, or some other magistrates’[2].

Temple werkt deze gedachte van het belang van gezin en familie voor de vorming van de staat dan verder uit, hetgeen hem een natie doet definiëren als ‘a great number of families, derived from the same blood, born in the same country, and living under the same government and civil constitutions’[3] - een definitie, die Herriot's lof van te zijn ‘an exceedingly comprehensive one’ zeker wel verdient[4]. Hij schetst het ontstaan van de steden en de verschillende regeringsvormen en

1) A.w., p. 8.
2) A.w., p. 10-11.
3) A.w., p. 13.
4) Frank I. Herriott, Sir William Temple on Government, Annals of the American Academy of political and social science. Vol. III. (Philadelphia, 1893), p. 37.

eindigt zijn stuk dan met het bekende beeld van de pyramide, die in normale stand de in brede kringen hecht gefundeerde regering voorstelt, maar, op zijn punt geplaatst, het gouvernement - soms zelfs van velen -, dat slechts bij weinigen steun vindt. En als het karakteristieke voorbeeld van het laatste geval haalt hij de Republiek aan, waar in 1672 de opstand van het volk een regering had doen vallen, die al vele jaren op al te smalle basis had bestaan, zodat bij de eerste stoot de pyramide haar wankel evenwicht verliezen moest.

Men kan de 'Observations upon the United Provinces' in dit verband beschouwen als de uitwerking van het bovenstaande, - (ik ben mij bewust dat hier van geen chronologische volgorde sprake is) - welke de merkwaardige denkbeelden van dit stuk nader toetst aan de geschiedenis van en toestanden in het land, waarmede Temple zich al sinds lang vertrouwd had gemaakt. Doch dit zal zeker voor hem niet de enige reden voor het schrijven van deze studie zijn geweest. Clarke heeft er op gewezen, dat Temple hier deel had aan de algemene mode van vergelijkende studie van politieke verschijnselen, waaraan wij o.a. de reeks van Elzeviers, die als Respublica bekend is, te danken hebben[1]. Verder is het bekend, dat over de Republiek in Engeland vrij veel beschrijvingen - en lovende beschrijvingen - uitkomen, juist in perioden, dat de verhoudingen gespannen of slecht zijn. Zo verscheen in 1664 het boekje 'The Dutch drawn to the Life', zo in 1669 (en in 1671 in een tweede druk) William Aglionby's 'The present State of the United Provinces of the Low-Countries'[2]. Het is op grond van dergelijke geschriften, dat Fruin zijn opstel schreef 'De Nederlanders der zeventiende eeuw door Engelschen geschetst', waarin hij trachtte aan te tonen, hoe hoog de Nederlanders bij de Engelsen stonden aangeschreven of, hetgeen op hetzelfde neerkomt, hoezeer zij door de Engelsen werden benijd.[3]

Zo er één boekje deze stelling had kunnen bewijzen, dan is het wel Temple's 'Observations', dat eigenlijk één voortdurende lofzang vormt op de Republiek, haar regering, haar bevolking, haar handel, en het maatschappelijk leven harer be-

1) G.N. Clark, The seventeenth century. Oxford, 1931, p. 215.
2) The Dutch drawn to the Life, London, Th. Johnson and H. Marsh, 1664. - The present state of the United Provinces of the Low-Countries. Collected by W.A., Fellow of the Royal Society. Second edition. London, John Starkey, 1671. De eerste editie stond niet tot mijn beschikking.
3) Verspreide geschriften, Dl. IV, p. 245 vv.

woners[1]. Het is dan ook wel zeer aannemelijk, gelijk Woodbridge betoogt, dat Temple met de publicatie van dit geschrift een politieke bedoeling had, n.l. invloed uit te oefenen op de publieke opinie in Engeland, nu de ongelukkige oorlog een feit geworden was. Woodbridge somt voor zijn mening verschillende redenen op, waarvan ik behalve de toon van het boekje en het bijna volkomen ontbreken van verwijten vooral belangrijk vind de haast, die met de publicatie gemaakt werd. In November 1672 zendt Temple de tekst van de laatste drie hoofdstukken aan Cosimo de Medici onder mededeling, dat wanneer hij het besluit zou nemen het geheel te publiceren, hij het eerste exemplaar aan hem, Cosimo, zal zenden. Als hij 20 Mei 1673 andermaal aan deze schrijft, is hij al sinds drie maanden bij zijn vader in Ierland. Hij excuseert zich zijn belofte niet nagekomen te zijn ‘mais la précipitation d'un libraire l'ayant fait sortir à Londres en mon absence, j'ay trouvé qu'il y avoit tant de fautes de l'impression, que j'avais honte de l'avouer pour mien... Mais par le bonheur du dit libraire, et l'humeur du tems curieux à présent sur le sujet de la Hollande, il s'est trouvé au bout de la première impression dans si peu de tems, qu'il va déjà achever une seconde, à la correction de laquelle j'ay donné la main’. De eerste exemplaren zullen thans naar Florence gezonden worden[2].

Hetgeen Temple hier aan Cosimo schrijft, werpt misschien ook enig licht op de wijze van totstandkoming van de ‘Observations’. Het laatste hoofdstuk ‘The causes of their fall in 1672’ is blijkbaar geschreven, toen de gebeurtenissen een dieptepunt hadden bereikt. Ondanks de bekende, lovende karakterisering van de Prins wordt van zijn verheffing tot stadhouder niet gesproken, doch alleen van zijn benoeming tot Kapiteingeneraal vóór het uitbreken van de oorlog in Februari 1672. De conclusie ligt voor de hand, dat de drie hoofdstukken, die in November naar Florence werden gezonden vóór Juli 1672 voltooid waren. In het vierde hoofdstuk echter, dat handelt ‘Of

1) Ik zeg ‘had’ en niet ‘heeft kunnen bewijzen’, omdat merkwaardigerwijze Fruin wel ‘The Dutch drawn to the Life’ citeert, maar Temple's werk niet, terwijl hij wel veel gebruik maakt van een in 1691 uitgekomen werkje ‘A late voyage to Holland’ (Harleian Miscellany, vol. II, p. 569 vv.), dat op onbeschaamde wijze beide boekjes plundert. Verschillende der door Fruin geciteerde plaatsen zijn dan ook in werkelijkheid aan Temple ontleend.

2) Works, ed. 1714, Vol. IV, pp. 2, 4.

their people and dispositions' wordt naar aanleiding van vermeende wreedheid van het volk de vermoording van de Raadpensionaris genoemd aan wie dan de beroemde passage gewijd wordt, die het merkwaardige tegenstuk vormt van het portret van Willem. Blijkbaar is dit gedeelte van het werkje dus iets later gereed gekomen, zodat er nog gelegenheid was dit persoonlijk herdenkingswoord van Temple aan zijn vriend Johan de Witt in te voegen.

Dat overigens met dit omvangrijkste en stellig ook beste geschrift van Temple reeds in vroeger jaren een begin moet zijn gemaakt ligt voor de hand en wordt ook bevestigd door een zin in het voorbericht, waarin hij te kennen geeft een na zijn ambassade in 1670 opgesteld ambtelijk rapport te hebben omgewerkt voor gemeen gebruik nu het voor de koning geen waarde meer had. Dit verklaart ook, dat behalve in voorbericht en laatste hoofdstuk (en de later ingevoegde passage over De Witt) nergens over de gebeurtenissen van 1672 sprake is. Het ietwat onverwachte hoofdstuk over 'de val' is dan later toegevoegd, mogelijk als een tegenwicht bij de in oorlogstijd wat al te hooggestemde lof in de overige hoofdstukken.

Onwillekeurig zoekt men naar geschriften, die voor Temple bij het samenstellen van zijn werkje voorbeelden kunnen zijn geweest. Zelf geeft hij hiervoor geen enkele aanwijzing. Alleen in het eerste, lange hoofdstuk over 'Rise and progress of the United Provinces' gewaagt hij even van de Spaanse en Italiaanse auteurs, die de oorzaken van onze opstand zoeken in de godsdienst, de weerspannigheid van het volk en de eerzucht van de Oranje's - een opvatting, waarmede Temple het oneens is. Wanneer men echter de 'Observations' nauwkeurig leest, dan bemerkt men al spoedig, dat hier een zeer persoonlijke visie gegeven wordt, waarbij anderen hoogstens voor de ontlening van een enkel feit betrokken zijn, doch die verder op eigen ervaring bouwt. Hetgeen zijn werk van andere soortgelijke publicaties onderscheidt is, dat het hem niet alleen om het geven van informatie te doen is, maar ook om de verschijnselen, die hij ziet, te verklaren. En zelfs gaat hij verder en tracht dikwijls door algemene beschouwingen zijn typisch historische belangstelling voor wat zich in de Republiek afspeelt een achtergrond te geven. Zoals Clark het in de inleiding tot zijn uitgave van de 'Observations' uitdrukt: 'What holds the book together is a method of interpreting history, a method which is summed up in the dictum: Most national customs are the

effect of some unseen, or unobserved, natural causes or necessities'[1].

Niet alle hoofdstukken in Temple's werkje zijn, in dit licht beschouwd, even belangrijk, doch het derde tot zesde hoofdstuk - Of their scituation, Of their People and Dispositions, Of their Religion, Of their Trade - munten uit door een dikwijls verrassend eigen visie en een nimmer aflatende drang naar het waarom te vragen van de beschreven toestanden en verschijnselen.

Wanneer Temple het over onze rivieren, de werking der getijden en de verzanding van de Rijn heeft, dan wijst hij er op, dat veel toegeschreven moet worden aan de Westenwinden, die zoveel constanter en heviger zijn dan die uit het Oosten. 'And I have had occasion', zo gaat hij dan voort, 'to make experiment of the Sands rising and sinking before a Haven, by two Fits of these contrary winds, above four Foot. This, I presume, is likewise the natural reason of so many deep and commodious Havens found upon all the English side of the Channel, and so few, (or indeed none) upon the French and Dutch'[2].

Getrouw aan zijn opvatting omtrent de invloed van het klimaat schrijft Temple de helderheid in de huizen en de netheid van de steden toe aan de vochtigheid van de lucht. Want was deze gewoonte er niet, dan zou het land niet door zulk een dichte bevolking bewoond kunnen worden, zonder in het warme jaargetijde de lucht te bederven en de bewoners aan epidemieën bloot te stellen[3].

Het is deze bevolkingsdichtheid, die Temple als de oorzaak van de handel in de Republiek beschouwt. Zijn redenering hier is te typerend om er niet een passage van te citeren. 'Since the ground of Trade', - zo heet het -, 'cannot be deduced from Havens, or Native Commodities, (as may well be concluded from the survey of Holland, which has the least and the worst; and of Ireland, which has the most and the best, of both;) it were not amiss to consider, from what other source it may be more naturally and certainly derived; For if we talk of Industry, we are still as much to seek, what it is that makes people industrious in one Country, and idle in another. I conceive the true original and ground of Trade, to be, great mul-

1) Observations, etc. Ed. G.N. Clark, Cambridge, 1932, p. IX.
2) A.w., p. 91.
3) A.w., p. 96.

titude of people crowded into small compass of Land, whereby all things necessary to life become dear, and all Men, who have possessions, are induced to Parsimony; but those who have none, are forced to industry and labour, or else to want'[1].

Met deze verklaring echter nog niet tevreden vraagt de schrijver zich af, waaraan deze ongewone dichtheid van bevolking toe te schrijven is. Hij wijst dan op de velen, die door de burgeroorlogen in Frankrijk, Duitsland en Engeland de wijk genomen hebben en aangetrokken werden door de sterke steden, de rechtszekerheid, de tolerantie, de schoonheid van het land[2]. 'Holland is a country', - zo vat hij elders een hoofdstuk samen -, where the Earth is better than the Air, and Profit more in request than Honour; Where there is more Sense than Wit; More good Nature than good Humor; and more Wealth than Pleasure; Where a Man would chuse rather to Travel, than to Live; Shall find more things to observe than desire; And more Persons to esteem than to love'[3].

Naar dit Holland ging Temple in 1674, toen hij weer in diplomatieke dienst trad, nog voor een vrij lange periode terug. Driemaal zal hij zijn land in de komende jaren in de Republiek vertegenwoordigen: eerst van 1674-1676, dan op het Congres van Nijmegen van 1676-1678 en tenslotte nog één keer in Den Haag van 1678-1679. Na de 2e vrede van Westminster had Temple achtereenvolgens een aanbod voor een ambassadeurspost in Spanje en voor de plaats van Secretary of State afgeslagen. In April wordt hem dan de ambassade in de Republiek aangeboden, die hij dadelijk accepteert. Er is geen reden, om over Temple's diplomatieke werkzaamheid tijdens zijn eerste afvaardiging uit te weiden: misschien is zijn hoofdverdienste wel zijn hartelijke verhouding tot Willem III, wiens vertrouwen hij volkomen gewonnen had. Van midden 1676 tot midden 1677 bevond hij zich vrijwel voortdurend te Nijmegen voor het vredescongres, waar de rol van Engeland als bemiddelaar weinig te betekenen had. Dan wordt hij in 1677 naar Engeland ontboden, waar andermaal sprake was van een benoeming tot Secretary of State. Hij kon toen zijn goede diensten verlenen bij de onderhandelingen over 's Prinsen huwelijk, dat op 14 November gesloten werd. In diezelfde maand stierf

1) A.w., p. 129.
2) A.w., pp. 132-135.
3) A.w., p. 115.

Temple's vader, wat voor hem een grote vermeerdering van inkomsten betekende, vooral, omdat hij nu Master of the Rolls werd. Een overeenkomst tussen Karel en Willem betreffende het sluiten van de vrede werd in Januari 1678 nader gestipuleerd in een verdrag, waarbij men zich verbond de voorwaarden aan Frankrijk en Spanje op te leggen. In Engeland werd de politiek weer eens meer anti-Frans en ook in de Republiek scheen men weer met de voortzetting van de oorlog rekening te houden. Zo was het een gunstige atmosfeer voor Temple toen hij in het midden van 1678 andermaal naar de Republiek werd afgevaardigd nu om een defensieve alliantie aan te gaan. En zoals het tien jaar geleden was gegaan, ging het ook nu: in 10 dagen was het verdrag ondertekend. De overhaaste vrede van 10 Augustus was ook voor hem een grote teleurstelling.

Reeds in Februari 1679 werd Temple naar Londen terug geroepen in verband met de altijd nog hangende benoeming tot Secretary of State. Hij nam daarmede definitief afscheid van ons land en vond bij zijn aankomst in Maart zijn land in beroering door de Popish plot. De op zichzelf wel merkwaardige activiteit, die Temple in 1679 en 1680 op het gebied van de binnenlandse politiek ontwikkelde - vooral door zijn plan van een gereorganiseerde Privy Council - kan hier, temeer, waar zij geen gevolgen van belang had, verder onbesproken blijven. Het einde voor Temple was, dat, toen de koning op 10 Januari 1681 het Parlement ontbond, hij definitief besloot zich niet meer met de publieke zaak in te laten. In zijn Memoirs, het z.g. derde deel, dat de jaren na 1679 behandelt, schrijft Temple over dit besluit o.a. het volgende: ‘Upon the survey of all these circumstances, conjunctures and dispositions, both at home and abroad, I concluded in cold blood, that I could be of no further use or service to the King my master and my country, whose true interests I always thought were the same, and would be in danger, when they came to be divided... Besides all these public circumstances, I considered myself in my own humour, temper, and dispositions, which a man may disguise to others, though very hardly, but cannot to himself. I had learned by living long in Courts and public affairs, that I was fit to live no longer in either. I found the arts of a Court were contrary to the frankness and openness of my nature; and the constraints of public business too great for the liberty of my humour and my life... And so I take leave of all those airy visions which have so long busied my head about mending the

world; and at the same time, of all those shining toys and follies that employ the thoughts of busy men; and shall turn mine wholly to mend myself'[1].

Temple had in de laatste jaren voortdurend aanbiedingen voor de post van Secretary of State afgeslagen en men krijgt wel de indruk, dat hij in Engeland niet tegen de situatie opgewassen was. Onwillekeurig komt ons Macaulay's misprijzen weer voor de geest, maar het is waarschijnlijk, dat met het verwijt van gebrek aan moed toch niet alles is gezegd.

Temple had een ijdel karakter en overgevoelig temperament. De reuk van Londen maakte hem een kort verblijf daar al tot een kwelling; nat en mistig weer gaf hem een depressie; hij kon het niet uitstaan, als men hem liet wachten, kon het geluid van kerkklokken niet verdragen, was sterk aan stemmingen onderhevig. In haar karakterschets zegt Lady Giffard, die haar broer altijd aanbeden heeft: 'His humor naturally gay, but a great deal unequal, sometimes by cruel fits of spleen and melancholy, often upon great damps in the weather, but most from the cross and surpriseing turns in his business'[2]. Een onrechtvaardige behandeling verdroeg hij slecht en vergat hij nooit. In 1671 had hij een dergelijke behandeling van zijn koning ondergaan; die thans voor de tweede maal te verdragen was te veel voor hem.

Er waren ook betere motieven dan gekwetste ijdelheid. Inderdaad mag wel gezegd worden, dat Temple in de wereld van het hof en de politiek niet het klimaat vond, dat hem paste. Zijn normen waren te verschillend. Maar verder is het niet onmogelijk, dat Temple wist voor de taak, die men hem wilde opdragen, niet de eigenschappen te hebben. Hij mag als man van de wereld en door zijn onmiskenbare gaven in de diplomatie successen hebben geboekt, voor politiek in grote stijl zal hij waarschijnlijk niet genoeg wijdheid van visie, niet genoeg mensenkennis en niet genoeg soepelheid en geduld hebben gehad.

Ten slotte is daar, nauw samenhangend met aanleg en karakter zijn levensphilosophie. Temple was in zijn hart een levensgenieter, maar wist zijn neigingen doorgaans wel in toom te houden 'giveing liberty', zoals zijn zuster getuigt, 'only to those he did not thinke worth the care and pains it must cost

1) Works, ed. 1814, vol. II, p. 567 vv.
2) The early essays, ed. Moore Smith, p. 27.

to restrain them'[1]. Het uiteindelijke doel van alle levensphilosophie moest, volgens Temple, geluk zijn: hij voelde meer voor Epicurus dan voor de Stoa, al vervloeiden de grenzen tussen deze beide wel voor hem. 'Every man will be happy; and none, by the constitution of nature, is capable of doing so. We are capable of few pleasures; and reason and reflection cut off many of those'[2]. Gezondheid betekende hierbij veel. De schrijver van het vertoog 'Of health and long life' verhaalt ons, hoe hij als jonge man in een gezelschap, waar iedereen zou zeggen, wat zijn drie liefste wensen waren, als de zijne formuleerde 'health, and peace, and fair weather'[3]. Sceptisch staande tegenover de uitkomsten der moderne wetenschap, zag deze 'honnête homme' de wereld met een vermoeide glimlach aan. Voor hem was het leven buiten in zijn tuin, in zijn studeervertrek, ver van het gewoel der menigte het enige middel om zoveel mogelijk het aardse geluk deelachtig te worden. Bisschop Burnet, geen vriend van hem, drukte het anders uit: 'He was a corrupter of all that came near him... he delivered himself up wholly to study, ease and pleasure'[4].

'Health, peace and fair weather'! Hij heeft het in zijn afzondering lang niet altijd gehad. Van de negen kinderen, die hem geboren waren, had hij er twee behouden. Daarvan ontviel hem in 1679 zijn veertienjarig dochtertje Diana, terwijl zijn zoon, die onder Willem III in 1689 tot Secretary of War benoemd was, binnen een week daarna zelfmoord pleegde. 'With this load of his affliction', zegt Lady Giffard, 'and my owne, and all of us with our hearts broken, we return'd at ye end of ye year with him and his desolate famely to More Parke'[5].

Op Sheen en op Moore Park by Farnham in Surrey, waarheen hij in 1686 verhuisd was, schreef Temple tot enkele jaren voor zijn dood in begin 1699 zijn mémoires en essays, een productie die zijn vroegere in omvang verre overtrof, maar naar den inhoud slechts in enkele opstellen het peil daarvan kon benaderen. Enige essays, die een zeer speciaal en practisch doel hadden, kunnen wij, daar de algemene beschouwingen, die zij bevatten, van weinig belang zijn en geheel op de achtergrond

1) A.w., p. 27.
2) Works, ed. 1814, Vol. III, p. 539.
3) A.w., p. 275.
4) Gilbert Burnet, History of His Own Time. Oxford, 1823. Vol. II, p. 61. Geciteerd by Clara Marburg, Sir William Temple, p. 18.
5) The early essays, ed. Moore Smith, p. 25.

blijven bij de feitelijke informatie, wel onbesproken laten. Eén daarvan ‘Upon the Cure of the Gout by Moxa’, dat blijkens de titel over Temple's ervaringen gaat bij de behandeling van zijn jicht met een hem door Constantijn Huygens aangeraden Indisch middel, dateert van 1677, dus nog uit een vroegere periode. Het hangt echter samen met het latere, uit de tachtiger jaren daterende ‘Of Health and Long Life’, waarin Temple vooral over de mode in ziekten en geneeswijzen uitweidt en zelf een groot aantal planten als geneesmiddelen opsomt. Een dergelijke opsomming van allerlei vruchten treffen wij aan in het uit 1685 stammende ‘Upon the Gardens of Epicurus’, dat na een korte philosophische en historische inleiding aanwijzingen over de aanleg en het onderhoud van tuinen geeft.

Een afzonderlijke groep vormen nog de mémoires. Temple is dadelijk begonnen met het schrijven van zijn gedenkschriften over de jaren 1679-1681, blijkbaar om zijn gedrag en zijn besluit zich terug te trekken, te rechtvaardigen. ‘Written for the satisfaction of my friends hereafter, upon the grounds of my retirement, and resolution never to meddle again with any public affairs’, zo leest men aan het hoofd van deze gedenkschriften, die als Memoirs, Part III. bekend staan[1]. Met het schrijven van de Memoirs, Part II maakte Temple hoogstwaarschijnlijk een aanvang in 1683. Zij omvatten de periode 1672-1679 en zijn opgedragen aan zijn zoon, die hem blijkbaar tot het schrijven van deze mémoires had aangespoord[2]. Misschien was er voor Temple nog een andere reden geweest. Immers, het kan nooit zijn bedoeling geweest zijn zichzelf ook voor zijn handelingen in deze periode te rechtvaardigen en er heerst in dit relaas dan ook een geheel andere, levendiger toon. De held van dit tweede deel is niet Temple, maar de Prins. Het merkwaardige nu is, dat dit gedeelte al in 1691 en Part III eerst na Temple's dood is gepubliceerd. De veronderstelling is geopperd, dat het Temple te doen was, om in een tijd, dat Willem in Engeland met grote moeilijkheden te kampen had, deze herinneringen te publiceren, waarin op zo onopzettelijke wijze een zeer aantrekkelijk beeld van de Prins en zijn strijd gegeven werd. Onmogelijk is het niet. Het publiceren met politieke bijbedoelingen is in ieder geval Temple wel niet vreemd geweest.

Dit gedeelte der mémoires vangt aldus aan: ‘Having ended

1) Works, ed. 1814, Vol. II, p. 503 vv.
2) Works, ed. 1814, Vol. II, p. 245 vv.

the first part of these Memoirs with my retirement from all public business in the year 1671, which was soon followed by the second Dutch war; I shall begin this with the approaches of the peace in the year 1673'. Dit eerste deel der Memoirs is nooit teruggevonden en het is best mogelijk, dat het nimmer geschreven werd. Het gemis daarvan wordt ons in ieder geval vergoed door de publicatie van de brieven van en aan Temple uit de jaren 1665-1672.

Van Temple's verdere geschriften is er nog één 'An Introduction to the History of England', dat hoofdzakelijk aan Samuel Daniels' werk ontleend is, de geschiedenis van Engeland niet verder brengt dan tot het einde van de regering van Willem de Veroveraar en waarvan de bedoeling mysterieus blijft. Bepalen wij ons voor dit werk tot een vermelding, dan resteren er vier, die voor ons van belang zijn. Het zijn in chronologische volgorde de verhandelingen 'Of Popular Discontents', 'Of Heroic Virtue', 'Of Poetry' en 'Upon the Ancient and Modern Learning'. Van deze kunnen de laatste drie beter tezamen besproken worden, omdat zij éénzelfde denkwereld vertegenwoordigen, welke echter in de afzonderlijke geschriften soms achter de weinig duidelijke redeneringen verloren dreigt te gaan.

Het opstel 'Of Popular Discontents' is in sommige opzichten een soort aanvulling van dat over ontstaan en wezen van de regering. Temple wijst als de grondoorzaak van ontevredenheid bij het volk aan 'a certain restlessnes of mind and thought which seems universally and inseparably annexed to our very natures and constitutions, unsatisfied with what we are, or what we at present possess and enjoy'[1]. Hij bespreekt dan verder de gevaren, waaraan een regering bloot staat, om daarna als richtlijnen voor een wijs regeringsbeleid te geven: geen wijzigingen te brengen in wetten, die de vrijheid, eigendom en godsdienst betreffen, het belang van de natie boven het partijbelang te stellen, vlijt en spaarzaamheid bij de bevolking aan te moedigen, gevaren van buiten zoveel mogelijk te voorkomen.

Wordt men hierbij sterk herinnerd aan hetgeen hij in zijn 'Observations' bij de Republiek prees, in het tweede gedeelte van zijn essay bepaalt hij zich uitsluitend tot de Engelse toestanden. Hij doet hier ook een aantal aanbevelingen, waarvan enige op korte termijn zouden ingevoerd kunnen worden, ter-

1) Works ed. 1814, Vol. III, p. 32.

wijl hij van andere zich bewust is, dat ze meer in een 'Utopean scheme' passen. Toch zijn deze nog wel merkwaardig genoeg om ze niet geheel onvermeld te laten. Temple dan verklaart zich tegen het bekleden van meer dan een ambt in overheidsdienst, hij bepleit maatregelen om de bevolking te vermeerderen, als immigratie, premie op grote gezinnen, extra-belasting voor ongehuwden, hij wil de geldhuwelijken bij de adel tegengaan o.a. door het bedrag van de bruidschat te limiteren en hoopt aldus de naar zijn mening optredende degeneratie bij gentry en nobility te verminderen[1]. Dit alles klinkt zeer modern en pleit wel voor de ruime kijk, die Temple op toestanden had.

Hetgeen de drie verhandelingen 'Of Heroic Virtue', 'Of Poetry' en 'Upon the Ancient and Modern Learning' verbindt is zijn zicht op wereld en geschiedenis dat ongetwijfeld opmerkelijke kanten vertoont, maar dat Temple dikwijls door een zeer onvoldoende feitenkennis ongelukkig verdedigd heeft. Zijn 'moral philosophy' ziet de geschiedenis als een afwisselen van beschavingen, zonder dat er van een vooruitgang gesproken kan worden. Men kan niet doorgaan met het accumuleren van kennis: wat men enerzijds wint, verliest men weer op andere wijze. Zonder te willen zeggen, dat de Ouden hoger stonden dan de modernen, gelooft hij toch ook niet in de superioriteit van de laatsten. In zijn essay 'Of Heroic Virtue' bespreekt hij op grond van een omvangrijke lectuur de beschavingen van China, Peru, Arabië en het Oude IJsland om tot de conclusie te komen, dat telkens in andere delen van de wereld toppen bereikt worden. Hij geeft daarbij blijk van zijn belangstelling voor zaken, die toen nog nieuw waren en waarmede hij de weg wees aan anderen als het regeringssysteem in China en de invloed van de Oudnoorse literatuur. Ongelukkigerwijze is Temple door zijn houding betrokken in de 'Querelle des anciens et des modernes' op Engelse bodem, waarin hij o.a. in Bentley een opponent vond, tegen wie hij zeker niet opgewassen was. Hij had een geringschatting voor de vooruitgang van de natuurwetenschap, waarvan hij niet op de hoogte was en werd zo met een onvoldoend pleidooi een advocaat der Ouden, terwijl hij in wezen moderne denkbeelden had.

Hoe modern hij kon zijn heeft Temple nog eens aangetoond in zijn verhandeling 'Of Poetry'. Het zegt wel iets in deze tijd

1) Zie G.P. Gooch, The history of English democratic ideas in the seventeenth century. Cambridge, 1898, p. 330.

van vaste regels te verklaren: ‘The truth is, there is something in the genius of poetry too libertine to be confined to so many rules: and whoever goes about to subject it to such constraints, loses both its spirit and grace, which are ever native, and never learned, even of the best masters’[1]. En later heet het nog eens: ‘After all, the utmost that can be atchieved, or I think pretended, by any rules in this art, is but to hinder some men from being very ill poets, but not to make any man a very good one’[2]. Hij had belangstelling voor oud-Germaanse poëzie, en geloofde, dat de laat-middeleeuwse Latijnse rijmende poëzie daardoor beinvloed was. Hij betoogt, dat de poëzie aan het proza is voorafgegaan en weet ook de noodzaak van het memoriseren daarvoor als grond aan te geven. Hij spreekt uitvoerig over het verband van poëzie en volksgeloof en haalt daarbij Ierse herinneringen op. En ten slotte tracht hij aan te tonen, hoe de rijke schakering van de Engelse maatschappij ook het drama beïnvloed heeft en de oorzaak is van dit kostelijke Engelse bezit: de humor[3].

Ik heb in het vorenstaande Temple dikwijls aan het woord gelaten, om op deze wijze U niet alleen van zijn denkbeelden te doen horen, maar ook van zijn taal. In de 18e eeuw zag men ook hiervoor hoog tegen hem op. Swift, zijn uitgever, meent, dat hij de Engelse taal tot de hoogste perfectie heeft opgevoerd en Dr. Johnson verklaart: ‘Temple was the first writer who gave cadence to English prose’. Zover gaan wij thans niet meer. Maar dat hij de conversatietoon tot een literaire stijl heeft weten op te voeren is zeker. Met hun klare, eenvoudige zegging, de symmetrie van zijn toch nimmer eentonige zinnen, die dikwijls een grote welluidendheid bezitten, zijn Temple's essays voorbeelden van een voortreffelijk proza met een eigen karakter.

Zo heeft dan Temple misschien ten slotte zelf het antwoord gegeven op de vraag, waarom hij zich zo plotseling afgekeerd heeft van een politieke carrière. In zijn literaire nalatenschap heeft hij ons stellig meer gegeven, dan hij het in de politiek had kunnen doen. Zeker, ook zó is hij een man van het tweede plan. Evenmin als in zijn leven zet hij in zijn denken door. Maar ook

1) Works ed. 1814, Vol. III, p. 417.
2) A.w., p. 418.
3) Zie hiervoor Clara Marburg, Sir William Temple. New Haven, 1932, p. 72 vv. en G.M. Miller, The historical point of view in English literary criticism from 1570-1770. Heidelberg, 1913.

al behoort het bij zijn levensstijl aan de oppervlakte te blijven, hij verrast telkens met zijn onbevangen kijk, zijn originele zeggingskracht, zijn moderne inslag en - soms - zijn diepte. Er is hier ten slotte toch wel een grote eenheid in leven en werk, die beide onder het gladde en verzorgde uiterlijk dezelfde reserve vertonen ten aanzien van eigen gezins- en gemoedsleven en - daaraan valt niet te twijfelen - ten aanzien van eigen leed. Wij kunnen misschien niet beter eindigen, dan met die vermaarde slotzin van zijn essay 'Of Poetry', die zo sterk de stemming van eigen leven weergeeft: 'When all is done, human life is, at the greatest and the best, but like a froward child, that must be played with and humoured a little to keep it quiet till it falls asleep, and then the care is over'[1].

1) Works, ed. 1814, Vol. III, p. 443.

Van de gelegenheid tot discussie, die na de lezing gegeven wordt, wordt allereerst gebruik gemaakt door *Prof. Geyl*. Deze noemt William Temple een belangwekkende figuur in de geschiedenis van het Europese denken. Zijn 'Observations' zijn merkwaardig niet door kennis, maar door de philosophische geest, die ze vertonen. Temple's kennis was niet zo groot, getuige o.a. zijn uitlating over de Nederlandse taal. Heeft hij Nederlands gekend? Nederlandse litteratuur gebruikt? Is er, vraagt Prof. Geyl verder, in ons land notitie van Temple's werk genomen? Zijn er vertalingen van verschenen en beschouwingen over geleverd?

Dr. Brummel antwoordt, dat van kennis van het Nederlands bij Temple niet veel blijkt. Toch moet hij het gekend hebben: zo nu en dan vermeldt hij een gesprek met iemand uit het volk. Spr. herinnert zich niet, dat Temple een Nederlandse bron noemt. De 'Observations' zijn enige malen vertaald. De Clercq heeft er later aanvullingen bij gegeven.

Mevr. Regtdoorzee Greup-Roldanus informeert naar de invoering van Nederlandse spinmethoden in Ierland door William Temple. Dit zou onder Willem III gebeurd moeten zijn, die veel voor de Ierse industrie gedaan heeft.

Dr. Brummel gelooft niet, dat Temple aan deze invoering debet is geweest. Er zijn van hem twee adviezen over Ierland bewaard. Deze zijn tamelijk conservatief, al geeft de schrijver wel blijk van tolerantie. Onder Willem III heeft hij zich volkomen teruggetrokken. In Ierland is hij toen niet meer geweest.

Nadat Dr. Brummel zijn beantwoording van de hem gestelde vragen beëindigd had, brengt de Voorzitter ook hem dank voor zijn voordracht. Hij spreekt daarna een kort slotwoord, waarin hij de leden dank zegt niet slechts voor het medeleven, dat uit hun aanwezigheid blijkt, maar ook voor het begrip, dat zij getoond hebben voor de contributieverhoging. Hij eindigt met een: tot ziens, en sluit te 3.45 de vergadering.

[Kasoverzichten 1954]

Rekening Historisch Genootschap 1954

Ontvangsten		*Uitgaven*	
Kapitaalsontvangsten	*f* 14.596,84	Kapitaalsuitgaven	*f* 11.100,57
Rente Spaarbanken	- 312,16	Contributies genootschap	- 158,90
Rente Effecten	- 3.584,68	Reiskosten	- 10.90
Contributie Leden	- 8.062,80	Salarissen	- 590, -
Diversen	- 4,80	Copiëerkosten	- 1.200, -
		Honoraria	- 140, -
		Verzekeringen	- 55,45
		Drukkosten	- 3.292,84
		Diversen	- 1.126,52
		Overgebracht naar Reserve voor koersverlies	- 1.000, -
		Overgebracht naar Reserve voor beleggingen	- 2.000, -
		Saldo per 31 December 1954	- 5.886,10
	f 26.561,28		*f* 26.561,28

Effecten nominaal	*f* 57.370, -
Effecten reëel	*f* 62.758, -
Saldo per 31 December 1954	- 5.886,10
	f 68.644,10

Reserve voor koersverliezen per 31 December 1954

1953 Saldo per 31 Dec. 1953	ƒ 1.000, -	Saldo per 31 Dec. 1954	ƒ 2.000, -
1954 Aan Reserve toegevoegd	- 1.000, -		
	ƒ 2.000, -		ƒ 2.000, -

Reserve voor beleggingen per 31 December 1954

1954 Aan reserve toegevoegd	ƒ 2.000, -	Saldo per 31 Dec. 1954	ƒ 2.000, -
	ƒ 2.000, -		ƒ 2.000, -

Kasoverzicht van het leesgezelschap over 1954[1)]

Ontvangsten		*Uitgaven*	
Contributies lezers	*f* 103,80	Herstel van portefeuilles	*f* 15.50
		Saldo overgebracht naar Boekenfonds H.G.	- 88,30
	f 103,80		*f* 103,80

1) In verband met de reorganisatie van het tot nu toe in de verantwoording van het Leesgezelschap ondergebrachte boekenfonds is voor 1954 volstaan met een opgave, die *uitsluitend* betrekking heeft op de inkomsten en uitgaven van het Leesgezelschap als zodanig. Een verantwoording van het Boekenfonds zal in het volgende jaarverslag worden opgenomen.

Bijdragen en Mededelingen

P.C. Bockenberg (1548-1617), historieschrijver der Staten van Holland.
Medegedeeld door Dr. B.A. Vermaseren.

De Goudse pastoor Ignaat Walvis heeft aan zijn 'Beschryving der stad Gouda' (1714) een verzameling biographieën toegevoegd welke zich, vergeleken met soortgelijke collecties, wel bijzonder aangenaam laat lezen. De wereldwijze zielzorger heeft nl. het levensverhaal der beschreven overledenen voortdurend onderbroken met humoristisch aandoende opmerkingen. Nadat hij bijv. van Bockenberg het grafschrift heeft medegedeeld, dat eindigt met het devies: 'Ne vita sit tragoedia', besluit hij het verhaal van diens ommegang op aarde met de overweging: 'Waarlijk was zijn leeven een treurspel, vrolijker begonnen als geëindigd'!

Die woorden tonen een zeer persoonlijke visie op een leven, dat tevoren in een vijftiental bladzijden wijdlopig was te boek gesteld[1]. Zij wekken de gedachte dat de pastoor dit levensbericht met enig medegevoel voor de betrokkene heeft opgesteld. Waarschijnlijk heeft de Gouwenaar van rond 1700 ook inderdaad sympathie gehad voor zijn stadgenoot van een eeuw tevoren. Hij bezat immers naar eigen getuigenis een groot brievenboek van hem alsmede de twee delen 'tijdboeken van 's werelds scheppinge af tot sijnen tijd toe'[2]. Hij was derhalve in de gelegenheid de ziel van zijn object wat dieper te peilen dan verzamelaars van biographieën plegen te doen. Bovendien had hij een handschrift van zijn held ter beschikking, dat hij aanduidt met de naam: 'Profectiones Petri Bockenbergii'[3]. Zo ons vermoeden ons niet bedriegt, heeft Walvis in deze 'Reizen' de autobiographie van Bockenberg voor zich gehad, die deze zelf in 1592 aankondigde in een lijst van door hem te schrijven en uit te geven werken. Hij noemde

1) *I. Walvis:* Beschryving der stad Gouda,... Tot Gouda,... en tot Leyden,... [1714] I, 292-308.
2) T.a.p., 299. Het brievenboek wordt voortdurend in de marge geciteerd.
3) *Walvis*, I, 294; II, 110.

daarin als laatste nummer van een trits van dertig titels een ‘P.C.B. Vita et peregrinatio’. Zekerheid omtrent de overeenkomst tussen beide geschriften van Bockenberg kunnen wij echter niet verkrijgen, omdat die ‘Vita’ niet meer te achterhalen is. Ook de kostbare brievenverzameling, die Walvis kon inzien, is helaas onvindbaar gebleken. Het verlies van de autobiographie behoeft men echter niet in dezelfde mate te betreuren als dat van de correspondentie. De hoofdzaken ervan zijn immers door de Goudse pastoor bewaard[1]. Maar Bockenberg heeft ook, behalve in gedrukte werkjes, enige levensdata verspreid in het laatste volumen van zijn negen delen tellende ‘Centuriae XVI’[2]. Dit werk bevat een beknopte opsomming van de belangrijkste gebeurtenissen uit zestien eeuwen geschiedenis der mensheid. Toen de bejaarde auteur het keurig net geschreven boek nog eens doorlas, kon hij de verleiding niet weerstaan om hier en daar voorname feiten uit zijn veelbewogen leven op te tekenen. De dikke folianten zijn onbeschadigd tot ons gekomen en daarmee hebben wij een middel in handen gekregen ter vergelijking en aanvulling van de niet genoeg te waarderen levensbeschrijving door Walvis.

Bij deze gegevens kan men nog wat later aan het licht gekomen bijzonderheden voegen. Dit alles maakt het mogelijk een gefundeerd overzicht te gaan schrijven van de levensloop en de vele werken van een historicus, wiens reusachtige, met levenslange inspanning vervaardigde boeken nimmer gedrukt zijn.

Volgens een eigen aantekening begon het leven van Pieter Corneliszoon Bockenberg op 23 December 1548 te Gouda[3]. Zijn ouders behoorden tot de klasse der welgestelden: de vader, Cornelis Dirks Pietersz., was raad en schepen van de

1) Heeft Hugo Frans van Heussen nog een andere, misschien grotere, levensbeschrijving van Bockenberg door Walvis in handen gehad? Hij zegt nl. dat hij heeft ingezien ‘vitam eius prolixam ex MS. a Walvissio P.M. conscriptam’ (*H.F. van Heussen:* Historia episcop. foed. Belgii I, Antwerpen 1755, 308). De eerste editie van zijn hier genoemd boek dateert van 1719, jaar van zijn overlijden. Walvis had reeds in 1714 het tijdelijke voor het eeuwige verlaten. Het blijft echter mogelijk dat Van Heussen reeds vóór 1714 inzage in de papieren van Walvis had gehad.
2) Zie achterin, bibliographie nr 19.
3) ‘Hoc anno 1548 Decembris die 23 inter nonas et decimas horas natus sum Goudae, ad Goudam flumen’ (*Centuria* 16a, pars prima, fol. 438^{r}). Volgens *Walvis* I, 292 werd Bockenberg op Kerstdag geboren.

stad en de moeder, Alijt Floris Minnedochter, sproot van vaderszijde eveneens uit regentenkringen[1]. Later beroemde hun zoon er zich op dat hij van een meer dan tweehonderd jaar oud patriciërsgeslacht stamde[2]. De theoloog Cornelis Loos, die hier rond dezelfde tijd het levenslicht aanschouwde, was zijn neef en de nog te noemen geschiedschrijver Jacob Brassica of Cool zijn 'affinis'[3]. De burgemeesters Cornelis Jansz. Bos en Gerard Kegeling waren met hem verwant[4].

Op ongeveer tienjarige leeftijd werd de Goudse regentenzoon naar Vlaanderen gezonden. Te Hondschote woonde immers een paedagoog van grote vermaardheid, Paulus Liebaert of Leopardus. Geboortig van Izenberge bij Veurne was deze eenvoudige scholarch een van de beste graecisten van zijn tijd. De jonge Bockenberg trok met hem van Hondschote naar St. Winoksbergen, waar het stadsbestuur een rectorsplaats voor de geleerde vacant had[5]. Na een verblijf van zes jaar verliet Bockenberg in 1564 zijn leermeester, omdat zijn ouders hem aan het Jezuïetencollege te Doornik toevertrouwden. Hier hoorde hij bij Florentinus Boukhorst de rhetorica en dialectica. De ongeveer 125 interne leerlingen, van wie de Gouwenaar er één was, leefden nogal afgezonderd, totdat in Augustus 1566 het college door het opgewonden volk bestormd en geplunderd werd. Omdat de school na deze ramp niet meer

1) Zie *Walvis* I, 292-293; hij verwijst hier naar een officieel stuk van 1584 over Bockenberg. De namen der hier genoemden komen evenwel in de lijsten van regenten, die hij zelf geeft, nauwelijks voor, althans niet in zijn gedetailleerde opsomming van schepenen (I, 63-109), wel onder de vroedschappen (I, 115 r. 9 en 115, r. 22).
2) *P.C. Bockenberg:* Ad nonnulla J. Dousae aspera scripta... 1601, 38.
3) *Walvis* I, 288; NNBW. IX, 619-623; *Bockenberg*, t.a.p., 9. J. Brassica droeg in 1586 zijn te Gouda verschenen 'Fabularum libellus' op aan 'Reynerio de Swaen, leviro suo, Cornelio Bollenes, Andreae Bockenbergio'.
4) *Walvis* I, 301; 305.
5) 'Hoc (ni fallor) anno [sc. 1558] a parentibus missus sum in Flandriam literis instituendus: ubi M. Paulo Leopardo Furnio Houburgensi, discipulo olim Nicolai Clenardi, commissus sum; egique apud eum Hondiscoto annos quatuor, Bergis S. Winoci annos duos' (*Centuria* 16a, pars secunda = t. IX, fol. 25^{r}). 'P. Leopardus... apud Flandros pene toto sexennio paedagogus meus... (*Bibliotheca* II, fol. 112^{v}; dit deel dateert van 1581). Over Leopardus zelf *J.N. Paquot:* Mémoires pour servir à l'histoire littéraire... Louvain 1763-1770, IV, 1-3; *A. Roersch:* L'humanisme belge à l'époque de la renaissance. Bruxelles 1910, 43-44. Leopardus overleed in 1567.

open ging[1)], riepen de ouders van Bockenberg hun jongen terug en zonden hem eind October van dat jaar naar Leuven. Hier nam de pedagogie 'De Valk' (een soort kostschool in verband met de universiteit) hem onder haar hoede. Onder leiding van Otho Posthouwer uit Bommel[2)] maakte de nieuwe leerling zich zoveel van de beginselen der philosophie en andere verplichte vakken eigen, dat hij nog in 1568 - volgens zijn eigen geheugen althans - zijn magisteriaat in de faculteit der Vrije Kunsten of Artes Liberales behaalde[3)]. Bockenberg's naam komt echter niet voor in de door Reusens uitgegeven examenlijsten van dat jaar. Het exacte bericht van Walvis zal dan ook wel de juiste toedracht weergeven: 'In 't jaar 1569 in de pedagogie De Valk de philosophie horende, had hij onder 144 promoverende de vier en tachtigste plaatze'[4)]. Zulk een uitslag wijst nu niet bepaald op een abnormaal hoog intelligentiepeil! De studie der theologie, welke Bockenberg nu aanving, verliep echter volkomen normaal. Op 16 October 1573 legde hij met goed gevolg zijn eerste kleine examen af, dat hem de graad van 'baccalaureus biblicus' schonk, maar tevens de verplichting oplegde aan jongerejaars enige lessen in de Bijbelwetenschap te geven. Niet lang daarna volgde dan een tweede examen, waardoor de candidaat het recht kreeg zich 'baccalaureus sententiarius' te noemen, omdat hij nu verplicht was de vier boeken der 'Sententiën' van Petrus Lombardus te expliceren. Bockenberg deed dit examen op 2 October 1574. Wanneer men aan het derde boek begon, had een

1) 'Hoc anno [sc. 1564] a parentibus missus sum Tornacum, deinceps a Jesuitis ibidem instituendus' (*Centuriae* IX, fol. 58^{v}). Anno 1565: 'Tornaci, Pater Florentius Bouchorstius, frater Aemilij Bouchorstij, Summi Consilij Gravenhagae consiliarij, Rhetoricam et Dialecticam in scola Jesuitarum profitetur. Audivique utramque eodem in Collegio habitans' (t.a.p., fol. 64^{v}). Over de school zelf een en ander bij *A. Poncelet:* Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas. 2 dl. Bruxelles 1927-1928, I, 142-149. Fl. Boukhorst was geboren in 1537 en overleed in 1610. Aldus *S. van Leeuwen:* Batavia illustrata. 's-Gravenhage 1685, I, 882.
2) Anno 1566: 'Cum ob Belgij tumultus studiosi Collegij Tornacensis Jesuitarum passim a suis revocarentur, etiam a parentibus revocatus, sub finem Octobris Lovanium missus sum, ubi philosophiae operam dare incepi, sub M. Othone Bommelio in poedagogio Falconis' (*Centuriae* IX, fol. 70^{r}). Zie over O. Bommelius in 'De Valk' de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique* 21 (1881), 119-120.
3) Anno 1568: 'Lovanii Mr et Dr Artium factus sum' (*Centuriae* IX, fol. 103^{v}).
4) *Walvis* I, 293. *E.H.J. Reusens:* Promotions de la faculté des arts de l'université de Louvain. I, 1428-1568. Louvain 1869.

kleine plechtigheid plaats, die de docent het recht gaf zich voortaan ‘baccalaureus formatus’ te noemen, d.w.z. gevormd of volledig baccalaureus. Petrus Cornelisz. werd dit op 23 Januari 1575. Hij had toen dus ook, volgens de voorschriften voor theologie-studerenden, de kruinschering en de z.g. kleinere orden ontvangen. Zijn leermeester was de toentertijde nogal bekende Augustinus Hunnaeus geweest[1)].

Hiermee nam de studie van Bockenberg een einde. Misschien was het de bedoeling om doctor in de godgeleerdheid te worden, maar juist in dit jaar hadden Bockenberg's ouders om geloofswille hun ‘deftige en groote goederen’ te Gouda verlaten en zich naar Utrecht begeven[2)]. Waarschijnlijk werd Bockenberg kort na zijn examen tot priester gewijd, want reeds op 1 Februari 1575 aanvaardde hij in het St. Pietersklooster der Augustijner kanunniken te Loo bij Veurne de taak om te prediken en theologie te doceren. Niet zonder voldoening denkt hij er later aan terug dat hij met de proost Malineus le Roy de tafel mocht delen[3)]. Wellicht dateert zijn tractaatje ‘de

1) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Fonds Universiteit van Leuven, nr 503: Registrum disputationum Facultatis S. Theologie..., fol. 61; 66^{v}; 69. Bockenberg zegt zelf: ‘Sub finem huius anni [sc. 1574] S. Theologiae apud Lovanienses Baccalaureus factus sum formatus, ut loquuntur’ (*Centuriae* IX, fol. 192^{v}). De data van *Walvis* I, 293, die spreekt van 23 Oct. 1573 en 2 Dec. 1574 berusten vermoedelijk op niet meer bewaarde registers van betalingen of iets dergelijks.
Over de studie der theologie aan de Leuvense Universiteit zie men *H. de Jongh:* L'ancienne faculté de théologie de Louvain. Louvain 1911, 64-65. *R. Guelluy:* L'évolution des méthodes théologiques à Louvain d'Erasme à Jansénius. In: Revue d'Hist. Ecclés. 37 (1941), 31-144.
Voor het hier genoemde examen was een studie van 5½ tot 6 jaar vereist. De baccalaureaatsgraad bestaat nog immer in de studie der theologie aan een R.K. Universiteit; zij gaat vooraf aan het licentiaat, dat men ongeveer gelijk kan stellen met een candidaatsexamen in de profane studiën.
De vier ‘ordines minores’ gaan vooraf aan de priesterwijding. Zij zijn die van: ostiarius (deuropener), lector (voorlezer), exorcist (duivelbezweerder) en akolyth (vuurdrager).

2) *Walvis* I, 293. Later zegt Bockenberg van zichzelf: ‘si parentum piissimorum destinata provenissent, Romanae religionis futurus assertor..’ (*P.C. Bockenberg:* Pro Annalibus suis... oratio. 1603, 16).

3) Anno 1575: ‘Calendis Februarii Lovanio Loam Flandriae veni, ubi ad Calendas usque Julias monachos S. Theologiam docui. Est Loe Flandriae occiduae oppidulum, miliaria a Furnis distans, habetque Monasterium Canonicorum Augustinorum, quibus hoc tempore praeerat Malinus de Roy, praepositi nomine, cum quo mihi mensa communis’ (*Centuriae* IX, fol. 194^{r}). *Walvis* I, 293: ‘Petrus, priester op sijn eigene inkoomste gewijd, wierd leermeester der godgeleerdheid te Loo... Hier preekte hij om beurten, beneffens den pastoor’; Walvis beroept zich op een brief van Bockenberg zelf (294 i.m.). Malinus le Roy wordt door J.B. Gramaye in zijn ‘Castellania Furnensis’ (aanw. K.B. 's-Grav., gebonden bij zijn ‘Flandria Franca’. Insulis 1612) geroemd ‘ob domus abbatialis structuram’ (het boekje is ongepagineerd). Over deze proost ook nog *D. Sammarthanus:* Gallia Christiana. V (Parijs-Brussel 1877), kol. 350 B.

methodo in professione logices servanda', dat in het laatste deel van zijn 'Bibliotheca' voorkomt, uit deze dagen[1]. Lang heeft het verblijf te Loo overigens niet geduurd. Volgens Walvis, die zich hier beroept op Bockenberg zelf, was de nieuwaangekomene ontevreden omdat hem de pastoorsplaats niet was afgestaan en omdat in zijn onderhoud niet werd voorzien zoals overeengekomen was. Hij beëindigde derhalve zijn contact met het klooster op de eerste Juli en vertrok in de richting van Keulen[2]. Het besluit om daar iets te gaan zoeken, dat hem meer naar de zin zou zijn, maakte een einde aan het eerste, rustige gedeelte van Bockenberg's leven. Een periode van ongedurig heen-en-weer trekken lag voor hem.

Vóór Bockenberg evenwel naar Keulen ging, wilde hij zich voorzien van aanbevelingsbrieven, die hem behulpzaam zouden zijn bij het oplossen van eventuele moeilijkheden. Daarom ging hij naar een zekere Cornelis van Schoonhoven, die onderpastoor was aan een Brussels kerkje en verzocht hem een soort getuigschrift uit te reiken over zijn afkomst en levensloop tot op dit moment. In welke betrekking deze Van Schoonhoven, die van Antwerpen geboortig was, tot onze Pieter Cornelisz. stond, is niet duidelijk. In ieder geval betoonde deze hem de gevraagde dienst door op 1 Augustus 1575 een document als bedoeld op te maken[3]. Hiermee gewapend meldde de avontuurlijke, jonge priester zich bij de Jezuïeten van de machtige Rijnstad. De paters schenen een ambt voor hem te weten aan het hof van de nieuwe bisschop van Würzburg, Julius Echter von Mespelbrünn, die bekend stond om zijn bescherming van trekkende priesters. Bockenberg had evenwel geen geluk, want een ander was hem voor. Na twee maanden keerde hij daarom over Nijmegen en Den Bosch naar Utrecht terug om zijn

1) *P.C. Bockenberg:* Bibliotheca VI, fol. 1-21^{v}. Vgl. bibliographie nr. 9.
2) *Walvis* I, 293-294.
3) *Walvis* II, 109-110. Een Carmeliet, Hendrik Cornelissen, geboortig van Schoonhoven, in 1554 te Antwerpen geprofest, vertrok in 1566 op bevel van zijn Provinciaal naar Holland, waar hij klaarblijkelijk lang in Gouda had gewoond. In 1580 verzocht hij te Antwerpen om alimentatie. Bedoelt Walvis hém misschien? (*F. Prims:* De groote Cultuurstrijd. 1e Boek. De Religionsvrede 1578-1581. Antwerpen 1942, 328-329).

ouders te bezoeken. Deze stonden juist op het punt om naar Schoonhoven te vertrekken, waar de vader na weinige dagen overleed; de moeder vestigde zich kort daarna weer in Gouda[1]. Van Februari tot November 1576 woonde Bockenberg naar eigen getuigenis te Tiel in Gelderland[2]. Waarschijnlijk heeft zijn geheugen hem op dit punt bedrogen - hij woonde er pas veel later - want Walvis, die veel uitvoeriger is, zegt dat vrienden te Duinkerken, Veurne, Nieuwpoort (waar een oom woonde), Diksmuiden, Hondschote en Loo zorgden voor een prebende te Tielt; deze was echter voor de patriciërszoon zó schraal, dat hij ze in November prijsgaf en naar zijn moeder reisde. Van Gouda uit ging hij weer naar Kassel, waar hij in Februari 1577 tot pastoor van de St. Nikolaas was aangesteld[3].

Hier maakte Bockenberg kennis met de schoolrector Henricus Peltanus. Weldra rees bij beide mannen het plan om hun klassieke vorming te gaan aanvullen door een reis naar Italië. Zij zouden te voet gaan om onkosten te sparen! Het vertrek had plaats op 3 September 1577. Te Ulm werd Peltanus ziek; daar men bovendien vernam dat in Italië besmettelijke ziekten heersten, zakten de reizigers de Donau af naar Wenen. Zij arriveerden daar in het midden van October en namen hun intrek bij een kapelaan des keizers, Franc. Mergrot[4]. Een maand na aankomst wist deze een betrekking voor Bockenberg: hij zou rector kunnen worden te Erlau, gelegen in het uiterste puntje van Hongarije, reeds aan alle zijden omringd door Turks gebied. Onze Gouwenaar begaf zich hierop, waarschijnlijk in verband met deze aangelegenheid, naar Hongarije, waar hij van Kerstmis tot Pasen 1578 verbleef als gast van de magnaat Stephanus Radelius(??). Bang als hij immers was

1) *Walvis* I, 294. *G. von Pölnitz:* Julius Echter von Mespelbrünn, Fürstbischof von Würzburg und Herzog von Franken (1573-1617). München 1934.
2) Anno 1576: 'Hoc toto fere anno Tielae in Geldria habitavi, a calendis scilicet Februarii adusque calendas Novembres' (*Centuriae* IX, fol. 204^{r}).
3) *Walvis* I, 294. Anno 1577: 'Hoc anno a calendis Februarii ad calendas usque Septembris Casleti in Flandria occidentali habitavi' (*Centuriae* IX, fol. 221^{v}). Alle archieven van deze kerk zijn op 20 April 1672 verbrand; zie *Bulletin du Comité Flamand de France* III (1863-1865), 450-455.
4) *Walvis* I, 294-295. Het daar genoemde jaar 1578 berust op een drukfout.

voor de Turken, die inderdaad in 1596 Erlau veroverden, had hij de aangeboden betrekking liever afgewezen en was te Presburg gebleven. Wat hem hier precies overkwam, is ons niet duidelijk. Walvis vertelt alleen dat enige hovelingen hem vals bij de onderkoning beschuldigden en dat hij zich naderhand schriftelijk zuiverde van de tegen hem ingebrachte aanklachten. Bockenberg bleef echter nog tot 26 Juli in Hongarije[1)], waarna hij de terugreis naar Wenen aanvaardde[2)]. Na een paar maanden kwam hij hier tot het besluit dat wellicht een intrede in de Orde der Jezuïeten richting aan zijn leven zou kunnen geven. Hij ging derhalve naar Brünn in Moravië en verbleef daar, 'pietate et Societate attractus Jesuitarum', ruim een jaar. 'Onder voorwendzel van onpasselijkheid' werd hij echter door de oversten niet geaccepteerd en in Maart 1580 heengezonden met een getuigenis van goed gedrag 'en onverbintenisse tot eenige belofte'[3)]. De zesde van genoemde maand vertrok hij dan over Wenen naar Praag, waar hij tot half Juni bleef; het is niet bekend wat hij daar deed. De berichten die hem hier bereikten over de toestand in het vaderland deden hem uitzien naar een vaste betrekking in Duitsland zelf. Hij vond er een aan het hof van Willem V de Vrome, hertog van Beieren (1579-1597), die hem ongeveer in het begin van Juli tot kapelaan benoemde[4)].

In München had Bockenberg tijd genoeg om veel te lezen en te studeren. Hij begon dan ook een 'Bibliotheca' aan te leggen van allerlei wetenswaardigheden en aardige gezegden, die hij bij klassieke en half-klassieke schrijvers vond. Boven-

1) *Walvis* I, 295. Bockenberg zelf zegt in 1578: 'Hoc anno Posenij in Aula apud Stephanum Radelium, Regni Hongariae Principem, vixi et communi cum eo usus sum mensa a festis Natalitijs A^1 superioris usque ad festum Paschae aut circiter. Mansique in Hungaria ad usque 26. Julij huius anni'. (*Centuriae* IX, fol. 239^r). Dat 'Posenij' zal wel een vergissing zijn, want Posen ligt in Polen. Verder klopt alles met zijn beschrijving, die door Walvis is gebruikt.
2) Anno 1578: 'A vigesima octava Julij adusque 14. Septembris diem reversus ex Hungaria, itemque ego Viennae Austriae' (*Centuriae* IX, fol. 258^v).
3) *Walvis* I, 295. Bockenberg zelf zegt in 1579: 'Hoc toto anno Bruniae in Moravia habitavi, pietate et Societate attractus Jesuitarum' (*Centuriae* IX, fol. 273^r). *A. Kroers:* Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. 2 dl. Wien 1910-1927 heb ik niet in handen gehad.
4) *Walvis* I, 295. Anno 1581: 'Januarius. Totum hunc annum egi in Bavaria Monachij apud Illustriss. et Sereniss. Principem Guilielmum, ad quem veneram A^o superiori circa Calendas Julij' (*Centuriae* IX, fol. 300^r).

dien vervaardigde hij een relaas van de Paasplechtigheden van 1581, die in grote pracht aan het Beierse hof plaats vonden[1]. Toch is er een aanduiding dat Bockenberg zich niet op zijn plaats voelde en ontevreden was met zijn bestaan. Op verschillende plaatsen vindt men in de 'Bibliotheca' nu reeds de zinspreuk: 'Ne vita tragoedia', welke waarlijk toch niet van een opgewekte kijk op het leven blijk geeft! Zat de moeilijkheid misschien in de taal? Omdat hij het Duits niet kon machtig worden, begaf hij zich op 10 Februari 1582, voorzien van een aanbevelingsschrijven naar de beroemde Carolus Borromaeus te Milaan. Volgens eigen zeggen wilde hij zich aan het hof van deze heilige bisschop bekwamen in het prediken, 'of althans in geloofskennisse en deugd' om zich elders nuttiger te kunnen maken. De geleerde kardinaal vroeg de zwervende priester welke wetenschap hij beoefende en welke ambten hij het best zou kunnen bedienen; ter beantwoording stelde Bockenberg daags na de audiëntie een memorandum op[2]. Succes heeft hij er, naar het schijnt, niet mee gehad, want hij heeft nog niet een volle maand aan het Milanese hof vertoefd. Hij hoorde er met lof spreken over de werken van zijn neef Loos en daar hij diens geschriften - die zelfs door Leoninus geprezen werden - nooit had gezien, vroeg hij aan de auteur om ze hem te sturen, opdat hij er des te beter over zou kunnen meepraten[3]. Op verzoek van de Beierse keurvorst keerde hij echter de 17e Maart alweer naar München terug[4]. Als vervolg

1) Zie de 'Bibliotheca' hierachter, bibliographie nr. 9, vooral dl. I. Het tweede deel is in hoofdzaak gewijd aan de kerkgeschiedenis der eerste eeuwen. Het verhaal over die plechtigheden is aldus ondertekend: 'Petrus Cornelissonius Goudanus Ser.^{mo} Principi ac Duci Cath(*oli*)co a sacris' (T.a.p., II, fol. 160^{r}). Het schijnt dat de Hertog een liefhebber is geweest van bijzonder plechtige processies. *L. Westenrieder* publiceert in zijn 'Beyträge zur vaterländischen Historie...' V (München 1794), 76-181 onder de titel 'Befehle und Anordnungen Wilhelms Vten, Herzogs aus Baiern, die hohe Fronleichnamsprocession betreffend, 1580', de uitvoerige maatregelen voor de processie op Sacramentsdag. Die processie is nog lang op dezelfde luisterrijke wijze door München getrokken. Een artikel hierover in *Theologisch-Praktische Monatsschrift* 18 (1908), 680 heb ik niet in handen kunnen krijgen.
2) *Walvis* I, 295-296. Het memorandum was aanwezig in het brievenboek dat zich in het bezit van Walvis bevond.
3) *Walvis* I, 290.
4) Anno 1582: 'Decima Februarij iter institur Monachio Mediolanum, mansique Mediolani apud Ill.^{mum} Cardinalem Carolum Borromaeum usque ad 17. Martij, donec literis Bavariae Principis a secretis invitatus sum ad redeundum Monachium' (*Centuriae* IX, fol. 314^{r}). Hierna houden de aantekeningen in de Centuriae op. Vgl. *Walvis* I, 296.

op zijn relaas van de Paasplechtigheden van het vorig jaar, beschreef hij nu nog het prachtige Graf, waarin het H. Sacrament van Witte Donderdag tot Paaszaterdag moest rusten[1]. Tevens excerpeerde hij wat vrome lectuur[2]. Maar ... hofkapelaan werd hij niet meer! Zijn snelle terugkomst, op bevel nog wel van de keurvorst zelf, gaf aanleiding tot het nodige geroddel aan het hof: de voormalige hofkapelaan werd openlijk van wispelturigheid beschuldigd! Dat liet hij niet op zich rusten en daarom schreef hij in October een uitvoerige brief aan zijn bijzondere vriend Ludwig Haberstok, de invloedrijke raad en secretaris van Willem V, 'waar in hy syne reisgevallen te Milaane, den lof van den H. Carolus, en de reden van sijne wederkomste voordraagd'. Daar Haberstok echter met een diplomatieke opdracht te Wenen was, kon hij niet helpen. Op 8 November aanvaardde Bockenberg, die sinds April ambteloos te München had geleefd, noodgedwongen de terugreis naar het vaderland[3].

De Goudse priester kwam te Augsburg aan op het moment dat de Rijksdag, welke sinds 3 Juli bijeen was, nog niet was ontbonden. Waarschijnlijk heeft hij zich hier weer tot de geestelijkheid van de stad gewend met een verzoek om hulp, want een kanunnik Johan Hannegraeff bood hem een plaats als leraar in de Cisterciënserabdij St. Bernard te Kaisersheim bij Donauwörth. Bockenberg accepteerde 'onder beding van de vrije kost en dienst van eenen knecht en honderd gulden 's jaers'[4]. Hier vond hij de tijd om een groot uittreksel te maken uit verschillende werken van Bernardus[5]. 'Men staat niet zonder reden verzet', zegt Walvis pruikschuddend, wanneer men nu ziet dat Bockenberg, 'die het noit beter hadde of hebben konde' alweer haastig vertrok omdat men hem niet een knecht maar huishoudster zond![6]. Of zou de werkelijke reden geweest zijn, dat hij de kloosterlucht niet kon verdragen? Hoe het zij, op 4 Februari 1583 zette hij de reis naar het vaderland te water voort. Te Mainz zocht hij vergeefs zijn neef

1) Zie de 'Bibliotheca' (bibliographie nr. 9), IV, fol. 161^{r}-176^{r}.
2) Zie de 'Bibliotheca', III, titel.
3) *Walvis* I, 296.
4) In de 'Bibliotheca' IV, fol. 62^{v} de volgende notitie: 'Augustae Vindelicorum Comitiorum tempore A^{o} 1582'. *Walvis* I, 296.
5) Zie de 'Bibliotheca' III, titelblad alsmede fol. 36^{r}-111^{v}.
6) *Walvis* I, 296.

Loos, die daar lang had gewoond, doch was vertrokken naar Trier. Hij ging dus door naar Keulen, waar hij zeer bevriend was met de geestelijke Johan Raes, een neef, die tijdelijk verbleef in het klooster Nazareth. Raes was een vroom en hulpvaardig man. Hij beloofde iets voor zijn familielid te zullen zoeken, doch deze wachtte het resultaat van die moeiten niet af en trok na een kort verblijf, tijdens hetwelk hij nog wat aan zijn 'Bibliotheca' werkte, naar Gouda. Hier arriveerde hij op 19 Maart 1583 en had het geluk zijn moeder en overige familieleden gezond aan te treffen. In Juli schreef hij nog eens naar Raes om wat nieuws uit het vaderland te berichten en om te laten zien dat hij nog getrouw was aan zijn geloof[1]. Sindsdien is Bockenberg in Holland gebleven; het zwerven was hem, zo het schijnt, toch niet meegevallen. Een poging, in 1584 ondernomen, om een plaats als geestelijke in Yperen te verkrijgen, liep op een mislukking uit.

Het schijnt wel dat Bockenberg ook niet meer serieus het plan heeft gehad om nog naar het buitenland te gaan. Hij rekende er op om in de toekomst hier te blijven. Daarom was zijn nieuwe gedachte: gaan studeren. Van Gouda vertrok hij dus naar Leiden, waar hij zich vestigde bij een nicht Maria Jansz., 'geestelijke dochter', zoals Walvis zegt. Hij hoopte verder op de steun van zijn oom Arent Dirksz Bockenberg, die sinds 1566 Commandeur was van de Duitse Orde te Leiden en pastoor van de St. Pieterskerk aldaar. Inmiddels schreef hij nog wat vrome overwegingen in zijn 'Bibliotheca', vertaalde een gebed uit het Boek Daniël om bij een psalmboek van genoemde oom te voegen, volgde de colleges van Lipsius en begon aan historische studiën over de Hollandse graven[2]. Hierover won hij de 16e Juli vanuit de Sleutelstad de raad in van zijn stadgenoot Adriaan Jansz Bonzer, die te Leuven theologie had gestudeerd, pastoor en deken van Middelburg was geweest, vervolgens pastoor te Diksmuiden en Yperen en na het overgaan van laatstgenoemde stad naar Gouda was

1) *Walvis* I, 290; 297; 286. *Bibliotheca* III, titelblad. Over de Gouwenaar Raes, zie *Walvis* I, 285-287; *Prims*, t.a.p. 328.
2) *Bibliotheca* III, titelblad: 'partim Goudae, partim Leidae'. Na de excerpten uit Bernardus volgen daar nl. stukken uit J. Lanspergius, Th. van Kempen, Geert Grote en eigen meditaties over Christus. Zie *Walvis* I, 297. Bockenberg is echter niet in het Album Studiosorum ingeschreven geweest.

teruggekeerd, waar Bockenberg hem ontmoet had[1]. In October 1583 verscheen als vrucht van die historische onderzoekingen een oppervlakkig boekje onder de titel: 'Catalogus, genealogia et brevis historia regulorum Hollandiae, Zelandiae et Frisiae'. Het geschriftje was opgedragen aan de Goudse magistraat. Er valt aan de dedicatie slechts te ontlenen dat Bockenberg zich voor het vaderland nuttig wil maken door zich met historische studiën te gaan bezighouden. Een specimen van zijn kunnen op dit gebied biedt hij dan de hoge heren bij deze aan. Exemplaren er van zond hij aan zijn Utrechtse vrienden Volcard Montisma of Monsma en Adriaan van der Burch[2]. Ook de bekende Martinus Duncanus, op dat moment te Amersfoort woonachtig, werd met een exemplaar vereerd. Vriendelijk en vol verwachting vroeg de auteur naar het oordeel van Duncanus over deze eersteling en of hij in dezelfde trant een lijst van Utrechtse bisschoppen zou vervaardigen. Het antwoord van de vrome, sterk principiële Duncanus viel echter niet mee. Hij hield de aankomende historicus voor dat hij beter de Kerk kon steunen met theologische en godvruchtige geschriften, na welke vingerwijzing Bockenberg zich haastte te melden dat hij nuttiger werk onder handen zou nemen[3].

Misschien mag men als vrucht van Lipsius' lessen de excerpten zien, welke Bockenberg in de loop van 1584 te Leiden in het vierde deel van zijn 'Bibliotheca' verzamelde[4]. En wellicht zijn de commentaren op en vertaling van Cicero's brieven eveneens een gevolg van het horen van Europa's meest beroemde latinist[5]. In ieder geval had Pieter Corneliszoon plannen om zijn onderzoekingen op het terrein der geschiedenis verder voort te zetten. Zo vervaardigde hij waarschijnlijk in deze jaren een verzameling 'Adversaria historica' met aantekeningen welke voornamelijk de Hollandse steden en beroemde mannen betreffen. Daar die notities genomen zijn uit

1) *Walvis* I, 284.
2) Een exemplaar, met jaar 'MDLXXXIIII', aanwezig in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage draagt de inscriptie: 'Nobili ornatissimoque Volcardo Monsimano P.C. Bockenbergius D.D. An. 1586'. Een ander exemplaar van dezelfde bibliotheek heeft de inscriptie: 'Nobili et docto D^{o}D^{o} (*doorgestreept:* Lamberto) Adriano Burchio. P. Cornelissonius Bockenbergius observantiae ergo, A^{o}... (*onleesbaar*)'. Adriaan en zijn broer Lambert van der Burch komen hier beneden ter sprake.
3) *Walvis* I, 297-298.
4) *Bibliotheca* IV, titel; fol. 83-160.
5) *Bibliotheca* VI, fol. 23-74.

allerlei schrijvers van zijn eigen tijd, bijv. uit de 'Batavia' van Hadr. Junius (1588) zijn ze volkomen waardeloos. Om bij zijn machtige oom in de gunst te komen, stelde hij in 1584 een 'Brevis catalogus Commendatorum Leidensium, Ordinis Teutonici' samen, gevolgd door een heel kleine verzameling 'Leydae Heroes'[1].

Al dit werk bracht Bockenberg echter geen inkomsten, zodat hij het niet al te breed had. Een kleine lijfrente op de stad Gouda kon onmogelijk veel hulp in de nood bieden[2], zodat hij weer ging uitzien naar een prebende, desnoods in het buitenland. Zo schreef hij op 21 April 1584 aan Bonzer te Gouda, te hebben vernomen dat deze op het punt stond weer naar Yperen te vertrekken omdat de Spanjaarden de stad hadden heroverd. Hij bood hem aan mee naar Vlaanderen te gaan of desnoods al vast van te voren het geestelijk werk van Bonzer te gaan verrichten, totdat deze zou nakomen. Zou Bonzer dit liever niet hebben, dan zou hij Bockenberg een plezier kunnen doen door het afgeven van een getuigschrift waaruit zou blijken dat vrager nog goed katholiek was; dit, om kwaadsprekerij over dit punt de kop in te drukken[3]. Walvis vermeldt niet waarom het plan niet doorging; waarschijnlijk zal de wat wispelturige Bockenberg niet tevreden zijn geweest. Ook spoorde hij Johannes Raes te Keulen nog eens krachtig aan om iets voor hem te zoeken. Deze deed 'al wat hij konde om sijnen Bokkenberg te Keulen buiten gevaar en in eene bedieninge te hebben; doch deze ontzag de reize en was met geene toezegginge, maar bezorgen en bezitten van wat

1) De 'Brevis Catalogus' ligt los in de 'Adversaria Historica' en draagt daarvan tegenwoordig, naast de oude, de moderne doorlopende paginering. Op fol. $278^{r} = 3^{r}$ staat als laatste commandeur: 'Arnoldus Theodorus Bockenbergius, nunc Gouda, a^{o} millesimo quingentesimo octuagesimo quarto in aedibus paternis adhuc superstes'.
2) *Walvis* I, 298. Te Gouda is in het Archief (Stukken uit het Museum II, 19) de volgende lijfrente-kwitantie van Bockenberg aanwezig: 'Ick, Pieter Cornelissen Bockenbergh, bekenne mits desen ontfangen te... van de Tresoriers der stede van der Goude een pont groet Vlaems, staende tmijnen live, waervan de een helft verschenen is in Februar..., d'ander helft in Augusto, Anno 1584, welke somme ick deselfde stede ende Tresoriers van... voor ghemelde iaer quijtschelde in kennis der waerheyt dit... ende aldus onderteykenende (*w.g.*) P. Cornelissoen Bockenbergh' (hulpvaardige mededeling van Drs. J. Taal, gemeente-archivaris te Gouda, waarvoor hier mijn welgemeende dank).
3) *Walvis* I, 284; 298.

goeds, derwaarts te trekken'[1]. Helaas was ook oom niet genegen zijn veeleisende neef onderdak te verlenen. Het geluk liet Bockenberg echter niet geheel in de steek. Gerrit Roelofsz. van der Mey, een der Leidse magistraten, nam hem in zijn fraai huis aan de Breestraat op. Om aan een wat ruimere kost te komen, had Bockenberg bedacht dat hij wel een soort pension voor rijke jongelui zou kunnen gaan houden. Dat was een gewoonte, die in de universiteitssteden van die dagen meer voorkwam; de geleerde heren, die op deze wijze in hun levensonderhoud voorzagen, hielpen dan de inwonende jongens tevens wat bij de studie. Om aan pensiongasten te komen, riep Bockenberg de hulp in van de Gouwenaar Corn. Schonaeus, rector der Latijnse School te Haarlem[2]. Niemand weet echter te zeggen of Bockenberg inderdaad jongelui in huis heeft gehad. Misschien zag men in hem toch nog te veel de katholieke geestelijke? Uit verschillende uitlatingen zou men geneigd zijn op te maken dat hij nog goed katholiek was en niet aan afvallen dacht. Walvis deelt een brief mee aan een Amersfoorts priester, Theodoor Geynius, waaruit moet blijken dat Bockenberg ijverig zijn geloof beleed; ja, hij zou er zijn leven voor willen laten. En ook aan Raes schreef hij dat hij meer dan vroeger overhelde tot geestelijke bespiegelingen[3]. In deze tijd ook schreef hij naar Sasbout Vosmeer, die na de dood van de aartsbisschop het Utrechtse bisdom bestuurde, om een 'kerkbedieninge' in Holland te vragen[4]. De brief werd tevergeefs verzonden!

In het begin van 1585 kwam er echter een onverwachte verandering in het leven te Leiden. Bockenberg was er, hoe dan ook, in geslaagd de vrome Reinier van Dorth, Heer van Varik bij Tiel, voor zijn lot te interesseren. Op 24 Maart schreef genoemde edelman[5] aan het kapittel van St. Marie te Utrecht om te willen voorzien in de vacante pastoorsplaats te Varik.

1) *Walvis* I, 298; 286.
2) *Walvis* I, 298. *A.H. Garrer:* Schonaeus. Haarlem 1889, spreekt niet over Bockenberg.
3) Ik heb over Gheynius niets kunnen vinden. Het register van *A. van Buchell:* Diarium. Amsterdam 1907, deugt juist op deze plaats niet!
4) *Walvis* I, 300 geeft de tijd er niet bij op; hij plaatst het verzoek temidden van het levensverhaal over 1585.
5) *Bijlage A*. Reinier van Dorth had een zwak voor genealogie. Het huis Dorth is gelegen onder Gorssel. Varik heet ook wel Valdric of Vaudric. Over de Heer van Dorth een kleinigheid in *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre*' 3 (1900), 99-100.

Het kapittel bezat de collatie van deze pastorie en nu beklaagde de Heer van Dorth er zich over dat er al sinds drie of vier jaar geen geestelijke meer was geweest, alhoewel hijzelf en zijn onderzaten reeds dikwijls hadden gevraagd om 'als hungerige und dorstige schapen der coyen Christi' met een goede herder te mogen worden voorzien. Hij vroeg nu om Mr. Pieter Bockenberg te willen benoemen en hem een behoorlijk levensonderhoud toe te kennen. Hij eindigde zijn schrijven met de zachte bedreiging dat, ingeval het verzoek niet zou worden ingewilligd, andere wegen zouden worden gezocht om in de leemte te voorzien. Bockenberg zelf ondersteunde dit schrijven een week later met een brief naar zijn vriend Lambert van der Burch, de deken van het betrokken kapittel[1)]. Indien J.B. Gramaye gelijk heeft met zijn bewering, dat Lambert en zijn broer Adriaan van der Burch uit Veurne afkomstig zijn[2)], is die vriendschap gemakkelijk te verklaren; het is dan wel waarschijnlijk dat de drie mannen tegelijk bij Leopardus - die immers ook uit Veurne kwam - in de leer zijn geweest. Uit de brief, die Bockenberg van uit Tiel op genoemde datum aan de Utrechtse geestelijke zond, blijkt dat schrijver een bezoek aan de Domstad heeft gebracht om een gunst te vragen. Van der Burch had hem goede hoop gegeven en zijn verwachtingen waren nog groter geworden door een onderhoud dat hij met de Heer van Varik ('D. Valdricius') gehad had, toen het gesprek gelopen had over de hulpvaardigheid van de Deken! Met tevredenheid durfde Bockenberg constateren dat zijn werkzaamheden ('conatus') bekend waren geworden bij mannen in het land, die, zelf uitmuntend in deugd en integriteit, hen tot hun kringen toelieten en met raad en daad terzijde stonden, die zich aan de zaak van Vaderland en Staat wijdden. Ofschoon hij door allerlei rampspoed wordt geplaagd en nog steeds niet een vaste woonplaats voor zijn studiën heeft gevonden, streeft hij er toch naar steeds iets te doen wat ten nutte komt van Vaderland of Kerk; daarom schijnt er uit die rampen niet iets kwaads voort te komen, doch eerder iets goeds: 'nescio quid virtutis'. Naarmate hij dit meer gaat voelen, begint hij zich te wijden aan dat wat hij als zijn plicht en toekomst beschouwt, en zich des te intenser bezig te houden met de studie der oorkonden. Voor hen, die hem de rug hebben

1) *Bijlage B*.
2) Zie *Gramaye*, t.a.p. (vgl. blz. 5, nt. 3).

toegekeerd, heeft hij slechts verachting. Daar hij louter uit liefhebberij (‘virtute’) en zonder enige publieke aanstelling werkt, belooft hij zich veel vruchten van zijn arbeid. Dat is de reden waarom hij zichzelf gelukwenst met de vriendelijkheid van Van der Burch, alsook waarom het hem allerminst verdriet te moeten werken temidden van oorlogsgedruis. Verder beveelt hij in de aandacht van zijn vriend aan de ‘res Valdriciana’. Hij verzoekt met nadruk dat iemand, die zo verdienstelijk is geweest voor hemzelf (Bockenberg) en voor de Kerk, eindelijk worde toegestaan wat aan anderen schijnt te moeten worden geweigerd. Het zou anders wel eens kunnen gebeuren, indien de steun van het kapittel niet aan de verwachtingen beantwoordt, dat de Heer van Varik, in plaats van de welwillendheid waarmee hij alle ‘ordines’ van de Kerk en alle geestelijke zaken bevordert, door een verandering in zijn gezindheid de voorname lieden van zijn soort in de Staat met enig recht door openbaarmaking van de zaak in dezelfde mate van ons vervreemdt, als hij hen tot nu toe met zeldzame standvastigheid altijd met de geestelijkheid heeft trachten te verzoenen. Laat uit een krachtig voorvechter van de Kerk niet een geheim of openlijk bestrijder groeien! Bockenberg zou er verder niet over schrijven - omdat het schande is over zulk een welwillend man zulk een vermoeden uit te spreken - als niet vroeger door de ongelukkige steun van de kapittels in soortgelijke zaken, naar zijn ondervinding, onnoemelijke schade aan Kerk en Staat was toegebracht. Daarbij komt dat de zaken der Kerk op een niet gelukkiger wijze schijnen bevorderd te kunnen worden en de Kerk nooit op een méér gelegen tijdstip in haar vroegere waardigheid hersteld, dan indien het nú zou gelukken de gezindheid van aanzienlijke mannen en van hen, die met achterstelling van eigen aangelegenheden de landszaken gewetensvol behartigen, door bijzondere handigheid (‘arte’) en inspanning te verzoenen met de priesters en belangrijkste priestercolleges. Die verzoening zal des te gemakkelijker tot stand komen en als minder moeilijk beschouwd worden, wanneer zulke mannen, als zij met gerechte argumenten en welgezindheid de steun der steun der priesters vragen, welwillend en menslievend geholpen worden. Na aldus voor anderen gepleit te hebben en de Deken te hebben gewezen op het belang van een gunstige beslissing ten bate van de Heer van Varik (waarbij hijzelf ten nauwste betrokken was!), deelt Bockenberg mede dat hij had besloten om een boekje over

de Utrechtse bisschoppen aan hem op te dragen. En wat betreft zijn eigen zaak, waarvoor hij de belangstelling van zijn vriend had gevraagd, zegt hij nog dat Reinier van Dorth hem naar zijn financiële toestand had gevraagd. Welnu, indertijd was hij gewijd 'sub titulo patrimonii'[1], doch zijn deel was door de ongunst der tijden tegelijk met de goederen van zijn ouders verdwenen, zodat hij er geen duit van zag; en dit was des te opvallender omdat hij tot heden nooit door een beneficie was geholpen, alhoewel hij toch bij vorsten en aanzienlijken bekend was! Na nogmaals zowel de zaak van zijn heer als zijn eigen noodwendigheden te hebben aanbevolen, eindigt schrijver zijn lange brief.

Beide brieven bijeen bewerkten dat het kapittel reeds op 2 April het besluit nam om Bockenberg inderdaad tot pastoor te Varik te benoemen[2]. De nieuwe herder schijnt echter te Tiel in het huis van zijn heer te hebben gewoond. Hier tenminste overkwam hem het onaangename avontuur van een plotselinge arrestatie door de stadscommandant, jonkheer Dirk Vijgh. Maar nadat deze 'sijnen voorschrijfbrief der Goudsche wethouders gelezen en sijn bedrijf verstaan' had, liet hij hem toch weer lopen. Dat 'bedrijf' bestond hoofdzakelijk uit de studie der Gelderse geschiedenis, zoals Bockenberg zelf aan zijn vriend Jacob Blondelius, de laatste Egmondse prior, meedeelde. Hij had nl. het plan om een klein boekje daarover, voorzien van een lijst der hertogen, samen te stellen; iets dus in de trant van de reeds verschenen 'Catalogus' over Holland. Bovendien occupeerde hij zich veel met geestelijke bespiegelingen[3].

Nog in hetzelfde jaar 1585 verliet Bockenberg Tiel weer om ons onbekende redenen. Uit angst voor oplichting nam hij wel een heel rare weg om te Gouda te komen: hij reisde over

1) 'op sijn eigene inkoomste', zegt ook *Walvis* I, 293 (blz. 5, nt. 3).
2) Utrecht, Rijksarchief, Kapittel van S. Marie, nr. 42: 'Gedecerneert missive aen den here van Varick, daerbij zijn E. verwittichten, dat zij de pastorie zullen geven m(*agistro*) Petro Buckenburch, ende aengaende tverdere versoeck sullen in voorsien ten tijde van de vercopinghe, hyer en bynnen(?) versouckende specificatie van de pastoers goederen.' Hier mijn hartelijke dank voor de hulp van dhr Rijksarchivaris voor de gegevens over deze zaak.
3) *Walvis* I, 298-299. *E.D. Rink:* Beschrijving der stad Tiel. Tiel 1836, geeft niets over Varik. Het boekje over de Gelderse hertogen heeft Bockenberg nooit gepubliceerd. Over Blondelius o.a. *B.J.H. de Bont:* De 'regale' abdij van Egmond. Amsterdam 1905, 176-178.

Dordrecht, Leiden en Utrecht naar zijn geboorteplaats, waar hij bij zijn moeder ging inwonen, 'hoewel 't er niet rijkelijk uytquam'. Hier begon hij zijn 'Chronologiae ab orbe condito' in twee delen op schrift te stellen. Ook vervaardigde hij een verklaring van de 31ste psalm. Beide geschriften zijn evenwel nimmer gedrukt[1].

In het begin van 1586 was hij echter alweer te Leiden in het huis van zijn oom. Van hieruit ondertekent hij tenminste op 25 Maart zijn 'Catalogus, et brevis historia Pontificum Ultraiectensium', voorzien van een korte geschiedenis der Egmondse abten[2]. Het onbetekenend geschriftje was inderdaad opgedragen aan Lambert van der Burch en de leden van het kapittel van S. Marie. Als eersteling - aldus schrijver in de opdracht - had hij zijn boekje over Holland geschreven. Daarna moest er een over de Utrechtse bisschoppen en Egmondse abten verschijnen, temeer omdat voor het laatste Jacob Blondelius hem overoude oorkonden had verschaft. En het zou ook al eerder zijn verschenen, als hij niet in tweestrijd had gestaan over de vraag wie de patroni hadden moeten worden. Totdat Lambertus zelf hem, Bockenberg, tijdens het bezoek van het vorig jaar aan zijn vriend Reinier van Dorth had aangespoord om niet langer te laten rusten wat hij onder zich had (p. A 3^{v}-A 4^{r}). Bockenberg zond direct een exemplaar aan de Deken[3], doch werd toen zwaar ziek. Pas na twee maanden had hij gelegenheid om eveneens een present-exemplaar aan de reeds genoemde Amersfoortse geestelijke Th. Geynius te doen toekomen. Tevens liet hij hem weten dat hij nu bezig was met een genealogie van het geslacht Brederode[4].

Inmiddels had onze historicus niet stil gezeten of lijdelijk afgewacht totdat hem een of andere nieuwe betrekking zou worden aangeboden! Integendeel, op 10 December 1586 horen

1) *Walvis* I, 299-300. De 'Chronologiae' in twee delen waren in het bezit van Walvis. Daar van diens bibliotheek geen auctiecataloog bestaat, is het spoor er van niet meer na te gaan (vriendelijke mededeling van Drs. J. Taal). Wegens te geringe opbrengst nam Bockenberg een reis als paedagoog met een zoon van Kraak naar Frankrijk, waaraan Prof. A. Trutius te Leiden hem hielp, niet aan (*Walvis* I, t.a.p.).
2) Zie Bibliographie nr. 2.
3) Bockenberg zond aan Lambert van der Burch ook een boekje over het H. Graf te Jerusalem, inhoudende een lijst van bezoekers uit ons land (*Walvis* I, 299). Het is nooit gedrukt. In die tijd was het een soort liefhebberij zulke werkjes te maken.
4) *Walvis* I, 300.

wij dat de Staten van Holland zich bezig houden met een request van zijn hand[1]. Het request zelf bestaat niet meer, doch het is niet aan te nemen dat het illuster college uit zichzelf de behoefte heeft gevoeld om een Gouds geestelijke, die in de Hollandse historie liefhebberde, ondersteuningsgelden uit te keren. De Heren nemen in aanmerking 'de sonderlinge neerstigheid, iever en arbeid', die requestrant heeft betoond in het beschrijven van de historie van het gewest en van deszelfs belangrijke geslachten, 'tot groote eere en treffelijken cieraat deeses Vaderlands'; dat hij nu al vier jaar bezig is de ondernomene studie voort te zetten en 'na de waarheid te beschrijven' en dat hij 'hem vorder daar in wel soude willen laten gebruiken', mits hij onderstand van de Staten zou ontvangen. Om hem dan tot verdere studie in staat te stellen, keren zij hem de som uit van drie honderd pond voor één jaar. Bockenberg moet daartegenover op zich nemen om vanaf de eerste October 'neerstelijk en getrouwelijk te beschrijven de saaken van de geleegentheid van den Lande van Holland' en iedere zes maanden een stuk werk laten zien. Bovendien moet hij beloven niets ervan te laten drukken zonder toestemming van de Heren. De resolutie eindigt met de belofte dat men na een jaar, na eerst het verslag over het werk te hebben gehoord, 'op het vorder onderhoud' van de schrijver zal disponeren 'na behooren'. Legt men dit besluit van de Staten van Holland naast dat, waarbij Junius tot geschiedschrijver werd benoemd, dan is een zekere overeenkomst in bewoordingen niet te ontkennen[2]. Het lijkt mij daarom niet al te gewaagd om in deze resolutie een voorlopige benoeming van Bockenberg tot historiograaf van Holland te zien. Ook de benoemde zelf schijnt het zo te hebben beschouwd[3]. Daarmee stond de begunstigde

1) (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1586, Oct. 10. Het geld moest worden uitgekeerd door de 'Ontvanger Generael van de Confiscatiën', Th. Geniets, van wie echter bijna geen rekeningen zijn overgebleven. Vroedschapsresolutiën van Gouda, Amsterdam en Haarlem bevatten over Bockenberg niets!
2) *B.A. Vermaseren:* Het ontstaan van Hadrianus Junius' 'Batavia' (1588). In: Huldeboek Pater Dr. B. Kruitwagen. 's-Gravenhage 1949, 411-415; 419-420.
3) In 1603 zegt Bockenberg zelf tot de Staten van Holland: 'Decimus octavus annus est, ex quo Patriae nostrae rebus colligendis intentus, expectationi Vestrae satisfacere et popularibus vicinisque nostris aeternum quoddam rerum gestarum monimentum relinquere studui' (*Bockenberg:* Pro Annalibus suis... oratio, 6-7). Twintig jaar geleden is hij terug gekomen en 'post biennium sanctissimo huic quo fungor muneri a Vobis aut Prudentissimis Vestris Parentibus destinatus' (t.a.p., 16; zie ook 43).

naast niemand minder dan Janus Dousa, die op 1 Maart 1585 door de curatoren van de Leidse Universiteit was aangesteld tot bibliothecaris en geschiedschrijver met de speciale last het werk van Junius voort te zetten.

Vermoedelijk was Bockenberg op dit moment al niet meer of nog nauwelijks katholiek. Boven was er al even gelegenheid om te laten zien hoe hij in het jaar 1584 zich vooral als goed aanhanger van zijn geloof wilde voordoen. Het wijst er op dat zich een crisis in zijn innerlijk aan het voltrekken was. In dit verband is misschien een uiteenzetting van later datum niet zonder belang, al moet men er toch ook weer niet al te veel waarde aan hechten omdat Bockenberg spreekt tot zijn lastgevers. In 1603 dan zegt hij tot de Staten dat hij, ofschoon door zijn ouders bestemd tot verdediger van het roomse geloof, zich altijd verre gehouden heeft van het 'monachatus, quem mihi ut summam affingunt infamiam'. Na het zien van de 'sacrorum abusus' bij verschillende volkeren, had hij twintig jaar geleden verkozen vanwege de zoetheid van het gemeenschappelijk Vaderland en de aangename naam ('gratioso nomine') van de hervormde religie, alle eer en gunst van machtige vorsten en alles waardoor hij in het buitenland had kunnen schitteren, prijs te geven en zoveel hij kon zijn leven en werkkracht in hun dienst te stellen[1)]. In de loop van 1587 moet hij dan de definitieve stap van overgang tot het Lutheranisme hebben gedaan. Hij wilde in het huwelijk treden met Hasa van Wijkersloot, dochter van Johannes Roelofsz. van Wijkersloot, rector van de Latijnse School te Woerden. Bockenberg had nl. ten huize van Johan van Teylingen in 's-Gravenhage, waar hij in de loop van 1586 zijn intrek had genomen, twee Woerdense predikanten leren kennen, beide Lutheranen, Johan Ligarius en de geschiedliefhebber Zeger Conincxbergen[2)].

1) *Bockenberg*, t.a.p., 15-16: 'communis patriae dulcedine reformataeque religionis gratioso adlectus nomine...'
2) Zie over Ligarius en Coninxbergen (die later meer calvinistischgeoriënteerd werd en vijand van Ligarius) het boek van *H. Garrelts:* Johannes Ligarius, Sein Leben und seine Bedeutung für das Luthertum Ostfrieslands und der Niederlande. Emden 1915. Ligarius was rond Augustus 1586 in Woerden tot super-intendent beroepen. Over Coninxbergen ook nog de (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1599, Maart 9. Coninxbergen schreef een tegenwoordig waardeloos 'Journael ofte Dagelijksche Tijdtrekeninghe...' Te Haerlem by Gillis Rooman 1602; hiervoor ontving hij van de Staten-Generaal een beloning (*R Fruin:* Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598. 's-Gravenhage 1908^{6}, 265-266). In 1598 had hij reeds aan de Staten-Generaal opgedragen een eveneens onbelangrijke 'Duytsche Chronologie, innehoudende de voornaemste ende ghedenckweerdichste gheschiedenissen des gheheelen werelts tot op desen jegenwoord. tijt toe'. Leyden 1598. Het is mij niet duidelijk geworden of Bockenberg, die soortgelijke geschriften heeft nagelaten, hem hulp heeft verleend.

Vooral met de eerste, een sterk principieel man, die veel voor zijn geloof betekend heeft, was hij intiem bevriend geraakt. Hem verkoor hij dan ook uit om te laten weten dat hij over verandering van godsdienst dacht. Bovendien moest Ligarius hem helpen aan een vrouw, als alles tenminste precies zó gegaan is als de lichtelijk badinerende Walvis vol humor verhaalt[1]. Ligarius was sterk bevriend met het Woerdense schoolhoofd, een der steunpilaren van het Lutheranisme in het stadje[2]. Zo wees hij zijn nieuwe vriend Bockenberg op de dochter van de rector, doch moest toen zelf aan haar mededelen dat een voormalig katholiek geestelijke op haar zijn oog had laten vallen. Vanwege het leeftijdsverschil trok de zaak haar niet erg aan en daarom had te Kundert bij Dordrecht een ontmoeting plaats. Bockenberg's moeder evenwel vatte argwaan op, doch hij bleef bij zijn voornemen om in het huwelijk te treden. Hij zond zijn neef Cornelis Jansz. Bos[3] naar haar toe om haar te overtuigen van de grote liefde die hij haar in haar ouderdom nog steeds toedroeg en om haar voor te houden dat zij door langer weerstand te bieden aan deze (voor haar zo treurige gebeurtenis) zijn geluk in de weg zou staan! Men ziet het: de gewone argumenten in zulke omstandigheden waren ook reeds in de zestiende eeuw bekend. In de loop van 1588, na September, moet het huwelijk hebben plaats gehad[4] en

1) Men leze het uitvoerige verhaal van *Walvis* I, 300-303, die vele brieven van Bockenberg aan Ligarius citeert.
2) Toen de Woerdense Lutheranen in het begin van de 80-er jaren moeilijkheden met de Calvinisten hadden, leidde hij de geheime bijeenkomsten (*Garrelts*, t.a.p., 129).
3) Deze was in 1583 en '84 schepen geweest en van 1585-'88 burgemeester van Gouda (*Walvis* I, 82; 83).
4) Het is niet na te gaan of en wanneer Bockenberg te Woerden in het huwelijk is getreden, omdat de trouwboeken van dit stadje eerst in 1659 beginnen. De gemeente-archivarissen van Leiden en Utrecht waren zo vriendelijk mede te delen dat Bockenberg niet in hun stad gehuwd is en dat zijn huwelijk daar ook niet is afgekondigd. Jan Roelofsz. van Wijkersloot is nl. van Woerden naar Utrecht gegaan (*Genealogische en Heraldische Bladen* 3, 1908, 154-155), waarschijnlijk echter pas nadat Woerden in 1591 calvinistisch had moeten worden.

‘hy die altoos een man wilde weezen in de wereld, wierd nu een man van de wereld. Die in 't begin dezes jaars in Den Haag sijne tafelkoste niet konde betaalen, nam sijne woonplaatze thans te Leiden over 't Stadhuis, in 't huis met de twee toorenkens’. En in November 1589 kocht hij een huis aan de Papegracht en kwam daardoor naast Caspar Coolhaes te wonen, de voorloper van Arminius[1)].

Intussen was in 1587 de ‘Historia et genealogia Brederodiorum’ verschenen, opgedragen aan Walraven III van Brederode[2)]. In het voorwoord tot de lezer noemt de schrijver dit boekje het vierde van zijn geschiedenis van Holland. Bij het samenstellen er van was hij geholpen door Johan Duvenvoorde, Amelius Amstelius van Minden, Augustinus van Teylingen en Johan Viscaerus[3)]. Het is geen toeval dat Bockenberg een genealogie van de Brederodes in het licht gaf. In het geheel van zijn boeken over de Hollandse geschiedenis had hij immers

1) De gegevens over het huis dank ik aan de Leidse gemeente-archivaris. Hij verwees naar het ‘Bonboek (houdende registratie van transporten), Bon Over 't Hof, Papegracht W.Z., fol. 453’, d.d. 7-11-1589. Op 15 Maart 1638 blijkt dit huis te zijn van Mr. Jacob Verwey, die gehuwd was met de weduwe van Bockenberg.
2) Bibliographie nr. 3.
3) Joh. Duvenvoorde (1530-1600) was sinds 1581 deken van de Dom te Utrecht en sinds 1582 lid van de Staten van Utrecht. Zijn grafschrift eindigt met de woorden: ‘Lector D.B.P.C.’, hetgeen onwillekeurig doet denken aan ‘D(ominus) B(ockenbergius) P(etrus) C(ornelissonius)’. Daarom vermoed ik dat deze Joh. van Duvenvoorde bedoeld is en niet de meer bekende Joh. van Duvenvoorde-Warmond, admiraal en politicus (*H.G.A. Obreen:* Geschiedenis van het geslacht van Wassenaer. Leiden 1903, 92-93; 155-158).
Amelius Amstelius Mindenus was in October 1587 lid van de Utrechtse Senaat en werd het volgend jaar raadsheer te 's-Gravenhage; hij overleed in 1593 (*Van Buchell*, t.a.p., 157; 345-346).
Augustinus van Teylingen, zoon van ‘Jobus’, was een broer van de reeds vermelde Jan, bij wie Bockenberg te Den Haag in huis was geweest. Deze Augustinus verschafte ook aan Pontus Heuterus gegevens over de genealogie-Van Teylingen (*P. Heuterus:* Rerum Burgundicarum libri sex, in de ‘Opera Omnia’, Lovanii 1651, 235). In 1582 waren Aug. en Jan van Teylingen, zonen van Job, in proces over een jachtrecht in de domeinen van Holland. In verband hiermee verzamelden zij alle mogelijke gegevens over hun geslacht. In 1600 vertaalde een Job van Teylingen een oud register over zijn familie. Zie *Hans Toll:* Teylingen-Leck. In: De Wapenheraut 9 (1905) 449-460. In 1604 werd een verzoek van een Job van Teylingen om historiograaf van Holland te worden, afgewezen (*B.A. Vermaseren:* De werkzaamheid van Janus Dousa Sr. († 1604) als geschiedschrijver van Holland. In: Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 69 (1954), 68.
J. Viscaerus is mij onbekend gebleven.

voorzien in beschrijvingen van de voornaamste geslachten. En het voornaamste was wel het hier genoemde. Bovendien was het archief der familie in die dagen een gezochte bron van inlichtingen voor de historici[1]. Toch schijnt dit werkje weinig opgang te hebben gemaakt. In alle handschriften, die Bockenberg heeft nagelaten, zitten immers vellen er van gebonden bij wijze van schutbladen. Was de inhoud wellicht niet goed genoeg? Moet men De Wind geloven, dan was bijna alles overgenomen uit Johannes van Leyden, die als kapelaan der Brederodes een 'Historie van de heren van Brederode' had geschreven, een boek waarop Dousa nogal wat aan te merken had[2].

In October van hetzelfde jaar liep de termijn af waarvoor de Staten van Holland Bockenberg een toelage hadden geschonken. Het is dus niet te verwonderen, dat hij van de hem gunstige gezindheid gebruik maakte door in een request de heren op die datum attent te maken en ruim op te geven wat hij zoal had gepresteerd. Temidden van de ons reeds bekende

1) Volgens Dousa had Junius een kroniek, afkomstig uit dit archief (*Vermaseren*, t.a.p., 52). Op 9 Dec. 1589 gaf Reinier van der Duyn aan Suffridus Petri ten antwoord, op vragen dienaangaande gesteld: 'Eadem, ut et quae de Brederodiorum primordiis delibaram, ejus gentis chronicis, quorum manu scriptum, justae vetustatis, et ex ejusdem gentis profectum archivis, exemplum, in domus nostrae tabulario asservatur. fusius produntur. Et quandoquidem exemplum illud, in tanta grassantium ubertate, itineri tuto committi non posset, meis negocium dabo, ut quae huic serviant scenae, descripta ad me transmittant, quorum te deinde libenter faciam participem' (*S.A. Gabbema:* Epistolarum ab illustribus & claris viris scriptarum centuriae tres. Harlingae 1663, 594). En in 1580 besloten de Staten van Holland 'Op 't versoeck van Willem van Sonnebergh, bailliuw ende rentmeester, oock stadthouder van de leenen van Brederode, Bergen en Tooge,... dat de principale registerkens van de leenen, beroerende den huysen van Brederode, inde registerkamer van Hollandt sullen blijven berusten; ordonnerende niet te min den Griffier van de leenen daer van den remonstrant alhier eerstdaegs te verlenen copie autentijcq t'sijne redelijcke koste' (Gedrukte *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1580, Mei 20).
Het zou misschien nuttig zijn na te gaan welk belang de Brederodes - en wellicht de adel in het algemeen - aan de geschiedschrijving (niet alleen aan de genealogie!) hechtten en in hoeverre zij historici door inlichtingen steunden. Ik denk bijv. ook aan Bor! Vgl. alvast *J. Romein:* Geschiedenis van de Noord-nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Haarlem 1932, 212-215.

2) *S. de Wind:* Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers. Middelburg 1835, 219. *Romein*, t.a.p., 120-121; volgens hem is het 't minst geslaagde werk van de Carmeliet. *V.J.G. Roefs:* De Egmondsche Abtenkroniek van Iohannes a Leydis. Sittard 1942, 30-31, zegt over deze kwestie niets; vgl. echter hierachter blz. 27-28.

boekjes noemt hij nog een ‘Historie en Geslagtregister van de Burggrave van Leyden, te samen met Donseliere, Heere van Rhynland’[1]; een ‘Historie ende Geslagtregister van den Heere van Wassenaer’; eveneens zulk een werkje van de heren en graven van Egmond en van de graven van Holland. Gezien deze en de andere geschriftjes besloten de Staten op 16 en 17 November, omdat ‘den voornoemden Bockenberg van meeninge is en voorgenoomen heeft met alsulke voorsigtigheid en devoir voorts andere historiale stukken den Lande van Holland en West-vriesland aangaande, van voorgaande ware geschiedenisse, geleegentheeden en tyden te beschryven en in het ligt te brengen, (op)dat deselve Landen daar meede sullen weesen gedient’, hem *jaarlijks* 300 £ toe te kennen uit de inkomsten van de goederen der Leidse Universiteit ‘totdat anders daar inne by de Staten voornoemt sal weesen voorsien en geordonneert’. Evenals in het afgelopen jaar moest Bockenberg dan ieder half jaar zijn werk laten zien. En tot slot verzochten de Staten aan de Curatoren van de Universiteit - o.w. Dousa! - te zorgen dat de begunstigde op tijd zijn geld zou krijgen[2]. Daar er hier sprake is van een jaarlijkse toelage, kan men deze resolutie beschouwen als de definitieve aanstelling van Bockenberg tot geschiedschrijver in buitengewone dienst van de Staten van Holland; de officiële titel of functie van historiograaf en een officiële opdracht, zoals Junius of Dousa die gekregen hadden, werden hem immers niet verstrekt. In ieder geval moet het Bockenberg verheugd hebben te zien dat hij regelmatige inkomsten zou krijgen. Maar... even gul als de Staten waren met hun toezegging van geldelijke steun, even snel waren de Curatoren van de Universiteit met een streng verbod aan de rentmeester om het toegezegde honorarium uit te keren![3].

Alhoewel Walvis ons verzekert dat er in 1588 van Bockenberg's hand geen ‘boeknieuws’ uitkwam - ‘want sijne groote onderhandelige trouw-zake maakte hem tot iet anders onbe-

1) Het is mij niet duidelijk geworden wie Donseliere, Heer van Rijnland, is geweest.
2) (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1587, Nov. 16 en 17. Volgens de gewoonte werd het request zelve gedeeltelijk in de resolutie herhaald.
3) *P.C. Molhuysen:* Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. I. 's-Gravenhage 1913, 174* nt. 1. Ik heb niet kunnen achterhalen aan wie de rentmeester, die hier zo gevoelig tussen hamer en aambeeld zat, ten slotte heeft toegegeven.

quaam' - houdt zulks niet in dat hij niet studeerde. Hij vond toch tijd om een verzameling oorkonden aan te leggen betreffende de Utrechtse Kerk, welke hij vrijwel aan het einde dateerde te Dordrecht op 23 Mei 1588[1]. Wanneer men de verzameling doorbladert, ziet men dat Bockenberg alles vergeleken heeft met Heda; meer dan eens zegt hij trots dat deze een of andere oorkonde niet heeft. En op 1 Januari 1589 tekende hij de opdracht aan de 'Minoris Frisiae Optimates' van zijn 'Prisci Bataviae et Frisiae Reges'[2]. Het boekje, dat door een onderzoeker als Obreen gewaardeerd wordt, bevatte tevens een korte opsomming van de Leidse 'Heroes' of burchtgraven, volgens Bockenberg de stamvaders van de Wassenaers, wier genealogie eveneens is afgedrukt[3]. Als enig belangrijk feit kan men aan de dedicatie ontlenen dat schrijver zich aangespoord voelde om, na de gepubliceerde studies van vorige jaren, nu met een helder voorbeeld te laten zien zowel de zwaarte als het nut van de ondernomen nasporingen. Oorkonden van tal van keizers had hij onderzocht[4]. In het voorwoord tot de lezer verklaarde de geleerde auteur dat hij voor zijn geslachtslijsten van de Wassenaers van vele zijden hulp had gehad. Allereerst noemt hij zijn oude vriend Jacob Blondelius, 'inter monasterij Egmondani reliquias, nunc maxime celebris, omnisque nobilitatis investigator'; dan Mr. Pieter Hanneman, griffier van de Hoge Raad van Holland, 'rerumque Batavicarum studiosissimus'[5]. Vervolgens had hij steun onder-

1) Zie Bibliographie nr. 11.
2) Zie Bibliographie nr. 4.
3) Bockenberg is beter onderricht dan Pontus Heuterus en heeft klaarblijkelijk stukken van een lid van het geslacht ter inzage gehad. Zijn lijst der burggraven is door latere auteurs dikwijls verkeerd als genealogie overgenomen. Bockenberg zegt duidelijk dat de burggraven *niet* erfelijk waren (*Obreen*, t.a.p., 1, 8-9). Volgens *W. Musketier Vergenst:* De burggraviatu Leidensi. Lugd. Bat. 1809, 56-57, worden de oudste Leidse burggraven, van wie Bockenberg spreekt en die volgens hem uit het geslacht Wassenaer zouden stammen, nergens teruggevonden. De afstamming der Wassenaers uit de Leidse burggraven is echter onbewezen, alhoewel waarschijnlijk (*Obreen*, t.a.p., 8).
4) *Bockenberg:* Prisci... Reges, A 2^{r}; A 4^{v}. Zie voor die oorkonden Bibliographie nr. 11, fol. 56-60.
5) Pieter Hanneman, dr. in de beide rechten, zoon van Joh. Hanneman, werd na de dood zijns vaders (23 April 1573) door Willem van Oranje op 28 April 1573 benoemd tot opvolger in diens ambt van rent-meester-generaal van de koninklijke domeinen van Noord-Holland. Zie *Tweede Register der Commissiën* van de Prins, i.d. ('s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, Archief-Holland, Rekenkamer-Domeinen, nr. 497); *M.A. van Rhede van der Kloot:* Aanteekeningen omtrent de regeeringsfamilies van 's-Gravenhage en Scheveningen sedert 1353 tot 1739. 's-Gravenhage 1905. Hij heeft een genealogie van het geslacht Wassenaer samengesteld, die vooral van belang is voor de geschiedenis van Andries de bastaard (zie vlg. nt.), waarvan een afschrift aanwezig is in de Koninkl. Bibl. te 's-Gravenhage (75 A 10, oud C 12). Vgl. *Obreen*, t.a.p., 3. Het is onbekend, wie het afschrift vervaardigd heeft (vriendelijke mededeling van Mej. A.F. Dekker, Conservatrix Kon. Bibl. 's-Gravenhage).

vonden van de zijde der Wassenaers zelf, nl. van Andreas Wassenaer; de rentmeester van het geslacht Jac. De-Iungeus; en ten slotte van Florentius Tserclaes, die van een oom van moederszijde, Flor. van Wijngaerden (vroeger rentmeester der familie), bepaalde stukken had ontvangen[1]. Tserclaes gaf trouwens een charter in het Hollands, dat ook inderdaad werd ingelast (135-136). En verder had Bockenberg tot zijn beschikking 'scripta beneficiorum Wassenarorum', zoals hij het uitdrukt (124).

Bovendien moet Bockenberg in de loop van 1588 zijn boekje over de geschiedenis en het geslacht Egmond hebben voltooid[2]. Op 22 Februari 1589 droeg hij het op aan Johan van Oldenbarnevelt, Janus Pauli te Dordrecht, Franciscus Maelson, Emanuel van Steenbor, Pieter Hanneman en Andreas (of Philibertus?) van Turnhout[3]. Hij had dit geschriftje op de

1) Andreas Wassenaer was sinds 1585 baljuw van Wassenaer en leefde rustig in het voorvaderlijk huis te 's-Gravenhage, waar hij in 1597 overleed (*Obreen*, t.a.p., 53; 59; *Van Buchell*, t.a.p., 437-438). In het huisarchief der Wassenaers berustte een genealogie van de familie, d.d. 1659, getrokken uit hetgeen P. Hanneman, Mr. Jacob de Jonghe, 'raet en rentmeester van den huize van Wassenaer', Bockenberg e.a. beschreven hadden; het geschrift is waardeloos (*Obreen*, t.a.p., 3).
Over Floris van Wijngaerden en Floris T'Serclaes heb ik geen nadere bijzonderheden ontdekt. Vgl. *A.J. van der Aa:* Biographisch Woordenboek. Haarlem 1852-1878, s.v. Karel T'Serclaes.

2) Bibliographie nr. 5.

3) J. Pauli was misschien een zoon van Jac. Halling Pauwelsz., pensionaris van Dordrecht, ofwel is de pensionaris zelf bedoeld.
Franc. Maelson, pensionaris van Enkhuizen, stond volgens Bockenberg in nauwe betrekking met de Egmonden.
E. van Steenbor, 'Aulae Egmondanae in Hollandia praefectus'.
A. van Turnhout, 'eiusdem aulae consiliarius', heeft hem veel documenten laten zien. In het exemplaar der K.B. te 's-Gravenhage nr. 280 F 27, heeft Bockenberg eigenhandig achter zijn devies: 'Ne vita tragoedia' geschreven 'pie vivamus in hoc seculo' en de naam 'Andreas' van Turnhout veranderd in 'Philibertus'. Laatstgenoemde plaatste in 1567 een inscriptie in het Album Amicorum van de Amsterdammer Basilius Brauwers (*Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique* XII, 1936, 433).

allereerste plaats, zo zeide hij, aan de landsadvocaat van Holland gedediceerd, omdat hij zich reeds lang verplicht voelde een specimen van zijn kunnen en ijver te geven aan iemand, die tegelijk met zijn broer Elias op alle mogelijke manieren welwillend de vrije kunsten en letteren bevordert en tevens door zijn wijsheid en brede kennis een voorname plaats tussen de bestuurders des lands inneemt[1]. En aan Van Turnhout is hij dank verplicht omdat deze hem met vele oude 'monimenta' geholpen heeft. In het voorwoord tot de lezer zegt hij dan nog in het bijzonder hulp gehad te hebben van Pieter Hanneman e.a., van Jac. Blondelius, 'rerum Egmondanarum vindex praecipuus' en Pieter Meerhout, rector te Amsterdam[2].

Over dit werk van Bockenberg wordt in de bestaande literatuur een nogal afbrekend oordeel geveld. Volgens De Wind is het 'misschien nog wel het beste' dat hij vervaardigd heeft; Bockenberg zou als bron een vrijwel gelijksoortig en gelijknamig werkje van de Egmonder monnik Antonius Hovaeus (die later abt van Echternach werd) gebruikt hebben; hij zou het hebben vermeerderd en onder eigen naam uitgegeven[3]. Prof. Kist evenwel heeft de moeite willen doen om de werken van Hovaeus en Bockenberg te vergelijken. De Goudse compilator moge dan al een en ander uit een handschrift van zijn voorganger hebben afgeschreven, 'in vele opzichten evenwel is die "Genealogia Egmundanorum" een zelfstandige arbeid en, wat den vorm betreft, zijn eigen werk'[4]. Pater Roefs maakt

1) 'quod principem locum auctoritatemque, inter Optimates, prudentia iuxta ac eruditione tenenti, artesque simul liberales et literas, cum Fratre tuo Helia Old-barneveldio, benigne qua via potes promoventi, me specimen aliquod facultatis et diligentiae meae, debere iamdudum agnoverim'. Bockenberg beëindigt zijn opdracht aldus: 'Lugduni Batavorum, unde nunc novem Historiarum mearum volumina, quinque libris in orbem emisi'.
2) P. Meerhout was sinds 1582 rector te Amsterdam. Rond 1582 had hij aan Janus Dousa het 'Chronicon Egmondanum' geleend. Waarschijnlijk had hij dit van zijn vriend Blondelius gekregen, want deze had hem uit de Egmondse bibliotheek ook gegeven 'Willerami abbatis in Canticum Canticorum paraphrasis...'. Hij had eveneens met de geschiedschrijver Hadr. Junius in betrekking gestaan. Zie *H. van Wyn:* Huiszittend leeven. Bevattende eenige mengelstoffen over... letter-, historie- en oudheidkunde van Nederland. Amsterdam 1801-1804, 471-472.
3) *De Wind*, t.a.p., 219-220; 176. Op hem baseert zich *Bruinvis* in NNBW. III, 619. Van Hovaeus' werkje bestaan nog handschriften in de Koninklijke Bibliotheken van 's-Gravenhage en Brussel.
4) *N.C. Kist:* Eene kronijk van Egmond in handschrift. In: Kerkhistorisch Archief 2 (1859), 85-86.

echter duidelijk dat Bockenberg het 'Chronicon Egmundanum' van Joh. van Leyden ruimschoots heeft benut omdat hij een (overigens zeer slecht) exemplaar daarvan in zijn bezit had[1]. Dat Bockenberg manuscripten van Hovaeus en Joh. van Leyden had, kan ons, gezien zijn betrekkingen met Blondelius, geen verwondering baren. Hij schijnt trouwens nog wel meer handschriften uit de Egmondse abdij te hebben benut. Meerhout, die hij zo bijzonder dankt, zal aan hem zijn exemplaar van het anonieme 'Chronicon Egmondanum' in bruikleen hebben gegeven. Verder bezat hij het z.g. Adelbertsboek en een Evangeliarium met aantekeningen, die hij citeert in zijn 'Annales Hollandiae'[2]. Waarschijnlijk tot dank voor al die hulp vermaakte hij dan ook in 1589 de reeds genoemde afschriften van de Utrechtse oorkonden aan Blondelius, al behield hij dan wel voor zichzelf nog voorlopig het vruchtgebruik[3].

Dank zij de twee nieuwe publicaties kreeg de nijvere beoefenaar van de Hollandse geschiedenis bij een resolutie van de Staten van 17 Juli van hetzelfde jaar, welke gelijkluidend was aan die van 1587, een jaarlijkse toelage van 400 £, waarvan ieder kwartaal een deel zou worden uitgekeerd. De verplichting om dan elk half jaar de vorderingen van zijn werkzaamheden te laten zien, bleef bestaan[4]. Zo kwam Bockenberg er toe om een groots werk te gaan opzetten over de geschiedenis van het gewest van het eerste begin af, 'om des te beter de gunst van 's Lands Grooten te betrekken'; aan vrienden liet hij in voor ons verloren brieven weten in hoeverre hij er mee vorderde[5].

1) *Roefs*, t.a.p., 49, 51; 35, 87. Arnoldus Buchelius schrijft in een ongedateerde brief aan Petrus Scriverius, dat hij van zijn vriend Hugo Ruysch een handschrift betreffende Egmond heeft gekregen. 'De Annalibus istis Egmondensibus, ut ille vocat, si forte videris quid sentiabamus abs te scire, ego sane nihil praeter adversaria monachorum et neglectas scedas, quantum a Ruyschio potui intelligere, esse puto, ex quibus fortasse Bockenbergius noster suam historiam Egmondensem seu potius monachomachiam traduxit'. Zie *A. Buchelius:* Epistularum Farrago, 1590-1621, fol. 184^{v}-185^{r}, aanwezig te Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms 7 E 5, oud 836. Het is hier vanzelfsprekend niet de plaats na te gaan of ook Hovaeus het 'Chronicon' van Joh. a Leydis heeft gebruikt en er dus ook om die reden een grote overeenstemming tussen Hovaeus en Bockenberg bestaat.
2) *J. Bolhuis van Zeeburgh:* Over de geschiedenis der eerste graven van het Hollandsche Huis. In: BVGO., N.R. 6 (1870), 252. Zie ook *Fruin:* V.G. VII, 52. Vgl. bibliographie nr. 18, fol. 371.
3) Bibliographie nr. 11, fol. 60^{v}.
4) (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1589, Juli 17.
5) *Walvis* I, 303.

Weldra echter zou Bockenberg tot zijn ergernis ondervinden dat er in de wetenschap zo goed als elders de meest heftige afgunst kan bestaan. In 1591 immers opende Janus Dousa een reeks van aanvallen op de man, die evenals hij zelf, zich voor de Staten van Holland bezig hield met de historie van het gewest. In het grote gedicht, dat hij aan de 'Rijmkroniek' van Melis Stoke, die in dat jaar werd uitgegeven, liet voorafgaan, zeide hij onomwonden dat hij het werk van Bockenberg tot geen ander nut achtte dan om veel wit papier vuil te maken 'hoewel niet sonder loon'! En ook trok hij de waarheidsliefde van zijn mededinger in twijfel door hem te vergelijken met de 'leugenachtige' Snoy[1]. Sindsdien waren Bockenberg en Dousa ware doodsvijanden, die elkaar met de gewone heftigheid van de humanisten uit die tijd verdacht gingen maken zoveel zij konden. Dousa was in die strijd ongetwijfeld de sterkste partij: hij had ieder, die genoegen kon beleven aan zijn dichtkunst en woordenscherpte, op zijn hand! Dat waren dus practisch alle geleerden van zijn tijd. Bovendien wendde Dousa zijn invloed als curator der Leidse Universiteit aan om zijn vijand te benadelen. Men kon reeds lezen hoe in 1587 de rentmeester der Universiteit het strikte verbod had ontvangen om Bockenberg de toegewezen gelden uit de universitaire goederen uit te keren. Nu werd in 1591 een beslissing van de Staten verwacht over de bouw van hun theologie-college te Leiden. Op 24 Maart van dit jaar diende Joos de Menyn, die met twee andere heren een commissie ad hoc vormde, hierover een rapport in, waarin de Heren Statenleden konden lezen dat de bouw nog veel geld zou vorderen. Maar, zo werd tevens gezegd, men zou toch zeker altijd kunnen beschikken over de jaarlijkse toelage van vierhonderd gulden, die aan Bockenberg was toegekend; dat geld werd immers tevergeefs uitgekeerd, 'nademael dat een ander' - en hiermee kan niemand anders dan Dousa bedoeld zijn! - 'last heeft om te doen tgene Bockenbergius hem onderwindende is'[2].

De Staten hebben deze suggestie niet verwezenlijkt. Integendeel, het schijnt eerder dat zij Bockenberg een beetje de hand boven het hoofd hebben gehouden. Algemeen vindt men aangegeven dat de voormalige priester in dit jaar het zelfs tot

1) Zie *Vermaseren*, Dousa, 63-64; 66-67. Voor alles wat Dousa betreft, verwijs ik hiernaar.
2) *Molhuysen*, t.a.p., 174*.

officieel historieschrijver zou hebben gebracht! Dit is echter een mening welke berust op een onjuiste lezing van een niet geheel duidelijk bericht van Walvis. Deze vermeldt nl. dat in dit jaar Bockenberg het geluk had 'na lang smeeken' van de Staten van Zeeland een jaarlijkse wedde te krijgen tot het luttele bedrag van 20 £, 'die zij tot vijf en twintig verhoogden; doch de betaaling kwam schraal uyt'[1]. Walvis ontleent deze mededeling aan een brief van Bockenberg zelf aan zijn vriend Pieter Hanneman uit 1608. Daarna zegt hij dat de Staten van Holland 'ontrent dezen tijd' (dus rond 1591 ofwel 1608) gingen overwegen of het niet dienstig zou zijn een geschiedschrijver aan te stellen. Bockenberg deed alle mogelijke moeite bij Oldenbarnevelt om dit ambt te verwerven, 'doch een mededinger was hem in den weg en bekuipte hem by den Staat', zodat hij werd teleurgesteld. Met steun van de raadpensionaris kreeg hij na verloop van tijd het begeerde ambt evenwel toch. Dit lijkt duidelijk te slaan op de aanstelling van Dousa in 1585 en die van Bockenberg zelf in 1586. Daar Walvis zich weer beroept op brieven van zijn held aan de invloedrijke staatsman, móét men echter wel geloven dat onze Gouwenaar inderdaad een titel als historiograaf heeft gehad. Hij wordt in een hierna nog te noemen resolutie van de Hollandse Staten van 1594 ook zonder meer 'History-schrijver' genoemd. In ieder geval staat het door deze briefwisseling, en ook wel uit andere feiten, vast dat Bockenberg een gunsteling was van de machtigste der Hollandse machtigen[2]. Het is best mogelijk dat juist in het begin der negentiger jaren de Staten inderdaad dachten over het aanstellen van een nieuwe historiograaf i.p.v. Dousa, die, alhoewel reeds sinds 1585 aan het werk, zelfs geen letter eigen werk had gepubliceerd. In 1593 liet Dousa een open brief aan de Staten drukken om zich voor dit feit te rechtvaardigen. Dousa bleef wat hij was en een jaar later horen we ook Bockenberg betitelen als historiograaf. Al is het bericht van Walvis onduide-

1) *Walvis* I, 306. In de tekst staat 1688! Ik heb over de jaren 1590 tot en met 1593 niets hierover gevonden in de 'Notulen van de Ed. Mog. Heeren Staeten van Zeelandt'; de handgeschreven index op de 228 dl. dezer 'Notulen', welke berust op de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage, bevat de woorden 'geschiedschrijver' en 'historieschrijver' niet.

2) Ook *Van Buchell*, vriend van Bockenberg, getuigt dit in zijn 'Vitae eruditorum Belgicorum', fol. 217^{v}: Bockenberg 'obiit Leidae ubi publico stipendio multos annos favore Berneveltij vixerat...'. (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms 7 E 11).

lijk, een grond van waarheid schijnt er niet aan te ontbreken[1].

Om Dousa op zijn nummer te zetten en te laten zien wat hij zelf al had gepresteerd, liet Bockenberg in de loop van 1592 zijn vijf verschenen boekjes zonder enige verandering van titelblad bij elkaar verschijnen, nadat hij bij wijze van voorwerk een inleiding had geschreven, getiteld: 'Historiae Batavorum hactenus editae'[2]. Die inleiding van vijftien bladzijden bevatte een soort programma van niet minder dan dertig nummers, die hij al had gepubliceerd of die hij van plan was te gaan schrijven. Verschillende handschriften van de achter dit artikel gevoegde lijst zal men in deze opsomming aantreffen. In de opdracht aan de Staten van Holland en West-Friesland deed de auteur uitkomen dat het hem toegekende honorarium niet alleen nodig was om zo'n groots plan te laten voltooien, doch ook wel vermeerderd mocht worden![3].

Bockenberg heeft, om zulk een vermeerdering van inkomsten te verkrijgen, in de loop van 1593 weer een request ingediend. Er was tenminste in Maart 1594 een commissie van twee heren, Mr. Sebastiaan van Loosen en Mr. Johan van Banchem, gecommitteerde Raden van de Hoge Raad van Holland, aangewezen om zijn werk te onderzoeken. Op de 9e van deze

1) In de resolutiën over deze jaren is hieromtrent niets te vinden. Juist het jaar 1591-1592 is gebrekkig uitgegeven. Maar de minuten vanaf Mei 1589 tot 23 Dec. 1594 leverden evenmin iets op. De vroedschapsresolutiën van Gouda, Haarlem en Amsterdam zwijgen eveneens! Bovendien heb ik tevergeefs nagezien een verslag van de Statenvergaderingen door Rombout Hoogerbeets, pensionaris van Leiden: 'Daghvaerdinge van een vergaderingh van mijnheeren Staten van Hollant en West(vrieslandt), begonnen 1591 tot 1596' (Amsterdam, Gemeente-archief, Collectie-Witsen) en een soortgelijk dagboek van Mr. Adriaan Teding van Berkhout, pensionaris van Monnikendam, getiteld: 'Korte Notulen... van het verhandelde in de vergaderingen van de Staten van Holland en Westfriesland', 1596-1599; 1601-1611 ('s-Gravenhage, Alg. Rijksarchief, Aanw. 1899, nr. XVII).

2) Zie Bibliographie nr. 6. In het exemplaar der Universiteitsbibliotheek te Utrecht zit de 'Catalogus... regulorum Hollandiae' met een titelblad 1584. In dit exemplaar zijn nog bijgebonden Bibliographie nr. 7 en 8; voorin 'Dono auctoris P.C.B.'. De twee laatste bladzijden zijn aangevuld in het handschrift van Bockenberg zelf.

3) Hij heeft die lijst gedrukt, o.a. 'ut qualecunque ab annis paucissimis mihi publico Patriae decreto concessum honorarium, tantis laboribus atque periculis non modo fuisse necessarium, verum etiam, exhibitis simul tot rerum utilissimarum et necessariarum voluminibus, omnium vestrum suffragiis, iure, et sine vestra Patriaeve nostrae labe (dissimulata fabula illa ad quam legendam nunc neminem non hortor) tandem aliquando augendum ostenderem' (13).

maand richtte suppliant zich in een lange brief tot Oldenbarnevelt[1] om diens hulp voor een gunstige beslissing in te roepen. De landsadvocaat had hem een genealogie laten vervaardigen en inlichtingen doen opzoeken over zijn landgoederen. Schrijver zet zijn financiële moeilijkheden uitvoerig uiteen en benadrukt vooral het grote voordeel dat het land er van zal hebben als hij ongestoord zal kunnen doorwerken. Hij spreekt zijn bereidheid uit om al zijn werk aan zijn beschermer te laten zien, alvorens hij in Mei Den Haag weer zal verlaten om terug te gaan naar Leiden, waar hij goedkoper zal wonen. Het schijnt dus dat Bockenberg, misschien wel in verband met de archieven van de Staten, reeds geruime tijd in Den Haag vertoefde. Op het eind van zijn brief verzekert hij de Staten dat hij ze niet meer lastig zal vallen indien het advies van de Commissie ongunstig zou luiden. Maar het advies luidde gelukkig gunstig en zo besloten de Staten op 13 December 1594 om aan Bockenberg ‘op het versoek omme te hebben vermeerderinge van sijne toegevoegde vier honderd gulden 'sjaars’ voor éénmaal de som te schenken van 300 £ van 40 groten; ‘en aangaande het versoek in deesen gedaan (dus een verhoging van de jaarlijkse toelage) gehoort zijnde het rapport van de gecommitteerde Raaden... sal daarinne voorsien worden als na behooren’[2].

Het blijkt dus wel dat de Staten Bockenberg niet onwelwillend gezind waren; integendeel, voortdurend werd zijn toelage verhoogd, terwijl ook andere steun hem niet onthouden werd. Het was de Heren waarlijk ernst met het werk dat zij van hem verwachtten. In 1596 stonden zij hem, na ontvangst van een desbetreffend verzoekschrift, toe om de charters en registers in te zien ‘wesende op de register- ende leen-kamer van den Hove alhier in den Hage’; hij zou dan verder in aanwezigheid van de registermeester (Dousa!) mogen optekenen wat hem dienstig dacht. Dit alles ‘tot vorderinge van syne besoigne, in het beschrijven van de geschiedenissen deser landen, ende ten eynde het selve met goeder ordre ende kennisse gedaen magh worden ten meesten dienste van den Lande’[3].

Terwijl Bockenberg aldus studeerde en materiaal verzamelde voor een geschiedenis van Holland, die door haar omvang

1) *Bijlage C*.
2) (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1594, Dec. 13.
3) T.a.p., 1596, Sept. 20.

ieder van verbazing met stomheid zou slaan, kwam Dousa's pennevrucht toch nog onverwacht op de markt. In 1599 en 1601 publiceerde de beroemde latinist zijn 'Annales' in prozaen dichtvorm. In beide werken had hij een paar scherpe aanvallen gelanceerd tegen Bockenberg en Reinier Snoy, wiens 'De rebus Batavicis libri XIII' in het bezit waren van Jacob Brassica of Cool, Bockenberg's bloedverwant. Dousa kan zijn mededinger aangrijpen omdat hij als charterbewaarder van de Hollandse archieven wel de werkwijze van Bockenberg zal hebben gezien en tevens omdat er toch ook enkele gedrukte werkjes voor hem lagen. Nu evenwel in 1601 Dousa hem voor de vierde maal aanviel, meende Bockenberg niet langer te moeten zwijgen. Walvis weet uit een brief een vergeefse poging van hem mee te delen 'dat Dousa door een staatsbevel zoude beteugeld worden'[1]. Daarom publiceerde hij nog in hetzelfde jaar een 'Ad nonnulla Jani Dousae aspera scripta extemporalis responsio'[2], die hij op 1 October opdroeg aan de Staten van Holland en West-Friesland[3]. Al de uitvallen van zijn tegenstander had hij uit de drie historiewerken en diens 'Epistola apologetica' (1593) samengelezen in niet minder dan vijftig punten, die hij een voor een weerlegde. Hij merkt bijv. op dat bijna niemand anders dan de Staten zijn werk gezien heeft; hoe kan men het dan veroordelen? Hij heeft altijd hard gewerkt in zijn huis te Leiden of in Den Haag, wat wel blijken kan uit de boekjes die 'non sine praemio' der Heren waren verschenen. Altijd was hij bereid zijn werk aan de Staten zelf of aan door hen benoemde censoren te laten zien en aangeduide fouten te verbeteren. Dousa zelf gaat hij in felle superlatieven te lijf: 'nequissimum, mendacissimum, deterrimum, stultissimum' betitelt hij hem![4]. Ook Brassica persoonlijk was in de 'Annales' van 1601 niet gespaard gebleven voor scherpe opmerkingen. 'Dit hadde Cool sijne penne doen scherpen om Dousa met vollen storm aan te tasten; doch Bockenberg, dien hy van deze onderneeminge verstendigd hadde, zetde hem ter neder'. Ondanks die afkeuring liet hij in 1601 een klein pam-

1) *Walvis* I, 304.
2) Zie Bibliographie nr. 7.
3) Hier zegt Bockenberg dat hij, aangewezen door de Staten, reeds 10 jaren aan zijn boek werkt en reeds een gedeelte voltooid heeft. Heeft men hieruit misschien afgeleid dat Bockenberg in 1591 historiograaf werd?
4) Zie aldaar, blz. 8-9; 17; 26; 38-39.

fletje drukken als antwoord op Dousa's spottende opmerkingen betreffende zijn afleiding van het woord 'Holland' uit 'Holtland'[1]. In het voorwoord tot de lezer, dat is gedateerd op 15 October, verklaart Cool enige dingen uit de 'Annales' van Dousa te zullen uitlichten en te weerleggen. Hij zou zeker gezwegen hebben, indien Dousa er zich van had weerhouden om op onvoldoende grondén Snoy aan te grijpen en hem zelf aan te klagen.

Het feit dat Bockenberg en Cool het durfden bestaan om de grootste beroemdheid van hun tijd aan te vallen 'bragt het kitteloorig geslacht der dichters in beweging', zoals De Wind het schilderachtig uitdrukt[2]. Dousa's knappe vriend Daniël Heinsius, hoogleraar in de latijnse letteren te Leiden, nam het aanstonds voor de Heer van Noordwijk op[3]. Hij begint met zijn slachtoffer hooghartig over de hekel te halen wegens latijnse en griekse taalfouten. Nadat hij aldus van zijn 'geleerdheid' heeft doen blijken, laat de schrijver een hele bundel vernuftige schimpdichten volgen, die evenwel geen van alle de kern van de zaak, maar wel des te meer de persoon raken! Hoe heeft Bockenberg toch met zijn gezalfde handen ('sacrificulus enim fuit') Dousa durven aanpakken[4]. Allerlei beweringen van Bockenberg op historisch gebied worden belachelijk gemaakt, doch aperte fouten worden niet bewezen. Het schotschrift is verder gevuld met venijnige hekeldichten en woordspelingen op Brassica, waarna tot slot nog twee gedichten volgen van Pieter Scriverius. Het geheel staat op een zeer laag peil en poogt vooral de lachers op zijn hand te krijgen door goedkope spot. Zo zegt Heinsius dat Bockenberg zich dikwijls er over beklaagt vanwege zijn 'klein' salaris genoodzaakt te zijn de dienstmeid als amanuensis te gebruiken. Deze

1) *Walvis* I, 304. *J. Brassica:* Responsio ad J. Dousae Nordovici Obiectiones, in nuperum Hollandiae Etymon Iacobi Brassicae Roterodami. Eodem Authore. Lugduni Batavorum, Excudebat Ioannes Nicolai, Dorp. Anno 1601. Brassica had in 1599 gepubliceerd een 'Hollandiae Etymon, in otio nuperrime conscriptum'. Harlemi, Ex officina Aegidii Romani, lub(!) Praelo aureato. Anno cI□.I□.XCIX.
2) *De Wind*, t.a.p., 221.
3) Jani Philodusi Petri Philomusi filii, Antonii Tragoctoni nep. Adversus nuperum Petri Cornelissonii Bockenbergii scriptum pro Jano Dousa Nordovici Domino Responsio. Item Lusus variorum in Tragoram cognomento Brassicam. Omnia cum glossis suis iam recens edita. Lugduni Batavorum 1602. Het moet verschenen zijn in het begin van 1602; vgl. *Vermaseren*, Dousa, 67, nt. 61.
4) *J. Philodusi*... Responsio, B_4^r; C_3^v nr. 27.

vondst heeft hij blijkbaar zo grappig gevonden dat enige bladzijden verder een gedicht ‘in eundem historio-grapaedum’ dit gegeven nog eens verder uitwerkt.

Bockenberg reageerde niet, maar wel Brassica. Nog in 1602 publiceerde deze zijn ‘Saliare ad I. Philodusum, cognomento Trifaucem’, dat met bijtende spot gevuld was[1]. De auteur bewondert de moed van de dienaar ten opzichte van zijn maecenas, omdat hij zelfs in winternachten gaat zitten schrijven om zijn heer te verdedigen. Niet wetend dat hij de scherpe Heinsius voor zich heeft, verwijt hij zijn tegenstander z'n lafheid om zich achter een schuilnaam te verbergen. Hij valt in een aantal voorbeelden het latijn van Heinsius aan, omdat deze hem insgelijks op dat punt verwijten had gedaan; ook Scriverius krijgt een veeg uit de pan. Heinsius liet dit niet op zich zitten. In het volgende jaar, 1603, gaf dezelfde drukker, die Brassica bediend had, het antwoord van diens tegenstander uit[2]. De inhoud er van komt neer op een aantal terechtwijzingen betreffende foutief woordgebruik en op wat gespot. Werkelijk gefundeerde kritiek op de historische werken van Snoy of Brassica zal men er tevergeefs zoeken, hetgeen m.i. wel bewijst dat deze hele polemiek van Heinsius buiten Dousa omging. Kort hierna mocht de Delftse drukker Bruno Schinckel nog wat ‘Gebakjes’ van Cool aan Heinsius aanbieden[3]. Schrijver van dit boekje zegt niet oud te willen worden met een eindeloze twist en daarom voor het laatst te zullen antwoorden op de schimpscheuten van Philodusus. Hij begint dan de spot te drijven met die Brassica, die het gewaagd heeft Snoy te verdedigen tegen Dousa en Philodusus. Dat mocht niet! Arme universiteit, waar leerlingen niet het recht bezitten om een eigen mening te hebben en objecties te maken. In deze trant gaat Brassica door met het belachelijk maken van zijn vijand. Hij wijdt aandacht aan alle lasterpraatjes van Philodusus, zó bezorgd is hij klaarblijkelijk voor zijn eer als latinist. Zodoende

1) Saliare Iacobi Brassicae Roterodami: Ad I. Philodusum, cognomento Trifaucem. (v.) Lugduni Batavorum, Ex Typographeîo Christophori Guyotij, CI□.I□.C.II. Een exemplaar hiervan is aanwezig te Gouda, Stadslibrye.
2) Iani Philodusi Ad calumnias Iacobi Brassicae pro Iano Dousa, et se, responsio placida. Lugduni Batavorum, Ex Typographeîo Christophori Guyotii, CI□.I□.C.III.
3) Pemmata Iacobi Brassicae Roterodami. Ad J. Philodusum, S.P. Semper Candide. (v.) Delphis. Ex officina Brunonis H. Schinckelij. Anno 1603. Een exemplaar hiervan te Gouda, Stadslibrye.

liep de polemiek dood in een verdediging tegen de aanval als zou Brassica geen latijn kennen en had het twistgeschrijf met historie niets meer te maken. Maar toch komt Brassica er nog toe om Snoy tegen Dousa te verdedigen: hij heeft goed latijn, is een behoorlijk historicus e.d.; zeker zou Brassica niet tegen Dousa in het harnas gekropen zijn als deze Snoy, Brassica's oom, met rust had gelaten. En bijna op het eind van zijn geschrift komt hij dan met de bewering dat Dousa zelf in zijn vier eerste boeken een ruim gebruik gemaakt had van Snoy!

Ondertussen bleef Bockenberg niet buiten schot. De hele nieuw-latijnse dichterkring uit Leiden oefende zich op hem om de scherpte van haar pen te beproeven. De geniale Dominicus Baudius wist niet hoe hij zich het beste kon uitputten in grove scherts over zijn slachtoffer. Zijn vriend Scaliger had de grootste schik in de woordspelingen - Hircimontius of Tragoras was nog wel het minste! - en venijnigheden van zijn vriend. Zelfs Buchelius schijnt op een afstand het virtuoze scheldtalent der heren bewonderd te hebben, want een elegie van Dousa op Bockenberg schrijft hij voor zich zelf af[1]. Het is dan ook wel begrijpelijk dat Bockenberg zich in 1603 in een brief aan de Zeeuwse raadpensionaris Joan van der Warck beklaagde over Dousa's ‘vinnigen en smaadelijken handel. Latijnsche, zelfs Nederduytsche punt- en hekeldichten (Dousaas geestwerk) hongen in de Leidsche boekwinkels opentlijk te koop. Zelfs wierden ze by 'sLands toestemminge eenen drukker met voorrecht, alleen vergunt te drukken’[2]. Aan brieven van Bockenberg aan Goudse vrienden ontleent Walvis nog andere pakkende bijzonderheden over de merkwaardige bijverschijnselen van de geleerdentwist. De verongelijkte geschiedschrijver der Staten richtte zich met name tot zijn familielid Gerrit Kegelingh, die sinds 1602 burgemeester was van zijn geboortestad en gecomitteerde Raad der Staten. Bij hem en diens zoon Frans, die schepen en ontvanger was, probeerde hij het voor te stellen

1) *P.L.M. Grootens:* Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613. Nijmegen 1942, 114-115. Het gedicht van Dousa te Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms 7 E 10: *A. Buchelius:* Collectanea varia, fol. 91^{r}-92^{r}.

2) *Walvis* I, 303-304. In 1586 had de Haagse Synode zich tot Leicester gewend om te verkrijgen dat een officiële geschiedenis - godsdienstig zowel als politiek - van de Nederlanden zou worden geschreven. Bij die gelegenheid wees men ook op Van der Warck als iemand, die geschikt zou zijn voor deze taak (*P.J. Meertens:* Letterkundig leven in Zeeland in de 16e en eerste helft der 17e eeuw. Amsterdam 1943, 471, nt. 253).

als zou Dousa de eer van de stad Gouda met voeten treden. Ook probeerde hij op een andere manier aan Dousa's 'overmacht het hoofd te bieden. Hij hadde den Lammirald van Egmond... zó gestreeld' door hem in de 'Historia Egmondanorum' een afstammeling der oude 'Friese Batavische' koningen te maken, 'dat deze voor hem tegen Dousa het harnas aantrok en dien zo rouw onthaalde, dat hij in stilte na Amsterdam en vandaar na Vriesland overstak. Doch de Graaf, deswegen aangedaan, liet syn ijverdrift zakken en Dousa met ruste wederkeeren'[1]. Ook de pen moest Bockenberg nogmaals als wapen dienen. In de loop van 1603 liet hij een 'Oratio pro Annalibus suis' verschijnen[2], wederom gericht tot de Staten van Holland. Van hen had hij immers indertijd de opdracht ontvangen om een geschiedenis van Holland te vervaardigen en nu beklaagt hij zich erover, dat enige duistere lieden hem daarvan willen afhouden. Hij geeft kort de inhoud der 'Annales' weer, waarvan reeds vier delen klaar zijn, en ziet als oorzaak van Dousa's vijandschap het feit dat deze eerder aan een geschiedenis van Holland was begonnen en lange tijd zich onbedreigd alleenheerser op dit terrein had gevoeld; totdat na verloop van tijd Bockenberg met steun van de Staten enige boekjes over de Hollandse geschiedenis had uitgegeven. Toen hij zich had verdedigd met een geschrift dat in vijftig punten alles samenvatte wat men tegen hem had, ontstond een zware scheldpartij tegen hem; overal werden leugens verspreid, maar de naam der drukkers hield men geheim. Bockenberg had zich echter niet uit het lood laten slaan en zich rustig gehouden. Doch nu het gaat om het gezag der Staten - men valt iemand aan, die officieel door hen gesteund wordt! - en het heil van het Land, wil hij spreken. Men heeft zijn 'Annales' niet eens gelezen en schrijft er al tegen. Bockenberg wil echter meer letten op het nadeel dat de staat van dit alles ondervindt dan op de onaangenaamheden die hém treffen. Achtenswaardige mannen staan achter hem; hijzelf vervult gewetensvol zijn taak en zou niets liever doen dan voortgaan ondanks alle verdachtmakingen. Feitelijk moesten de drukkers van die schimpdichten

1) *Walvis* I, 304-305; 84-85. Lamoraal van Egmond was het 11e kind van de ongelukkige Lamoraal en Sabina van Beieren. In het Utrechtse exemplaar der 'Egmondanorum... genealogia', 174 is bijgeschreven dat hij in Brussel overleed. Over hem ook *Bulletin Société Royale Belge de Géographie* 72 (1948), 189-200; NNBW. III, 339.
2) Zie Bibliographie nr. 8.

worden opgespoord. In een lange slotrede somt schrijver dan nog de argumenten op die de Staten moeten bewegen om hem in bijzondere bescherming te nemen. Na deze opdracht drukt hij de weerlegging van Philodusus' tractaatje van 1602 af en een aantal gedichten uit Brassica's ‘Saliare’. Omdat Dousa echter iedereen op zijn hand had, zal deze verhandeling (die overigens geen nieuwe argumenten aanbracht) op de humanisten geen indruk gemaakt hebben. Ook Bockenberg schijnt het zo gezien te hebben, want, zegt Walvis, ‘Dousa hadde alle toegangen bij staatspersonen, in de hoogeschoolen en by het gemeen zo bezet, dat Bockenberg, die zich zegd “barbaris Dousae promotus flagellis” ten langen laatsten het tegenschrijven staakte, en dus geslingerd, gesleurd, getreden, eindelijk sijne penne opstak en het strijdveld sijnen bevechter inruimde. Hij liet al wat tegen hem uitquam ongeleezen en schrikte zelfs op het zien van een hunner schriften als van de pest. Al wat hij er van wiste quam hem door sijne gunstige vrienden ter kennisse’. Zo eindigde de pamflettenstrijd, waarvan het te bejammeren is, zegt De Wind zachtzinnig[1)], ‘dat de geleerden van dien tijd niet liever de handen in elkander sloegen, om gezamenlijk en minzaam de waarheid op te delven, dan zich door hatelijke, en voor den nakomeling nuttelooze twistgeschriften, het leven te verbitteren’.

De twist was zo hoog gelopen omdat Bockenberg en Brassica zich door de hooghartige opmerkingen in hun eer als historicus gekwetst moeten hebben gevoeld. Kampinga heeft duidelijk uiteengezet[2)] welk een geweldige omwenteling Dousa in de historische kritiek heeft teweeg gebracht, doordat hij alles wat niet met documenten waar te maken viel of niet door tijdgenoten neergeschreven was, verwierp. Maar dat werd in die dagen zo nog maar niet direct erkend. Bockenberg daarentegen ruimde ook wel eens wat stoffige historie op, doch wenste in ieder geval de traditie meer waarde toe te kennen dan zijn tegenstander deed. Overtuigd dus als hij was van het goede van zijn methode, die trouwens helemaal zo slecht niet was als Dousa het geliefde te doen voorkomen, was hij gegriefd door de beschuldigingen van zijn vijanden. Toch hadden deze niet helemaal ongelijk, wanneer zij hun tegenstander voor de

1) *De Wind*, t.a.p., 222-223.
2) *H. Kampinga:* De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw. 's-Gravenhage 1917, 25-37.

voeten wierpen dat hij met name in zijn genealogiën uit vleierij dingen liet staan, die het licht der kritiek niet konden verdragen. Bovendien heeft men uit Bockenberg's herhaalde verzoeken wel kunnen lezen dat de man van slaafsheid niet helemaal vrij te pleiten valt. Daarmee raken we de tweede reden van het feit, dat hij zich telkens tot de Staten richtte tijdens de polemiek met Dousa: hij was bang voor zijn baantje. In zijn 'Batavinae Reipublicae... Prisca Nobilitas' spreekt hij vanzelf ook over de Brederodes. Wanneer hij vindt dat Dousa bij de bespreking van dit geslacht fouten heeft gemaakt, richt hij zich scherp en triomfantelijk tegen hem met de vraag of er nog reden is om zijn goede trouw met leugens zwart te maken zowel bij de Staten des lands als bij alle andere mensen[1]. Men zou geneigd zijn uit deze zinsnede te concluderen dat Dousa nog andere middelen dan pamfletten heeft aangewend om zijn tegenstander buiten gevecht te stellen. De Staten hebben echter, zeer waarschijnlijk op instigatie van Oldenbarnevelt, hun historiograaf gehandhaafd. Want juist ook in 1603 heeft Baudius pogingen ondernomen bij Cornelis van der Myle, de schoonzoon van Oldenbarnevelt, om een titel als historiograaf te verwerven, zij het dan dat hij misschien eerder de bedoeling had geschiedschrijver van de Staten-Generaal te worden[2].

De hetze tegen Bockenberg was evenwel in 1603 nog niet geëindigd. In 1607 verschenen de gedichten in druk, die Baudius al in 1603 aan Scaliger had gezonden en in hetzelfde jaar deed de auteur er van wederom een poging bij Van der Myle om de open plaats van Generaliteitshistoriograaf te mogen innemen. Nog immer kan hij slechts in kleinerende termen van Bockenberg spreken. Ja, zelfs in 1610 beklaagde de aangevallene er zich over dat de secte der anti-tragoreërs nog niet was uitgeroeid en dat zij 'met streeken sijne Jaarboeken dwarspaalden en van de persse weerden'[3].

Bockenberg schijnt gedurende lange tijd in Den Haag gewoond te hebben, natuurlijk met het oog op het gebruik van bibliotheken en archieven. Sinds 1598 bezat hij daar een huis aan het Noordeinde. Maar in 1603 keerde hij terug naar Leiden;

1) Zie Bibliographie nr. 14. De bedoelde passage op fol. 26^{r}: 'cum apud patriae ordines, tum apud omnes ubique gentium mortales'. Ook bij de bespreking der Egmonden wordt Dousa genoemd (fol. 46^{r}).
2) *Grootens*, t.a.p., 111-117.
3) *Walvis* I, 305. *Grootens*, t.a.p., 141; 151-153.

het verzamelen van materiaal was klaarblijkelijk afgelopen[1]. Reeds vier delen, zo vernamen wij uit zijn eigen mond, waren gereed gekomen. Volgens Walvis hadden de Staten van Holland de geleerde schrijver bij het aanbieden van de drie eerste delen 200 £ geschonken en zijn jaarlijkse wedde met eveneens 200 £ vermeerderd. De Zeeuwen waren echter zuiniger met hun geschenken geweest[2]. Dit bericht is in zoverre juist dat inderdaad in 1605 drie grote foliodelen der 'Annales' van ongeveer 5000 pagina's samen, voltooid waren[3]. Bockenberg was hiermee gevorderd tot het jaar 1482. Op aandringen van Oldenbarnevelt, die in de Statenvergadering hoog opgegeven had van de 'sonderlinge naarstigheid en grooten arbeid' van zijn beschermeling, 'gelyk by de stukken daar van onder hem geleevert ende nog berustende mag blijken', besloten de Heren regenten om aan Bockenberg 'daar vooren en om hem vorders willig te maaken in sulken devoir te continueeren' te belonen met een extra uitkering van niet minder dan 1200 £ (uit te betalen in de tijd van twee jaar) en zijn salaris te verhogen van 600 £ tot 800 £ 'sjaars[4]. Men stelde van hoger hand het werk van de verguisde 'Tragoras' dus wel zeer op prijs en het moet de begunstigde na zoveel spot een krachtige aansporing zijn geweest om met de ondernomen studie voort te gaan.

Het eerste deel was voorzien van een zeer langdradig voorwoord, waarin de auteur rekenschap aflegt van zijn wijze van werken. Dat was na al de strijd wel nodig ook. Hij wil dan eerst verklaren waarom hij meer de woordkeus van anderen gebruikt dan van zichzelf. Hij doet zulks, kort gezegd, om de kans op misverstaan of foutief interpreteren van de gebruikte schrijvers zo klein mogelijk te maken. Maar bovenal voelde hij zich tot deze wijze van schrijven getrokken om de kortheid van het leven alsook vanwege het noodzakelijke gezag van goede zegslieden 'contra temerarios meos adversarios' in zaken, die hij (B.) ten behoeve van de christelijke staat zou nalaten[5]. Om ieder misverstand uit te sluiten plaatst hij aan-

1) *Walvis* I, 305. Bockenberg had zijn huis op 17 Maart 1598 gekocht voor *f* 2300, -. Hij verkocht het huis, genaamd 'Groenendael' op 7 Mei 1608 voor *f* 3200, - (vriendelijke mededeling van dhr. W. Moll, gemeentearchivaris van 's-Gravenhage).
2) *Walvis* I, 306.
3) Bibliographie nr. 12, t. III, fol. 808^{r}: 'Laus Deo cuius benignitate opus hucusque productum, A^{o} 1605, 14 Cal. Julij'.
4) (Gedrukte) *Resolutiën* van de Staten van Holland, 1606, Jan. 1.
5) 'At nihil adeo me in hanc scribendi methodum traxit, atque vitae huius brevitas, et contra temerarios meos adversarios rebus a me Christianae Reipublicae relinquendis bonorum authorum necessaria authoritas' (*Annales*, t. I, fol. 1^{r}).

halingstekens bij de benutte teksten. Hier en daar laat hij met opzet enige ruimte voor een verbetering of aanvulling. Ook barbaarse woorden heeft hij soms onveranderd gelaten, zowel uit eerbied voor geloofwaardigheid of ouderdom als omdat zeer geleerde schrijvers zulks doen. Hetzelfde argument wil hij laten gelden voor citaten in het Nederlands en zelfs voor 'putida nonnulla aut indigna clara inter monimenta' (fol. 2^{v}). Eveneens heeft hij, omdat hij niets betreffende de Hollandse geschiedenis over het hoofd heeft willen zien, stukken benut waarvan slechts fragmenten bekend zijn. Ook dit heeft hij gedaan naar voorbeeld van erkende auteurs. Dit alles leidt er natuurlijk toe dat de stijl 'verwaarloosd' wordt. Vele auteurs verminken uit zucht naar fraai latijn in omhaal van woorden de zinnen van hun zegslieden. Alhoewel Bockenberg zelf door lange studie wel verstand heeft van de Romeinse eloquentie (daarvandaan zeker zijn onleesbaar-lange zinnen) prefereert hij met een beroep op de kerkgeschiedschrijver Socrates de eenvoud en veronachtzaamt hij met opzet kunstmatigheid.

Nadat Bockenberg aldus rekenschap heeft afgelegd van zijn methode, een systeem waarin hij sterk doet denken aan Franciscus Haraeus[1)], gaat hij over op de verklaring van de inhoud van zijn reusachtige papierverzameling. Waarom behandelt hij ook de geschiedenis van de naburige volkeren? Om zoveel mogelijk de geschiedenis der Hollanders zelf te kunnen toelichten. Daarom ook is hij begonnen vóór Christus, daarom noemt hij alle vorsten der Nederlandse gouwen alsmede de koningen der landen met wie Holland verbonden heeft gesloten. Maar ook heeft hij dit gedaan om het lezen te vergemakkelijken en zelfs om een soort encyclopedie te leveren. Dat moet verduidelijken waarom er al die lijsten van vorsten en graven in voorkomen, en waarom ook genealogische tabellen van adellijke geslachten zijn opgesteld: die verklaren veel van bondgenootschappen, huwelijken en oorlogen. Het heeft hem eveneens de moeite waard geleken de 'Beneficiarii' der Hollandse graven op te sommen, omdat deze met hun namen hebben bijgedragen tot de roem van het land en de toestand van het ogenblik. Ook oude oorkonden leveren veel; hun inhoud

1) *B.A. Vermaseren:* De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over den opstand. Maastricht 1941, 245.

is soms kostbaar en daarom meermalen ingelast. En waarom zijn er privileges en wetten ingevoegd? Wel, opdat de 'Annales' deze dingen niet zouden missen, die voor deze bevolkingen en voor anderen van nut zijn om te weten, en opdat de burgers van het gemeenschappelijk vaderland de voornaamste wetten en gewoonten zouden kennen (fol. 6^{v}). Bockenberg heeft ook de heiligen en vrome mannen uit de geschiedenis behandeld, omdat zij zo'n grote invloed hebben uitgeoefend op de tegenwoordige toestand van het land. En tot nut en spiegel van Kerk en Staat heeft hij fouten en ondeugden van kerkvorsten niet willen voorbijgaan. Verder heeft hij 'portenta' e.d. ingevoegd en in margine bijnamen van personen gegeven, oude namen van wouden en streken opgetekend, artikelen van bondgenootschappen en vredesverdragen afgeschreven: dit alles ter documentatie en om toch maar niets te laten verloren gaan.

Tot slot wil de schrijver een antwoord geven op de vraag: 'Cur Annales studiose legendi; et quomodo' (fol. 10^{r}-12^{r}). Door het lezen er van kan men leren hoe de volkeren door godsdienstzin en rechtvaardigheid bloeien en in welvaart toenemen. Maar ook kan men leren dat door het verlaten van de vroegere godsdienst en goede gewoonten Staat en Kerk grote nadelen lijden en ten prooi vallen aan Turken of andere barbaarse volkeren. Vooral echter moet men het vrome uit de Annalen bijeenzoeken om te weten welke goede gevolgen daden van godsvrucht hebben. Het doel van dit werk is geweest dit alles duidelijk te maken aan kerkelijke en wereldlijke waardigheidsbeklеders. En niet alleen aan hen, doch ook aan ieder ander heeft hij een spiegel willen voorhouden.

Het moet voor Bockenberg een voldoening zijn geweest dat hem juist in deze jaren, waarin de Staten zich zo ingenomen toonden met zijn werk, ook van geleerden-zijde lof voor zijn kunde werd toegezwaaid. In de loop van 1605 immers zond Van Buchell uit Utrecht iemand naar Bockenberg toe, die wilde spreken over problemen van chronologie, nl. Franciscus Haraeus. Van Buchell is er zeker van, zo schrijft hij, dat in het grote boek dat hij enige jaren geleden bij hem heeft gezien, vele zaken beter zullen staan dan in de kleinere werkjes over de geschiedenis van Holland, waarin bijv. over het jaar 863 een fout is te vinden[1)].

1) *Bijlage E.*

De Annalen over de Hollandse geschiedenis, welke lopen tot 1570 zijn voor Bockenberg steeds zijn hoofdwerk gebleven. Het moet dan ook een hevige teleurstelling voor hem zijn geweest, toen de Staten er niet toe konden besluiten het reusachtige werk te doen drukken: het geheel besloeg niet minder dan 6700 foliopagina's, zodat men zich kan voorstellen dat de Heren tegen de kosten opzagen. Bovendien kon men sceptisch staan tegenover het nut van zulk een omvangrijk boek, temeer daar in 1610 een andere officiële geschiedschrijver, Hugo de Groot, kort en krachtig het 'bewijs' leverde dat de Staten altijd onafhankelijk waren geweest. Bockenberg heeft echter in de loop der jaren nog interesse er in gehad om uit de Annalen een aantal andere boeken samen te stellen. waarvan hij wel de bedoeling heeft gehad ze afzonderlijk te laten drukken. Zo vervaardigde hij een compendium in vijf kleine delen van de 'Annales', waarvoor hij op 1 Juli 1612 een dedicatie schreef[1]. Het boek zelf was een nietszeggende, chronologische wereldkroniek geworden, zoals er in die tijd zovele verschenen[2]. De 'viri clarissimi', aan wie het geschrift is opgedragen, worden niet genoemd, doch later blijken enige stadsregenten, die zitting hebben in de Gecommitteerde Raden van Holland, de begunstigden te zijn. Het is lang geleden, zegt schrijver, dat hij zich ten dienste van godsdienst en vaderland aan de studie der geschiedenis heeft gewijd. Indertijd begon hij, ongetwijfeld op ingeving der Voorzienigheid, aan een werk dat zowel nuttig als noodzakelijk was voor ons land en zijn nabuurstaten. Onder grote moeite ook is het voltooid, dit werk, dat voor een man die onder gunstiger omstandigheden zou hebben geleefd, al meer dan genoeg zou zijn geweest. Hij ontving evenwel steun en welwillendheid 'inter Vos et Ordines' (fol. 2^{v}); de belangstelling die hij van de zijde zijner patroni ondervond voor alles wat hij schreef, hield hem op de been, temeer omdat hij hevig aangevallen werd. Hij biedt hen dan nu een compendium aan uit de vijf grote delen, opdat zij voortgaan zullen hem hun hulp te verlenen, opdat hijzelf zal voortgaan het ondernomen werk te voltooien en opdat de drukkers worden aangezet om te gaan drukken. Ook hoopt hij door publicatie zijn vijanden te zullen beschamen, want nog altijd gaan deze door met hun aanvallen.

1) Zie Bibliographie nr. 13.
2) Men zie bijv. wat Z. Coninxbergen op dit gebied presteerde, boven, blz. 20, nt. 2.

Als aan hun ondermijnende arbeid niet krachtig paal en perk wordt gesteld tijdens het leven van de schrijver, valt te vrezen dat de 'Annales', die 'thesauri incomparabiles, ornatus vestri praecipui' (fol. 4^{r}), door een allerijverzuchtigst man in twijfel worden getrokken. Tot slot dankt schrijver nogmaals voor de steun bij de bestrijding ondervonden en spreekt hij de hoop uit te mogen rekenen op verdere hulp. Hierna volgt een kort voorwoord tot de lezer waarin hij deze er van verwittigt in sommige opzichten van andere chronologieën af te wijken. Wil iemand iets verbeteren, dan kan hij dat gerust doen; heeft iemand nog onbekende oorkonden, laat hij het dan laten weten, opdat die in het grote werk kunnen worden ingelast.

Op 1 October van hetzelfde jaar ondertekende Bockenberg de opdracht van een ander boek, dat aan de Annalen was ontleend, nl. 'Batavinae Reipublicae... Prisca Nobilitas'[1]. Ofschoon de dedicatie geen beschermheren noemt, kan men er toch wel uit opmaken dat J.G. van der Myle, de zoon van Cornelis van der Myle, en Walraven III van Brederode bedoeld zijn[2]. Volgens Aristoteles en Cicero - aldus de auteur - is de adel altijd geëerd geweest, zodat het niet te verwonderen valt dat er velen zijn, die zich met genealogieën bezig houden. Er is echter, zo kan men het langdradig betoog samenvatten, ook veel kaf onder het koren, zodat Aeneas Sylvius terecht opmerkt: 'nemo nobilis, nisi virtutis amator'. Vele edelen verdienen dan ook meer verachting dan eerbewijzen. Maar wat te zeggen 'de genealogiarum architectis illis improbis atque venalibus, vel de suas ipsas genealogias venditantibus nobilitatemque suam vanam passim extollentibus?' (fol. 2^{v}). Niet veel goeds! Reeds in zijn jeugd, voordat hij aan de studie ten behoeve der Annalen begon, heeft Bockenberg zich met genealogie bezig gehouden. Zo heeft hij dan ook nu de herinnering willen vasthouden aan die families, die in vroeger eeuwen veel in Holland en Zeeland gedaan hebben en nog doen. Uitvoerig weidt hij hierna uit over de taak van de adel, waarbij hij met

1) Zie Bibliographie nr. 14.
2) 'Sane heroum nostrorum generosissime Brederodiorum caput hoc te nomine revereor deligoque patronum' (fol. 3^{v}).'... Van der Miliorum decus... cui parens Van der Milius apud nos... olim praeses... te nobis reliquit cum in senatu consilii Mauritij Nassovij illustrissimi et invictissimi principis, tum in Academia collucens... (fol. 4^{r-v}). J.G. van der Myle was curator van de Leidse Universiteit van 1609-1619. Vgl. hieronder, blz. 52, waar ook de 'Ordines Equestres' als patroni worden genoemd.

name Aristoteles, Aeneas Sylvius en Poggio citeert[1]. Hij wil dit geschrift vooral aan Walraven opdragen, omdat deze zoveel heeft geholpen bij het verzamelen van de adellijke genealogieën. Reeds vijf en twintig jaren lang mag schrijver zich verheugen in diens standvastige belangstelling en daadwerkelijke hulp (fol. 3^{v}-4^{r}). Ook heeft hij veel hulp genoten van Johan van der Myle, dat sieraad van zijn familie, om welke reden hij eveneens aan hem dit boek wil opdragen. In een voorwoord tot de welwillende lezer zegt Bockenberg dat hij gemeend heeft goed te doen door de adellijke geslachten, die hij reeds in zijn 'Annales' behandeld had, aan te vullen met nieuwe gegevens en in één deel te publiceren. Hij heeft alle families opgenomen, zowel de uitgestorvene als de nog levende. Verder geeft hij nog aanwijzingen over de manier waarop de lijsten zijn samengesteld, de namen zijn geschreven, de indeling is gemaakt, enz. Aan dit werk kan men goed zien dat Bockenberg over al deze uittreksels uit zijn hoofdwerk in het algemeen lang gewerkt heeft. Er zijn data in te vinden, waaruit blijkt dat hij er in 1608 mee bezig was, in 1610 en nog in 1612[2]. Heel veel schijnt genomen te zijn uit Hovaeus, die als zegsman wordt genoemd. Bijzonder uitvoerig worden vanzelfsprekend de Brederodes behandeld, die eindigen met Walraven III, die in 1584 hoofd van het geslacht werd. Eveneens worden de Egmonden en Wassenaers breder dan anderen besproken[3].

Op 3 October 1614 was weer een excerpt gereed en van een dedicatie voorzien, nl. de 'Acta Pontificum Traiectensium', waaraan een korte lijst van Egmondse abten was toegevoegd[4]. De begunstigden waren ditmaal de Staten van Utrecht. In zijn gewone omhaal van woorden betoogt schrijver dat hij het nut van deze levensbeschrijvingen vooral ziet in de vele voorbeelden van vroom en goed leven, maar ook in het aantonen van fouten en ondeugden, successen en tegenslagen in het bestuur der staten. Men kan er daarom uit leren welke weg men moet inslaan en welke verbeteringen men moet aanbrengen. Dit geldt voor de Verenigde Nederlanden en voor Utrecht, zowel op het gebied van de aloude instellingen als op dat van de

1) Aeneas Sylvius of Paus Pius II schreef een 'De officio et origine heraldorum tractatus'. Poggio Bracciolini liet een tractaat 'De Nobilitate' achter.

2) Fol. 17^{v}; 92^{r}; 81^{r}.

3) Fol. 28^{r}-36^{r}; 46^{r}-59^{v}; 108^{r}-112^{v}.

4) Zie Bibliographie nr. 15.

godsdienst. Want er zijn in religiosis geschillen ontstaan, die zozeer de eenheid bedreigen dat zij slechts door het zwaard schijnen te kunnen worden opgelost (een duidelijke toespeling op de twisten der Remonstranten en Contra-remonstranten). Met een citaat uit de Oudheid poogt de geleerde schrijver zijn lezers dan er van te overtuigen dat dit alles zijn oorzaak vindt in het feit dat er twee soorten mensen zijn: een met 'n te grote bewondering voor de menselijke vondsten, een ander met 'n te grote minachting er voor. Ook de patroni hebben met dergelijke geschillen in hun bestuur te kampen en te zorgen dat Christus' Apostelen niet worden beledigd, dat Christus' leer niet wordt geschonden en dat de juiste vorm van godsdienst en geloof bewaard wordt. De levens der bisschoppen kunnen hen misschien van nut zijn, omdat zij door hun oecumenische concilies en andere maatregelen gezorgd hebben voor de eer van Christus' naam. Bockenberg onderlijnt hier zijn betoog met een lang citaat uit Vincentius Lerinensis ‘de universali seu catholica Ecclesia’[1]. Men zal zien dat hedendaagse vraagstukken ook vroeger hevig omstreden werden en dat de Kerk in wanorde werd gebracht en gesplitst. Schrijver eindigt met de vrome wens dat God de heren moge leiden bij hun pogingen om de rust in de Kerk van Christus te bewaren. Moge het werk, dat hij tot nut van Kerk en Staat heeft samengesteld, gunstig ontvangen worden.

Men mag uit deze opdracht wellicht besluiten dat Bockenberg een soort Christendom boven geloofsverdeeldheid voorstond. In ieder geval wilde hij eenheid op godsdienstig gebied, of beter gezegd, in de Kerk, getuige zijn lange afschriften van Erasmus, St. Bernardus en Timotheus over de rampen waaronder de Kerk gebukt gaat.

In het voorwoord tot de lezer gaat Bockenberg nog eens herhalen al hetgeen hij ter inleiding op zijn hoofdwerk reeds had gezegd; hij zet dus nog eens kort uiteen hoe hij gewerkt heeft, waarom hij citaten gebruikt, enz. Ditmaal heeft hij echter al die geschiedschrijvers opzij gezet, die slechts beschreven wat vóór hen geschiedde en dus niet ooggetuigen of tijdgenoten

1) Vincentius van Lerinum († vóór 450) schreef twee ‘Commonitoria’, aantekeningen om het geheugen te helpen. De humanisten deden veel aan geheugen-ontwikkeling en daarom zal Vincentius voor hen wel geen onbekende gebleven zijn. Het nog bewaarde ‘Commonitorium’ geeft een uiteenzetting van de katholieke leer, welke men kan herkennen aan de universitas, antiquitas en consensio.

zijn geweest. Nu heeft hij de oude schrijvers alle eer en gezag gegeven, niet alleen tot nut van de historieliefhebbers, doch ook om de ijdele glorie der plagiarii aan de kaak te stellen. De oudste auteur over de Utrechtse geschiedenis is zeker Marcellinus, 'socius S. Willibrordi', op wie volgt Joh. de Beka, Wilhelm Heda en Lambert Hortensius. Deze schrijvers zijn wel de voornaamste, wier woorden Bockenberg letterlijk heeft gebruikt. Hij heeft uit andere schrijvers weinig aan hen toegevoegd, terwijl hij ook heeft veronachtzaamd wat hij bij halfbarbaarse historici heeft gevonden. Aldus heeft hij in een streven naar de grootst mogelijke waarheidsliefde de daden der bisschoppen te boek gesteld. De daden der Hollandse graven zal hij in een afzonderlijk geschrift verhalen, terwijl de oorkonden, die door Heda en onze schrijver in de volkstaal (Beka?) verzameld zijn, eveneens in een apart boekwerk zijn afgeschreven. Aan dit alles heeft hij toegevoegd de lijst der Egmondse abten met de oorkonden, die op hen betrekking hebben.

Waarschijnlijk als een soort aanvulling op deze bisschoppenbiographieën heeft Bockenberg een bundel heiligenleventjes bijeengebracht. Daar hij er geen opdracht aan heeft gegeven, valt verder over de bedoeling van deze verzameling weinig te zeggen. Zij bevat een aantal levensbeschrijvingen van vaderlandse heiligen[1]. Bockenberg heeft hier op dezelfde wijze gewerkt als in het voorgaande boek: hij heeft de leventjes zonder meer uit verschillende bronnen - die hij telkens noemt - overgenomen. Zo is bijv. het leven van St. Willibrord 'collecta ex Ioannis Gerbrandi Carmelitae Chronico; qui unde desumpserit, non prodit', zegt hij er bij[2].

Het bovengenoemde boek over de Hollandse graven was een tweedelig handschrift, dat Bockenberg op 1 November 1614 en 1 Januari 1615 van een opdracht aan de leden van de Hoge Raad en van het Hof voorzag[3]. In de dedicatie van het eerste deel wijdt hij allereerst een korte beschouwing aan het verval van de wetten: dit leidt nl. tot verval van de zeden. Zo denkt hij er ineens aan dat hijzelf ook slachtoffer van zulk een verval van normen is geweest. Hij had immers in het verleden met inspanning van alle krachten en met voortdurende volharding

1) Zie Bibliographie nr. 16. Later zegt hij het Utrechtse kannunnikencollege te hebben willen vereren (hieronder, blz. 52).

2) Fol. 14^{r}. Bockenberg bedoelt hier het 'Chronicon Comitum Hollandiae et Episcoporum Ultrajectensium' van Joh. a Leydis.

3) Zie Bibliographie nr. 17.

onder een stroom van leugenachtige verdachtmakingen van de zijde zijner vijanden zijn studies voor het vaderland gemaakt. Dit moge voor zijn patroni een reden zijn om toe te zien hoezeer tegenwoordig door het veronachtzamen der wetten, die toch Kerk en Staat tegen de vijanden moeten beschermen, het bederf toeneemt. Ook hem zelf heeft men met alle mogelijke middelen van de opgenomen taak pogen af te houden. Voorzover hij echter in veilige haven is kunnen komen, heeft hij in dit geschrift de daden der oude graven bijeengezet, waarover hij door vondsten op bijzondere wijze veel nieuws heeft kunnen brengen. Enige jaren geleden had hij twee producten in proza gelezen, die zijn patroni toch zonder nut moeten zijn geweest[1]. De auteur van die boeken behandelde ternauwernood twaalf graven, in verfomfaaide stijl, vol schimpscheuten in alle richtingen en ook nog vol fouten! Bockenberg zelf heeft daarentegen nauwkeurig de volgorde der jaren in het oog gehouden, terwijl die man daarvan ofwel niets wist ofwel het nodige wegliet. Op deze wijze gaat onze schrijver nog even door met zijn ongenoemde tegenstander te kleineren, om ten slotte weer terug te komen op de strijd waarin het vaderland verkeert. Voor dat vaderland heeft hij in jarenlange studie alles wat vermelding verdient, bijeengebracht in vijf grote delen, die hem heel weinig eer, om niet te zeggen slechts laster hebben ingebracht. Uit dit enorme verzamelwerk heeft hij nu de oude graven uitgelezen, de Utrechtse bisschoppen, adellijke geslachten, oude oorkonden en alles wat z.i. nuttig zou kunnen zijn voor zijn beschermheren. Hij eindigt de weer ontstellend langademige opdracht met de hoop uit te spreken dat zijn werk hen zal bevallen en beveelt zich in hun gunst aan. In het 'Lector Benevole', dat op fol. 11^{r} begint somt Bockenberg twee redenen op die hem de oude stijl der gebruikte schrijvers en documenten doen handhaven: allereerst kan men zien wat van hem persoonlijk is en wordt er niet vertaald; want hierdoor bestaat het gevaar dat er iets wordt verminkt of weggelaten. De andere reden om het oude latijn te bewaren is, dat men kan zien hoe onze voorouders allerlei dingen noemden, welke hun spreektrant was, e.d. Schrijver gebruikt slechts dàn zijn eigen stijl wanneer

1) Bockenberg bedoelt waarschijnlijk zijn vijand *P. Scriverius:* Oudt Batavien. Leyden 1606; Batavia illustrata. Leiden 1609; Beschryvinghe van Out Batavien. Arnhem 1612. Te Leiden, Universiteitsbibliotheek, bezit men een bandje met drie werkjes van Bockenberg, voorzien van eigenhandige aantekeningen van Scriverius.

hij uit het Nederlands moet vertalen of wanneer hij iets heel duidelijk wil maken. In de opdracht voor het tweede deel treedt Bockenberg nog al eens in herhalingen. Hij begint met te klagen over de boekdrukkerspersen, die voor ieder veil zijn. Want welk een bedrog wordt daardoor niet straffeloos over de wereld uitgestort? Men schuift schrijvers dingen in de schoenen, die zij nergens geschreven hebben. De drukkers worden tot zulk een handelwijze gedreven door hun zucht naar gewin en hun onbeschaamde aanmatigingen en domheid. Er zijn heel wat onwaardige scheldpartijen door hen verspreid, om dan nog maar te zwijgen van het barbaarse latijn, waarin zulke ruzies gewoonlijk zijn gesteld. Hetzelfde verschijnsel valt ook waar te nemen op het gebied der historie: ook hier voeren onwetenden en plagiarii het woord! Daarom heeft schrijver voor zijn historisch werk de grootste voorzichtigheid betracht om niet iets tevergeefs of tweemaal op papier te zetten. Opnieuw gaat hij dan uitweiden over zijn hoofdwerk en over het nut, dat men van dit kortere excerpt zal hebben. Bang dat men het anders niet zal opmerken, wijst hij uitdrukkelijk op de nauwkeurigheid waarmee hij gewerkt heeft alsmede op de zuiverheid van zijn stijl en zijn latijn.

Op 1 Januari 1615 ondertekende Bockenberg eveneens de lange dedicatie van zijn tweedelige verzameling van oorkonden betreffende de Utrechtse kerkgeschiedenis[1]. Ditmaal zijn de 'Batavinae Reipublicae Aerario Praefecti', dus de leden van de Hollandse Rekenkamer, de uitverkoren beschermers van het boek. Evenals in de dedicatie van de bisschoppen-levens aan de Utrechtse Staten, spreekt Bockenberg ook hier over de godsdienstige geschillen, die het land verdeeld houden. Daarom is de kennis van zijn opvattingen niet onbelangrijk om iets meer te achterhalen over zijn persoonlijkheid. Allereerst dan betoogt hij dat de Kerk van Christus de ware is, buiten welke geen heil valt te verwachten. Ook valt uit de gewijde woorden van orthodoxe schrijvers te besluiten dat zij katholiek of universeel is. Gedurende de laatste tijd echter ontstaan er steeds meer controversen over de ware kerk, welke zowel de christelijke wereld als de leiders van ons vaderland niet onbekend kunnen blijven. Ook de vijanden van de 'Romana religio' strijden bitter onder elkaar. Welnu, zo zegt Bockenberg op fol. 3^{v}, de 'Ecclesia Romana' leert: 1) dat Christus zijn Kerk heeft gesticht onder

1) Zie Bibliographie nr. 18.

het gezag van Petrus, de eerste Roomse Paus; 2) dat Petrus in het geloof en bij het weiden van Christus' schapen niet heeft kunnen dwalen ('errare non potuisse'); 3) dat hem tot nu toe krachtens goddelijk recht en privileges 'summos Ecclesiae Romanae pastores successisse alios'. Hun fouten, ofschoon soms zeer groot, zijn echter bedekt naar het voorbeeld van de vrome zonen, die hun vader met hun klederen bedekten. Dat neemt echter niet weg dat door hun gezag en privileges de metropolitaan-kerken en verschillende colleges ontstaan zijn.

Deze twee delen leren hoe vroom en deugdzaam eveneens de Utrechtse bisschoppen hebben geleefd. Maar ook leert men er uit de strijd, die hun in navolging van Christus' doornenkroon niet bespaard is gebleven. Hier zet Bockenberg een heel betoog op over Christus als Hoofd van Zijn Kerk, over de Utrechtse Kerk, over de fouten en gebreken die in de oorkonden aan het licht komen, niet minder trouwens als het leed en lijden en de eenheid dier Kerk. Hijzelf wil allen omhelzen die de voorschriften der Apostelen naleven, vertrouwend dat hij met hen in *die* Kerk is, waarvan hij wil belijden met alle overleden, levende en toekomstige gelovigen in het Symbolum der Apostelen, dat Zij heilig en algemeen is[1]. Na deze ontboezemingen wendt Bockenberg zich weer tot zijn patroni en spreekt de hoop uit, dat zij zich het lot van de Kerk van Christus mogen aantrekken, 'praesertim Catholicos mecum complecti spero' (fol. 12^{v}, r. 1-2).

Wat hemzelf aangaat, gelieven de Heren te bedenken dat hij opzettelijk vele jaren gezwegen heeft tegenover de aanvallen der anti-tragoraeërs om niet iets onvoltooids onder het volk te brengen of bij wijze van kluif aan de honden voor te werpen (fol. 12^{v}). Opnieuw beklaagt hij zich over de strijd van vroeger en zegt hij dat hij steeds heeft gewerkt. Maar helaas, het 'opus immensum et utilissimum, multo aere et sudore' vervaardigd,

1) Fol. 8^{v}-9^{r}: 'Ipse (ut silentium meum tot inter pugnantes religionis suspectantibus modo aliquo me perdam) nulli privatae Ecclesiae aut opinioni a catholica Ecclesia alienae addictus, illos omnes amplector atque exosculor, quos video in Republica Christiana ex Christi Apostolorum et Sanctorum Petrum praeceptis, sibi et proximis exercere salutaria, cum illis in illa me esse confidens Ecclesia, quam in Symbolo Apostolico, cum omnibus Christi fidelibus extinctis, viventibus atque futuris sanctam profiteor atque catholicam quamquam super Christum eiusque doctrinam, quam Petrus professus est'. Het is misschien interessant de theologische uiteenzettingen van Bockenberg te vergelijken met de catechismus, welke Ligarius in 1588 te Woerden had uitgegeven (*Garrelts*, t.a.p., 135-138).

wordt niet gepubliceerd en zal na zijn dood ‘in extremum venturum discrimen’; desondanks zal hij presteren zoveel hij kan (fol. 13^{v}). Daarom heeft hij uit de Annalen deze twee delen oorkonden getrokken, waarvan hij hoopt dat de patroni er behagen in zullen scheppen en dat zij Kerk en Staat tot nut zullen zijn. Mogen zij binnenkort worden uitgegeven!

Het voorwoord tot de lezer verklaart een en ander over het tot stand komen van deze bundel, die evenals de vorige met een stelsel van cijfers en verwijzingen voortdurend naar de Annalen zelf doet omzien. Oorspronkelijk had Bockenberg een oorkondenverzameling op getouw gezet en vatte hij pas later het plan op om de ‘Annales’ te gaan schrijven. Daarvoor kon hij echter niet alles gebruiken, met name vanwege de barbaarse stijl of taal. Wat hij toen opzij hield, heeft hij nu, te samen met andere diplomata, die wel in de Annalen staan, in dit werk verzameld. Men behoeft niet naar Heda te verwijzen, want alles wat die heeft, is benut, al was hij toentertijd nog niet uitgegeven[1)]. Toch zou het hele werk zijn opgegeven vanwege de grote moeilijkheden en ondankbaarheid van het publiek, als niet een paar scherpe satyren van Janus Dousa hem hadden aangespoord om voort te gaan[2)]. Bockenberg wil verder zwijgen van al het werk dat nodig was om de oorkonden van commentaar te voorzien. Wel oefent hij wat kritiek op Hortensius.

In het volgend jaar voorzag Bockenberg, die toch wel langzamerhand de hoop moet hebben laten varen dat hij nog ooit iets van zijn levenswerk gedrukt zou zien, ook nog het tweede en derde deel van zijn ‘Annales’ van een opdracht. Voelde hij het einde van zijn leven naderen of was hij ziek? Hij acht het vanzelfsprekend, zo zegt hij in de eerstgenoemde dedicatie van 1 April 1616, dat hij dit werk aan de Staten van Holland

1) Heda is voor het eerst in 1612 door Bernardus Furmerius in het licht gezonden.

2) ‘Videbam enim - vervolgt hij - in libro ad gemina authoris manu exarata exemplaria diligentissime collato et ex altero illorum a viro non indocto Guilielmo Aschio, canonico Traiectino syllabatim descripto, hominem tantopere laudatum, ac olim plurimis iisque maximis beneficiis (credo ut historiam scriberet Traiectinam) cumulatum ex diplomatis seu ex archivis seu aliunde sumptis, saepe confuse positis, et hiatibus deformatis, item ex priscis Hollandiae Traiectinaeque Annalibus ad usque aetatem suam, opus illud haud satis accurato cum delectu collegisse; ad haec Diplomata mea quam eius correctiora’ (fol. 18^{v}-19^{r}). W. van Asch was in 1593 overleden (*Van Buchell*, Diarium, 357).

opdraagt. Zij immers hebben hem de last gegeven het te vervaardigen. Hij heeft zich langzaam gehaast opdat het nemen van de benodigde tijd ten goede zou komen aan het werk zelf. Gedachtig het gezegde van Cato: 'Sat cito si sat bene', heeft hij grondig willen werken; zijn materiaal heeft hij gehaald uit bibliotheken, kloosters, archieven, ja zelfs uit handen van particulieren. Hij hield het voorbeeld van Dionysus Halicarnassus voor ogen, die tientallen jaren studeerde voor hij zijn geschiedwerk aan het papier toevertrouwde. Ten slotte heeft hij het boek voltooid om te voldoen aan allen, die te pas en te onpas aandrongen. Weer geeft hij uitvoerig verslag van de inhoud en zet hij uiteen waarom hij zijn werk heeft opgezet zoals het is geworden. Het boek zal voor de Staten van groot nut zijn als naslagwerk omdat er, na de archieven, niets beters is om de herinnering aan het vaderland levendig te houden. Aan de archiefstukken heeft hij geen woord veranderd (fol. 6^{r}). Hij heeft zich niet van de wijs laten brengen door scheldpartijen of ijdele eigenwaan; slechts de faam van zijn opdrachtgevers heeft hij in het oog gehouden. Als verdedigers van het eerste deel heeft hij de Staten-Generaal verkozen; als verdedigers van de beide volgende de Staten van Holland; als beschermers van het vierde de Raad van State (Consilium Ordinum Generalium) en voor het laatste de stadsbesturen van de steden van Holland, Zeeland en West-Friesland. Voor het 'Compendium' koos hij de afgevaardigden van Den Haag, Middelburg en Hoorn, die gedelegeerd zijn voor de dagelijkse zaken van het gewest; voor het boek over Utrecht de Staten van Utrecht; voor het eerste deel over de graven de leden van de Hoge Raad en voor het tweede de Raden van het Hof; voor het boek over de adel de 'Ordines Equestres'; voor het oorkondenboek de Heren van de Rekenkamer van Holland en voor de 'divi' het Utrechtse kanunnikencollege (fol. 7^{r}). Na de Heren nog wat bewierookt te hebben, eindigt Bockenberg zijn opdracht.

De dedicatie van het derde deel levert na al het voorgaande practisch geen nieuwe ideeën meer op. Weer wordt de inhoud der 'Annales' uiteengezet, weer het nut van zulk een boek besproken, ditmaal alles aangedikt met allerlei citaten uit de Oudheid. Bockenberg spreekt weer over de gevaren van de staat, die echter door Oldenbarnevelt werden afgewend.

Bockenberg is er niet meer toe gekomen - gelukkig! - om nog opdrachten te plaatsen in een ander, veel omvangrijker werk dan de 'Annales', nl. de negen volumina tellende 'Cen-

turiae'[1]. De 7500 folio-pagina's bevatten een eeuwsgewijze gerangschikte wereldhistorie, voornamelijk in de vorm van notities die per jaar geordend zijn. Het werk loopt tot 1600 en bevat in de 16e eeuw ook aantekeningen over geleerden; deze zijn echter waardeloos omdat Bockenberg niets eigens geeft, doch alles aan anderen ontleent, bijv. aan Junius' 'Batavia'.

Bockenberg heeft ondanks al die opdrachten niet kunnen bewerken dat zijn levenswerk gedrukt werd. 'Des moet d'oude Bockenberg syn geliefste, grootste en meest doorploegde boeken, sijne macht te klein zijnde, in haar duisternisse, zonder wereldgemeen te worden, tot sijn overgroot hertzweer(!), zien smooren, en zonder dit genoegen sijne dagen op den 17. Januarius des jaars 1617' eindigen. Zijn lichaam werd te ruste gelegd in de St. Pieterskerk, waar zijn oom vroeger pastoor was geweest, en door zijn vrouw van een grafschrift voorzien[2].

Dat grafschrift eindigde met de spreuk, die men in Bockenberg's boekjes kan aantreffen en reeds in zijn handgeschreven 'Bibliotheca' vinden: 'Ne vita tragoedia'. Toch klinkt dit zó al te somber en heeft de weduwe van de overledene daarmee niet helemaal juist zijn gedachte weergegeven. Men bezit immers in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage enige uitgaven van Bockenberg, waarin hij eigenhandig achter deze woorden gevoegd heeft: 'pie vivamus in hoc seculo' of ook wel alleen 'pie vivamus'[3]. Dit kentekent de historieschrijver der Staten van Holland beter dan alleen het eerste gedeelte van zijn spreuk. Hij doet zich voor als iemand van inderdaad religieuse aanleg. Bovendien openbaren de dedicaties van zijn tot ons gekomen manuscripten dat hij voorstander was van een verdraagzaam 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' voor allen, ook voor de Katholieken; zonder partij te kiezen in de hevige strijd zijner

1) Zie Bibliographie nr. 19.
2) *Walvis* I, 307. Afbeeldingen van het grafmonument genoemd in *J.C. Overvoorde:* Catalogus van de prentverzameling der gemeente Leiden. 1e Afd. Leiden 1906, nr. 2268 en 2295. Een afbeelding van Bockenberg zelf heb ik niet kunnen vinden.
Scriverius kon het niet nalaten om nog een spottend grafversje te maken. Men vindt het in zijn 'Opera anecdota philologica et poetica'. Trajecti ad Rhenum 1737, 422.
3) Zie Bibliographie nr. 1, 4, 5 en 6. Eveneens in de 'Historiae Batavorum' van 1592 (exemplaar Kon Bibl. 's-Gravenhage, welke hij blijkens inscriptie opdroeg aan een Godefridus de Angelis). Ook in hetzelfde werk, exemplaar van de Univ.-bibl. te Utrecht (boven, blz. 31, nt. 2). Deze woorden ontleent Bockenberg aan Paulus, Brief aan Titus, II, 12.

dagen tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten, dringt hij aan op eenheid en rust in godsdienstzaken. Zijn buurman Caspar Coolhaes zal trouwens wel niet zonder invloed op zijn ideeën geweest zijn! Een werkelijk strijdbaar man heeft Bockenberg zich nimmer getoond; anders zou hij ook wel scherper gereageerd hebben op de aanvallen van Dousa en diens vrienden.

Nadat hij als jong priester vruchteloos het buitenland had afgereisd om een betrekking te kunnen krijgen welke hem in staat moest stellen aan zijn drang tot studie te voldoen, heeft hij het geluk gehad door de Staten van Holland als geschiedschrijver van hun gewest geaccepteerd te worden. Uit de resolutiën van 1586 en 1587 mag men besluiten dat hij zich zelf aangeboden heeft om de historie van Holland uitvoerig te beschrijven. Waarschijnlijk hebben zijn betrekkingen met de adellijke geslachten, voor wie hij genealogieën samenstelde, zoals de Egmonden, Brederodes en Wassenaers, geholpen bij het welslagen van zijn verzoek. Trouwens, ook voor vele anderen werkte hij. De brief aan Oldenbarnevelt, wiens beschermeling hij was, en de brief aan Doublet[1] bewijzen dat afdoende. Tevens ontving hij voor het maken van zulke geslachtslijsten nog wat extra inkomsten. Want ondanks het feit dat zijn vrouw welgesteld schijnt te zijn geweest, heeft Bockenberg altijd in werkelijke of voorgewende geldzorgen verkeerd. Maar steeds ook gaven de Staten hem een hoger tractement, zelfs zien wij hem officieel historiograaf worden. Aanvankelijk schijnt hij deze titel niet gehad te hebben, doch in 1594 lijkt het er inderdaad op dat hij 'historieschrijver' is geworden. Sindsdien noemt Bockenberg zich zelf wel eens zo, bijv. in de 'Batavinae... nobilitas'; ook de buitenwereld wist niet beter[2].

Onwillekeurig komt men op de reeds door anderen uitgesproken gedachte dat Oldenbarnevelt, die in 1595 Josse de Menyn door de Staten liet benoemen tot geschiedschrijver over de opstand, Bockenberg rond 1594 heeft laten aanstellen tot historiograaf over de Middeleeuwen[3]. Men schijnt van Dousa, die al in 1585 als opvolger van Junius was benoemd, nauwelijks meer iets verwacht te hebben. En Bockenberg werkte precies zoals men dat van Junius had verwacht: hij verzamelde

1) Zie *Bijlage D*.
2) Zie bijv. *Van Buchell*, boven blz. 30, nt. 2.
3) *J. de Wal* in: De Gids 7_1 (1843), 495.

alle mogelijke oorkonden en andere stukken (zoals Aub. Miraeus dat ook zou doen), die dan eventuele aanspraken van de Hollandse regeerders zouden kunnen steunen. Dat kan verklaren waarom Oldenbarnevelt, die naar een uitlating van Bakhuizen van den Brink[1)], 'in het nasnuffelen van vroegere rechten en instellingen onvermoeid schijnt te zijn geweest', Bockenberg altijd heeft gesteund. Bockenberg zelf schreef, zoals hij van begin tot eind van zijn leven bleef zeggen, tot nut van Vaderland en Kerk, tot nut ook vooral van de bestuurders, opdat zij naar het verleden hun gedragslijn voor het heden zouden bepalen om fouten, die vroeger waren gemaakt, te vermijden. Bovendien wilde hij een soort encyclopedie vervaardigen, waarin de hoge Heren alles zouden kunnen vinden, wat zij zouden menen nodig te hebben.

Bockenberg heeft vooral bekendheid gehouden door de heftige aanvallen van de Leidse geleerden- en pseudo-geleerdenkring op zijn geschiedwerken. De twist ging na de eerste aanval niet meer over historische aangelegenheden, doch over de vraag of ieder der deelnemers wel goed latijn kende! Concrete fouten gaven de tegenstanders van Bockenberg niet aan. Dousa zelf, die de aanval had geopend, hield zich er verder buiten. Hij stierf trouwens reeds in 1604. Als oorzaak van deze twist, die voor de wetenschap totaal nutteloos is gebleven, kan men naast venijnige naijver een verschil in methode aangeven, een verschil dat overigens niet zó diep ging, dat het onoverbrugbaar zou zijn geweest.

Bockenberg heeft het niet mogen beleven dat zijn hoofdwerk, de Hollandse Annalen, waaruit hij weer kleinere werken samenvatte, is gedrukt. Vermoedelijk zijn de Staten wat huiverig geworden voor de kosten van het enorme boek of hebben zij zich laten beïnvloeden door de hetze tegen hun historiograaf. Zeker is in ieder geval dat in 1610 Hugo de Groot op een niet te overtreffen wijze voor hen het bewijs leverde van hun eeuwenoude onafhankelijkheid! Daarmee verviel eigenlijk een der redenen, die hun indertijd er toe gedreven hadden om Junius zijn opdracht te geven. En aldus bleven de talloze klein-beschreven folio-pagina's van Bockenberg met de steeds zichzelf herhalende, langdradige en ietwat zeurderige dedicaties ongedrukt. Volgens ons oordeel: terecht!! Want Bockenberg, die

1) *R.C. Bakhuizen van den Brink:* Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandsche Vrijheidsoorlog II ('s-Gravenhage 1898), 163.

reeds als student geen al te schitterend figuur sloeg, bleek ook later geen genie. Het werk dat hij samenstelde, geeft duidelijke bewijzen van zijn hoogst middelmatige talenten. Hij kan immers niet verder komen dan het copiëren van oorkonden en auteurs en het verzamelen van het verkregen materiaal op jaar, maand en dag. Daarom noemt hij zijn boek ook 'Annales' of 'Centuriae', doch met de 'Annales et Historiae' van Tacitus of Hugo de Groot hebben ze dan ook maar alleen de naam gemeen. In de 16e eeuw levert hij geen enkel persoonlijk bericht over gebeurtenissen of mensen, die hij meegemaakt heeft! Zelfs niet over Gouda of Goudse waardigheidsbeklеders, met wie hij zijn gehele leven in contact heeft gestaan, vindt men iets van belang.

Het is met de manuscripten en boeken-van-eigen-hand, die Bockenberg bij zijn dood achterliet, merkwaardig gegaan. Hij heeft ze klaarblijkelijk aan zijn beschermer Oldenbarnevelt gegeven met het doel hem alsnog voor een uitgave te laten pleiten. In ieder geval is na 1625 een koffer met 'historiën ende boucken by Bockenberg geschreven' uit de nalatenschap van de ongelukkige landsadvocaat van Holland verdwenen[1]. Het is een raadsel waar alles is gebleven, maar bij de eerste veiling van de bijzonder prachtige bibliotheek van de Leidse drukker en boekhandelaar Pieter Boudewijnsz. van der Aa (1659-1733) duikt ineens een collectie manuscripten van Bockenberg op, die zéker een koffer kan vullen[2]. De verzameling is toen niet verkocht, want in 1735 komt zij opnieuw in de cataloog van de tweede veiling voor[3]. Ditmaal is de bekende verzamelaar en schrijver Jacob Marcus de koper geweest, want wanneer in 1750 diens boekenbezit verkocht wordt, vindt men de Bockenbergmanuscripten daaronder[4]. Wij weten niet, wie ze dan heeft verworven. Eerst in 1826 duiken ze weer op, nog altijd als één geheel, in de bibliotheek van Peter van Musschenbroek[5]. In

1) *S.P. Haak:* Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie. I. 1570-1601. 's-Gravenhage 1934, IX.
2) Bibliotheca exquisitissima... Petrus van der Aa. Lugduni Batavorum 1729, II, 411, nr. 1310.
3) Bibliotheca splendidissima... Petrus van der Aa... Lugduni Batavorum, 1735, 40, nr. 736-743.
4) Bibliotheca selectissima... Nagelaaten door den Heer Jacob Marcus... Amstaelodami... (7 Sept. 1750), Libri manuscripti, 6, nr. 57-64.
5) Bibliotheca Musschenbroekiana... Petrus van Musschenbroek. Lugduni Batavorum 1826, 122-123.

het exemplaar dat de Bibliotheek van de Vereniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels van deze auctie-cataloog bezit, staat als koper dhr. Flament vermeld, de bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek. En zo is de grote massa, die men daar van Bockenberg heeft, wel rechtstreeks uit het bezit van Oldenbarnevelt voor het nageslacht bewaard. Want al heeft men geen zekerheid er over, dat het hier inderdaad handelt over de inhoud van die koffer, waarschijnlijk is het wel, juist omdat die collectie altijd bijeen is gebleven. Andere manuscripten van Bockenberg zijn immers verspreid geraakt. Walvis bezat bijv. zijn brievenboek en autobiografie; te Brussel heeft men zijn 'Bibliotheca'. Vergelijkt men de hierachter afgedrukte bibliografie met de opgave van werken, die Bockenberg zich in 1592 had voorgenomen te schrijven, dan blijkt dat vrijwel alles nog in ons bezit is. Van de autobiografie over de eerste periode van zijn leven, daar genoemd, weten we dat zij inderdaad bestaan heeft; van andere geschriften valt dit niet met dezelfde zekerheid te zeggen. Maar als conclusie mogen wij zeker toch wel stellen, dat bijna alles tot ons gekomen is wat de voormalige historiograaf van de Staten van Holland had geschreven.

Bijlagen.

A. Brief van Reinier van Dorth, heer van varick, aan Lambertus van der Burch, Deken van St. Marie te Utrecht, 1585, Maart 24.

Schrijver verzoekt het kapittel van St. Marie om P. Bockenberg te benoemen tot pastoor te Varick. Deze pastorie is al sinds drie of vier jaren vacant. Hij hoopt ditmaal op een goede pastoor, want er zijn er verschillende geweest die niet geschikt waren voor hun ambt.
Mocht zijn verzoek onverhoopt niet ingewilligd worden, dan zal hij zich genoopt zien andere middelen aan te wenden om in het gevraagde te voorzien.

Eerwerdige, Edle und Erentfeste, Walgelerte, grotgünstige Heren und gude vründen.

Güetliger walmeinong sall uwer Ehrw: Edelh: und L. ick niet bergen, welcker gestallt nu drie oftte vier jar langk, der pastorie to Varick in Tylrewerdt, doert affsterven desz werdigen Herrn Geritt van Büeren gevaceertt und ledigh gestan hefft, wowall ick nochtantz mitt mynen undersaten duckmal an U.Ern.Ed. und L. versocht und vründtlick van Godtz wegen begertt hebb, um sich to verwerdigen uns (als hungerige und dorstige schapen der coyen Christi) mitt einem guden herder to versien und to besoergen, und tselvige tott noch to nyet verworven en hebbe.

So iss nu myn, sampt myner undersaten, vrundtlyck begeren datt sie, unse notdrufft ter hertten nemende, so alst uns nu wederüm gelegen iss, doer die bequaemheitt van Mr. Peter Buckenberch to solliciteren, by uwer Erw. Ed. und L. um einen oversten und tosiender in geistlicken saecken (so voele diese orloge tolaat) to verwerven: datt sie diesen M. Peter Buckenberch so voel willen toleggen datt he offte ein ander geschickte und werdige here, redelick underhollt hebbende, unse notdrufft so lange te baete kommen mach, tot datt naer tolaten dess tytz, unse vurgemelte pastorie gestadelick versien sy. Welcke redeligk und godtligk versouck wy verhopen datt uwer Ehrw: Ed. und L. niet affslan, mar in alles to gemute kommen sullen. Um in sulcker voge voele ergernüszen (der doert lange vacceren der selviger pastorye geboertt syn) in tokommenden tyden to schouwen und to verhinderen, so voel alst mugeligk syn sall. Desz wy mede vort dan ungemerckt laten sullen datt ertytz doert bestaeden der pastorie, dwelck geschiet iss voer

einen geringen und kleynen penninck, an ungelerde und famoese personen die haerselven niet kusten regieren, tott groter desolatzie und jamer van uns allegarder.

Ditt verhopen wy van uwer Ehrw: Ed. und L. also te sullen geschieden. Sünst na ut eischen der redlickheitt und der notdrüfft worden wy verorsakett alsucke middelen und wege an to grypen (na exempell unser nabüren) die uwer Erw: Ed. und L. mugelick miszhaegen süllen, dwelck unss sunst van hartten leet syn salde.

Uwer Erw. Ed. und L. (to welcken ick my gantz hoichlick do erbieden) dem Allemechtigen in synen godtligken schütz und glückseligez regierungh langduerigh to fristen bevelende.

Datum Varick dem 24. Martij Anno 1585 stilo solito. Versoekende ein toverlatigh antwordt by diesem.

Uwer Ehrw. Edelh: und L. yderteyt
früntwilliger und grotgünstiger fründt
Reyner van Dürth
zu Valdrück.

(Adres:) Dem Ehrwurdighenn Edlenn Erentvestenn Walwysenn und Vürsichteghenn Herren, Lamberto van der Bürch, Decan, voortz dem gantzenn Collegio van S. Maryen binnen Utrecht etc. mynen insunders grotgünstigen gebiedenden Herrn und gudenn fründen sampt und ydrem besünder.

(*Dorsale notitie, met andere hand:*) Bockenbergius commendatur ad pastoratum MDLXXXV, Martio.

(*Notitie, met derde hand:*) Aengaende de Pastorije tot Varick.

Utrecht, Rijksarchief, Kapittel van St. Marie, Ingekomen stukken, nr. 51.

B. Brief van P.C. bockenberg aan lambertus van der burch, 1585, Maart 31.

Schrijver deelt mede dat hij nog geen rustige en vaste plaats voor studie heeft gevonden. Ondanks alle tegenslag voelt hij zich echter prettig, omdat hij datgene wat hij onderneemt, doet tot nut van Vaderland en Staat. Daarom verdiept hij zich - al heeft niemand hem hiertoe opdracht gegeven - intens in de studie der oude oorkonden. Hij koestert grote verwachtingen van zijn werk.

Hij beveelt de zaak van de Heer van Varick aan, opdat niet een man van veel verdiensten voor de Kerk, misschien een bestrijder van haar

worde, wanneer hij zich teleurgesteld voelt en dan de voorname lieden van de Staat van ons vervreemdt.
Bockenberg kondigt verder aan dat hij zijn boekje over de Utrechtse bisschoppen aan Van der Burch als deken van het kapittel van S. Marie zal opdragen.
Tot slot beveelt hij nogmaals de zaken van de Heer van Varick en zijn eigen zaken aan zijn vriend aan.

(*660*) Genere, virtute et eruditione nobili, multisque nominibus Reverendo et claro Domino, D. Lamberto Burchio, magnificentiss. Collegii Mariani Decano, etc. Dom. meo chariss.

Ad XIII. Kal. Aprilis, quo die Ultrajecto discessimus, cum inter alia, magnifica humanitatis (*661*) et benevolentiae tuae incidisset mentio, D. Valdricius pridie me a te bona spe erectum, majori etiam expectatione consolatus est, qua vehementer confisus, hoc cumprimis me video consequutum, quod jampridem obtinere magnopere laborabam, conatus ut scilicet mei talibus aliquando in Patria innotescerent viris, qui virtute et animi integritate ipsi praestantes, eos qui se fortunasque suas pro Patriae et Reipublicae incolumitate aut devoverunt aut devovere parati sunt, lucubrationibusque assiduis, amplius aliquid prae caeteris videntur consequuti, in clientelam suam admittere, opera consilioque juvare, non modo liberale sibi et pium, sed quoque ex omnibus rebus humanis praeclarius aut praestantius nihil esse ducant, quam ipsa de Republica maximeque de Christi Ecclesia, quocunque fieri potest modo bene mereri, idque vel praecipue sibi habent persuasum, quod Plato ait: 'Beatas fore Respublicas si aut docti aut sapientes homines, eas regere incipiant, aut qui regunt, omne suum studium in doctrina ac sapientia collocent'[1].

Quae cum ita sint, quanquam inter extremas praesentis tempestatis difficultates hinc inde jacter, nec fixam fere studiis sedem, vel gratum modestioribus musis locum inveniam, ipsosque labores meos, a temeritate hostium vix vindicare, tutoque ullo in loco conservare possim (quae sane animum in studium laboribus ferendis vel pertinacissimum et constantissimum expugnare posse videntur), tanta tamen in rerum omnium tenuitate (*662*) perisculisque conjunctis, sive ad Patriae sive ad Ecclesiae aliquid conferendum, meipsum alacritate incendo ac erigo, ut non modo obesse quae jam dixi mala, verum conferre potius aliquid (nescio quid virtutis) mihi videantur. Idque cum

1) Deze plaats komt het meest overeen met *Plato*, Politeia 473 c-e (vriendelijke mededeling van Prof. Dr. F. Sassen te Leiden).

sentio, cumque illecebris illis ocultis suavissime accensus, indies magis magisque erga ea, quae officii mei sunt et futura intelligo, flagrare incipio, quanto me prae rerum inopia indignius a fortuna (Dei mei permissu) deprimi video, tanto interdum constantius inter chartas et privatos parietes delitescens, supra eos quos indefessa animi contentione, a tergo me reliquisse, quosque veluti e specula quadam, securus intueor, animo me altius effero, opesque et gazas nuper neglectas regias, facile contemno. Cum enim ex sola virtute, etiam sine publici muneris alicuius functione, incredibilem quandam in animo gigni voluptatem, animique egregium quoddam utilissimumque robur, quotidie novo incremento promanare intelligo, quid mihi non pollicetur, studiorum, laborum virtutis denique qualiscunque (quae hactenus aut misere oppressa aut solo in pectore magno nisu cohibenda fuerunt) fructus et exercitium? Est igitur, cum cur mihi de insigni illa humanitate tua merito gratuler, tum cur inter arma et tormentorum horrendos strepitus, quoad funestissimus, et plane tragicus supremo suo impetu non impedit Mars, in Ecclesiae et Patriae utilitatem, occupare et exercere me minime pigeat.

Rem Valdricianam (*663*) meo nomine promovendam rursum commendo, petoque obnixe ut Domino tam candido et de me bene merito Ecclesiaeque prae caeteris omnibus (quos quidem novi ejus ordinis) maxime addicto, tandem concedatur, quod aliis forte videretur negandum, ne si expectationi eius et piae voluntati Collegii suffragia non respondeant, pro favore quo sane Ecclesiae Ordines omnes, resque divinas prosequitur, mutato animo ordinis sui praecipuos in Republica viros jure quodam re patefacta (ut faciles ad huiusmodi habent et aures et animos) tantum a nobis faciat alienos, quantum eos hactenus animi quadam rara et singulari constantia, Ordini Sacro conciliare semper est nisus, neve (quod absit) ex strenuo Ecclesiae propugnatore, aut occultus aut apertus fiat impugnator, quod (quia indignum est de viro tam pio suspicari) prorsus non scriberem, nisi jam dudum infaelici Collegiorum suffragatione, in rebus similibus magnum saepe Ecclesiae provinciisque nostris, et incomparabile damnum illatum, ipse aliquando essem expertus. Accedit quod res Ecclesiae nunquam faelicius promoveri, rursumque in pristinam dignitatem nunquam oportunius restitui posse videantur, quam si virorum illustrium et nobilium animos (infaelici et belli saevientis, et pacis promissae eventu, remissos ac pene abjectos) cordatorum homi-

num, et eorum qui republica privatis relictis publicas sancte curant, singulari arte et industria, cum sacratis viris, tum sane praecipuis sacerdotum (*664*) collegiis reconciliari contingat; quod tum demum facile ac minime arduum censebitur, si justis rationibus et animi pietate operam et opem sacerdotum implorantes, mutua pietate humanitateque juventur.

Pontifices mei, hactenus Patrono magis quam librario egentes, si Collegium quo plurimum confido quid indulserit, et si perexiguo huiusmodi, nuper a me lucrubato opusculo, Dignitati Vestrae gratificari forte valuero, profecto Mariano Collegio, et fulcro eius Burchio potius quam aliis, vel hoc nomine ascribentur, quod unus omnium, is maxime literis et rerum illustrium cognitione clarus, et Bockenbergii haud obscure studiosus, magna mihi observantia colendus venerit atque ornandus. Idonei (spero) futuri testes et sempiterni, benevolentiae tuae erga me, meaeque in Dignitatem tuam pietatis, per quos, quasi religioso aliquo inter nos faedere facto, quicquid literis, studiis, et pristinis meis delectationibus consequi potero, ad arbitrium tuum, qui hisce delectari te atque teneri eximia benevolentia testatus es, deinceps quam libentissime conferam.

Inciderat, intelligo, mentio tenuitatis meae, haesitque D. Valdricius forte interrogatus, quo titulo ad Ordines Sacros promotus sim. Titulus patrimonii fuit, qui hac tempestate cum praecipuis parentum bonis interiit, nec unquam teruncium mihi contulit, quod tanto memorabilius videri potest, quod hactenus domi forisque principibus et optimatibus notus et acceptus, nullo unquam beneficio adjutus sim.

(*665*) Quamobrem iterum atque iterum maximopere pro nostra quam affecta conjunctione, tuaque singulari humanitate peto et queso, ut quibuscunque rebus potes (potes autem plurimis), prospicias et consulas, cum D. Valdriicio et Valdriiciis tum quoque necessitatibus meis. Atque de mea erga dignitatem tuam voluntate, sic judices, me quacunque re potero, quanquam videam quis sim hoc tempore et quid possim, opera tamen et diligentia, studiisque meis, arbitrio tuo libenter fideliterque obsequuturum.

Vale, Collegii tui decus, ornatissime Burchie. Anno CI□I□LXXXV. II. Cal. Aprilis. Tiela Geldriae. Dignitatis et humanitatis tuae observantissimus cliens P.C. Bockenbergius Goudanus.

S.A. Gabbema: Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres. Harlingae 1663, 660-665.

C. Brief van P.C. Bockenberg aan Johan van Oldenbarnevelt, 1594, Maart 9.

Schrijver vraagt aan Van Oldenbarnevelt in diens kwaliteit van landsadvocaat van Holland om voorspraak bij de Staten van Holland, opdat de Heren hun geldelijke steun aan hem verhogen zullen. Aan het eind verzekert hij de Staten dat hij hen niet meer lastig zal vallen, indien het antwoord van de commissie welke was aangesteld om zijn werk te keuren, ongunstig mocht uitvallen.

E. Strenghe ende Moghende Heeren.

(*258*) Bidde derhalven, U.E. ghelieve niet alleen dese aldergheringsten naerstichheden, moghelic ook van gheender waerde, maer veel meer mijnen daghelixschen grootwichtighen arbeyt, alsoo gherecommendeert te hebben, dat ick 't ghene heerlicken begonnen is, tot een heerlic einde mach brenghen. U.E. is de grootheyt, profytelicheden ende de groote oncosten des wercks welbekent, daer ick tot noch toe van myn EE. HH. de Staten niet genouch toe versien en ben, tot mijn zeer groot verdriet ende des lants afterdeel, merkende wat heerlick sticken van daghe tot daghe ons Vaderlant ghebreken moeten, qualic door andere ofte op andere syden te becomen, alleenlic door faulte van middelen, daerom ick nu menighmael - Godt betert - zoo ootmoedelick ende gheduldelic met grooten costen ende tot myner vercleininghe gaerne gheloopen ende ghesolliciteert hebbe.

Ick gaf latst UE. ende mijn HH. van 't collegie te kennen in alle vromichheden, hoe dat ick in 't jaer voorleden in eerlike huyshoudinghe - dat is in specie van armoede, anmerkende mijn beroup ende officie - eer meer als min dan twee hondert guldens verteert hadde, dan mijn jaerlixsche incomste verdraghen mach, waernaer my niet meer toegheleyt en is dan vijftigh guldens, dewelck ick in danckbaerheyt anghenomen hebbe, niet twifelende ofte daer en soude op een ander tijt beter in versien worden, naer advenant de swaricheden des ampts ende des tijts.

Want dan sulx grootelick van my verhoopt ende tot daghelixsche vertroostinghe in myne armoede verbeyt wordt, zoo bidde ick in de name ons Vaderlants, UE. ghelieve myner bij mijn HH. de Staten ter eerster gheleghentheyt alsoo ghedachtich te zijn ende te vermanen, dat zij eendrachtelijck mijn heerlick ende groot voornemen eens promoveren zoo alst betaemt.

(*259*) E. Heere, indien UE. naer haer vermoghen ende goede affectie - zoo ick wel verstaen hebbe - t'mywaerts, my vrimoedichlick ende met hare welsprekentheyt derf recommenderen, om eyndelick tot minen contemente te comen, ick versekere U^{r}.E. ende mijn EE. Heeren de Staten, mitsgaders ons ghemeene vaderlant, grooter proffijt ende glorie voor guldens, dan van andere angherecht wordt voor groote ponden.

Doch ofte ick per avonteur grooter ghevoelen mochte hebben van my dan het betaemt, belieftet UE., ick ben bereyt alle mynen arbeyt voor U^{r}.EE. te remonstreren voor mijn vertreck, wanneer het UE. best te passe comen sal. Want naer Meye ben ick van meeninghe wederom naer Leyden te reysen, van weghen mine armoede, zooals my aldaer minder oncosten bejeghenen dan hier, ende ook van weghen mine husinghe.

Belanghende het vonnisse van Myn HH. de Commissarissen[1)], dewelck ick bynaer vergheten hadde, in mynen grooten moet ende voornemen der ghemeene landtszaken, indien Hare EE. tot noch toe niet ghevraegt en zijn, ick bidde UE. wil maken, dat se ghehoort worden ende naer hare redenen myne zaken warderen. Want indien Hare EE. tot gheene verbeteringhe van mijnder wedde en spreken, zoo belove ick UE., nochte mijn HH. de Staten diesanghaende niet meer moeylick te vallen.

Geschreven metter haest, naerdat UE. schrift my gehantreyckt is, door UE. dienaere op den 9en Martij A^{o}. 1594.

Amplit[1]. tuae addictiss.

P.C. Bockenbergius.

Uit *S.P. Haak:* Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie. I, 1570-1601. 's-Gravenhage 1934, 252-259.
Hier is alleen het voor ons doel belangrijke gedeelte overgenomen.

1) Zie hierover boven, blz. 31-32.

D. Brief van P.C. Bockenberg aan Philips Doublet, Ontvanger-Generaal van de Staten-Generaal, z.j., Januari 11[1].

Bockenberg heeft indertijd een genealogie voor de broer van Doublet opgesteld en hem ook andere historische aantekeningen geleend. Hij vraagt ze nu terug om ze bij zijn historiewerk te voegen; hij heeft dat ook gedaan met andere geslachtslijsten van belangrijke families.

Edele Heere

Voor ettelike iaren hebbe ick U^{r}. L. afcomste in ordine ghestelt door t'begeren van U^{r}. L. broeder; ende hebbe hem tghene ick gheschreven hadde tot vorderinghe van mijne ghemeene werk gheleent, dat hij het selvede wtschriven soude ende mij mijn eijghen schrift wederom gheven, het welke hij niet ghedaen en heeft; maer van mij ghevraeght sijnde, naer mijn onthout, seyde hij dattet bij U^{r}. L. was.

Nu, op dit pas, ben ik besigh in dien tijt, op den welken den Coninc van Navarre den Conestable van Vrancrijk[2], ende den Coninc van Vrancrijk Colinetum ende Doubletum[3] met meer andere heeft doen vermoorden. Welke historie ick niet gheroert ende soude hebben in mijn werck, ten ware gheweest ter ere van U^{r}. L. ende den vuwen, die desen onsen lande dienstigh ende ghetrouwe gheweest zijn, zoe als U^{r}. L. altans ook in dienste is ende Uwe nacomelinghen, zoe te hopen is, ook in officiën ende digniteijten comen sullen.

Derhalven U^{r}. L. wél doen zal, in dien thet haer ghelieve, de selvede afcomste door mij gheschreven mijnen zoon in handen te gheven om van daegh ofte marghen de selvede suiverlick te voughen beneven de historie voorvermeldt, zoe als meest alle edele stammen deser landen bij haer eerste ende oudste historiën van mij ghevought zijn, hoe wel ick weijnigh daer van gheloont ende bedanckt zij tot noch toe. Maer ick

1) Deze brief moet vóór 1603 geschreven zijn, want uit een brief van dat jaar aan Doublet blijkt dat de zoon van Bockenberg, van wie hier sprake is, is overleden (*Walvis*, t.a.p., I, 307).
2) De Connétable Anne de Montmorency sneuvelde bij de aanslag der Hugenoten op de koning bij St. Dénis op 28 Sept. 1567. Hij had geen opvolger totdat zijn zoon in 1593 door Hendrik IV werd benoemd.
3) Zulk een Doublet heb ik niet kunnen vinden. De adressant kwam uit Mechelen. Zie *J.G. Frederiks:* Het geslacht Doublet. In: Heraldieke Bibliotheek, N.R. II (1880), 248-277.

diene God ende mijn l(*ieven*) Vaderlandt zonder ansien van personen, die huyden leven ende morghen doet zijn.

Metter haest, tot Delf, desen xien Januarij. Den lieven God wil Uwer E. langhe ghesont sparen ende met desen niewen jare alle gheluk vermeerderen.

P.C. van Bockenbergh U^{r}. E. dienstwillighen Vrient

(*Adres:*) Edele, Erentfeste Monsr. Doublet, prysident van de rekeninghen des landts. In den Haeghe.

(*Met andere hand:) gebruickt*

Amsterdam, Bibliotheek der Gemeente-Universiteit.
Verzameling-Diederichs.

E. Brief van A. van Buchell aan P.C. Bockenberg, 1605, Nov. 2.

Van Buchell stuurt de historicus Franciscus Haraeus naar hem toe om te praten over de geschiedenis van Holland en aldus klaarheid te brengen in betwiste punten. Bij wijze van voorbeeld geeft Van Buchell een onjuistheid aan, welke is ingeslopen in het begin van Bockenberg's boekje over de graven van Holland. Schrijver drukt nogmaals zijn verlangen uit, dat mede door de studies van Bockenberg duistere kwesties uit de historie mogen worden opgelost.

Clarissimo, doctissimo viro Cornelio Bockenbergio, Ordinum Batavorum historico, salutem precat Arnoldus Buchellius Jc.D.

(*fol. 183^{r}*) Vellem nuper, clarissime doctissimeque vir, praesens cum tu ad domum nostram veniebas, adfuissem. Habebam nam quae tua intererant non ignorare. Hinc cum post discessum illum vestrum, non tam scribendi causas, quam mittendi quaererem occasiones, ecce oportune se obtulit, qui has tradet literas, Dominus Franciscus Haraeus, vir sincerus et doctus, antiquitatum patriae nostrae scrutator diligentissimus, atque idem chronologiae peritissimus, quod scripta ab eo edita satis testantur. Hic, cum se tenebris superiorum temporum obrui saepe queratur nec sibi satisfacere in quibusdam plane possit, plura mecum de hisce studiis disserere solet. Qui cum tuos quoque libros de rebus Hollandicis scriptos legisset, optabat quaedam tecum conferre de origine comitatus Hollandiae, de bellis

Adelboldi, aliisque rebus in historia Batavica nimium quam controversis et obscuris; quae collatio non dubito quin utrisque et grata nec infructuosa futura sit. Quare rogo te atque obtestor, vir clarissime, ut reipublicae literariae ea in re studere velis commodo, ipsumque qua par est humanitate excipere neque a colloquio tuo excludere; cum non explorandi, sed eruendae veritatis causa ad (*fol. 183*^{v}) vos venerit. Ut nam crebro attritu lapidum splendor ignis exprimitur, sic veritas latens sub obscuris verborum involucris, multiplici investigatione tandem in lucem profertur!

Certus sum a te in maiori opere - cuius ante aliquos annos specimen vidi - plura exactiori lima et diligentiori studio pertractata esse, quae prius minus animadversa fatuêre. Cuius generis hoc esse poterit, quod initio libri de principibus Hollandiae rogatu pontificis Ioannis ab Imperatore Calvo circa annum 863 declaratum Hollandiae comitem, cum ex chronicis doctissimorum virorum constet annum illum 863 habuisse pontificem Romanum Nicolaum, Imperatorem vero Ludovicum minorem, Carolum autem Calvum a^{o} demum 876 ad Imperium assumptum, Ioannem VIII, vel ut alii IX, a^{o} 872 ad pontificatus sedem ascendisse.

Verum haec, clarissime doctissimeque D. Bockenberge(!), quod liberius scripta condonabis mihi, non nam ut te doceam - sus nempe Minervam, aut Tyro veteranum - sed ut amorem meum erga te et tua studia imo eruditos omnes declararem ac detegerem. Aperti ego sum animi, nec aliud ore profero quam mente recondo, quod Deus novit. Et vellem a tenebris densissimis res maiorum nostrorum tandem prodirent in lucem, et eo quemque ut symbolum conferrat. Tu incaepisti, perge porro nos beare, ut desideratissimas hactenus res cognoscere (*fol. 184*^{r}) possimus et immortales tibi gratias agere.

Plura scribere tempus non permittit. Quare te, clarissime Bockenbergi, ac amantissimam coniugem tuam etiam a mea plurimum saluere iubeo, Deumque Optimum Maximum precor ut adiuvare vestros conatus ad reipublicae bonum dignetur.

Vale. Traiecti Batavorum, ex musaeo nostro 4 Nonas Novembres A^{o} a salute humana 1605.

Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit Hs 7 E 5 (*A. Buchelius:* Epistularum Farrago, 1590-1621 = Brievenboek van Buchelius met eigenhandige afschriften), fol. 183^{r}-184^{r}.

Bibliographie.

A. Gedrukte Werken.

1. Catalogus, genealogia, et brevis historia, regulorum Hollandiae, Zelandiae et Frisiae. Item, *alia quaedam huc spectantia*. P. Cornelissonij Bockenbergij Goudani. Proverb. 16. *Verbosus separat principes*. Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij. Anno M.D.LXXXXIII. 8°. (16), 78 blz.

Het exemplaar der Kon. Bibl. 's-Gravenh. bevat op blz. (1) hetzelfde titelblad, maar met het jaartal M.D.LXXXIIII. Op blz. 78 is na Bockenberg's devies: 'Ne vita tragoedia' door hem eigenhandig geschreven: 'Sobrie, iuste, et pie vivamus' met jaartal '83'. Vgl. tekst, blz. 12.

2. Catalogus, & brevis historia Pontificum Ultraiectensium. *Item;* Catalogus, & brevis historia Antistitum Egmondanorum. *Additis passim non tam eruditis quam lepidis, ex sepulchris eorum; primorumque Hollandiae Zelandiae & Frisiae principum, epitaphijs*. Auctore, P. Cornelissonio Bockenbergio Goudano. Eccles. 7. *Noli verbosus esse in multitudine presbyterorum; & non iteres verbum in oratione tua*. (vignet) Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij. M.D.LXXXVI. 8°. (14), 99, (12) blz.

In het exemplaar der Kon. Bibl. 's-Gravenh. heeft Bockenberg op de laatste bladzijde eigenhandig achter zijn devies geschreven: 'Juste et pie vivamus'. Vgl. tekst, blz. 18.

3. Historia et genealogia Brederodiorum; illustrissimae gentis Hollandiae. *P. Cornelissonij Bockenbergij Goudani. Eccles*.[1] 20. Qui multis utitur verbis laedet animam suam. Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij. M.D.LXXXVII. 8°. (14), 143 blz.

Vgl. tekst, blz. 22-23.

4. Prisci Bataviae et Frisiae reges. Item, Lugduni Batavorum; et Wassenarae heroum; vetustissimarum Hollandiae gentium; historia et genealogia. P. Cornelissonii Bockenbergii Goudani. *Ecclesiastici 9. Temerarius in verbo suo odibilis erit*. (vignet) Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij. M.D.LXXXIX. 8°. (14), 178, (30) blz.

Vgl. tekst, blz. 25-26.

5. Egmondanorum; potentissimae Hollandiae gentis: historia et genealogia. *P. Cornelissonij Bockenbergij Goudani*. Ecclesiastici 9. *Terribilis est in civitate sua homo linguosus*. (vignet) Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij. M.D.LXXXIX. 8°. (14), 192, (31) blz.

In een exemplaar van de Kon. Bibl. 's-Gravenh. schreef Bockenberg eigenhandig weer achter zijn devies de woorden: ‘pie vivamus in hoc seculo’. Vgl. tekst, blz. 26-28.

6. Historiae Batavorum hactenus editae a P. Cornelissonio Bockenbergio. Cum catalogo omnium de rebus Bataviae voluminum edendorum. *Ad ampliss. Hollandiae et Westfrisiae Ordines*. Post monstra illa montana nuper edita. (vignet) Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium. CI□.I□.XCII. 8°. 15 blz.

In het exemplaar van de Kon. Bibl. 's-Gravenh. weer dezelfde eigenhandige aantekening. Vgl. tekst, blz. 31.

7. P. Cornelissonii Bockenbergii Ad nonnulla Iani Dousae V.N. aspera scripta, extemporalis responsio. *Illustribus amplissimisque Hollandiae & Westfrisiae Ordinibus reddita. Prov.* 19. Doctrina viri per patientiam noscitur, & gloria eius est iniqua praetergredi. (vignet) Delphis. Ex officina Brunonis H. Schinckelij. Anno 1601. 8°. 48 blz.

Vgl. tekst, blz. 31, nt. 2; 33.

8. P. Cornelissonii Bockenbergii viri patricii, Pro annalibus suis et priscis patriae chronicis conservandis, contra Iani Dousae nefarias calumnias, eiusque parasitorum impijssimorum famosos libellos, oratio. *Ad illustres amplissimos potentissimosque Hollandiae Zelandiae & Westfrisiae Ordines*. Item Antitragoraeorum ad Dousam suum, epistola; aliaque in Bockenbergium ludicra, ut lectu sic responsione ulla indigna. (vignet) Delphis, ex officina Brunonis Harmanni Schinckelij. Anno 1603. 8°. 64 blz.

Vgl. tekst, blz. 31, nt. 2; 37-38.

B. Overgebleven Handschriften.

9. BIBLIOTHECA. 1581 tot 1584. Zes delen.

I. Bibliothecae Petri Cornelissonii Bockenbergii Goudani. Hollandi. Tomus Primus. Continens quae iudica-

vit in Diodoro Siculo, Julio Solino,... et sibi utilia, et alijs olim non fore ingrata. Item alia quaedam, ab eo aut ab filijs observata, et literis consignata. Scriptus Monachii, manu pr(*opri*)a Anno a Christi D[1]. Nostri Nativitate 1581.

II. Bibliothecae... Tomus Secundus. Continens quae iudicavit in Josepho... et sibi utilia et alijs olim non fore ingrata. Item descriptionem caeremoniarum, et aliarum rerum quas vidit a[o]. 1581 ante solemnia Pascae Monachii in Aula Sereniss. Principis exhiberi, ipso authore. Scriptus Monachii, manu pr(*opri*)a Anno a Christi Domini Nostri Nativitate 1581.

III. Bibliothecae... Tomus Tertius... Item alia nonnulla occasione lectionis operum Dni Thomae Kempensis, et Ioannis Lanspergii Carthusiani, pie conscripta. Scriptus Monachii partim, partim Caesareae S. Bernardi, partim Coloniae, partim Goudae, partim Leidae. Manu Pro(*pri*)a. Anno a Christi D.N.Nativitate 1582 et 1583.

IV. Bibliothecae... Tomus Quartus... Item descriptionem sepulchri gloriosi Anno 1582 Monachij in Aula Bavariae iussu Sereniss[1]. Principis Guilielmi erecti, ipso Auctore. Scriptus Monachii partim, Anno 1582, partim Leydae Anno 1584 manu propria.

V. Index Bibliothecae P. Cornelissonii.

VI. (geen titelblad).

Autograaf. Papier. Folio. In deel VI zijn de folio's 76[v]-159[v] niet door Bockenberg geschreven; wel door dezelfde hand die op niet-volgeschreven pagina's van deel V notities over rechtskwesties plaatste.
A a n w e z i g : Brussel, Koninklijke Bibliotheek.
Een uitvoerige inhoudsopgave treft men aan in *F. Lyna:* Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique. XI (Renaix 1927), 181-182. Het handschrift is door Van Hulthem verworven uit de bibliotheek van C.F. de Nelis, bisschop van Antwerpen († 1798).
Vgl. tekst, blz. 8-12.

10. ADVERSARIA HISTORICA. 1584 en later. Een deel.

1 (Op de band)	Adversaria Historica.
2 (f. 1[r]-275[v])	Een soort stedencataloog, met allerlei aantekeningen vnl. over Hollandse steden.

3 (f. 276^{r}-278^{r})	Brevis Catalogus Commendatorum Leidensium, Ordinis Teutonici.
4 (f. 279^{r}-279^{v})	Stukje uit Ph. de Leyden: De cura reipublicae.
5 (f. 280^{r}-293^{v})	Leydae Heroes.

Autograaf. Papier. Folio. Fol. 276^{r}-293^{v} heeft quartoformaat en is ook afzonderlijk genummerd fol. 1^{r}-17^{v}; dit ligt los er bij.
A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 128 B 27.
Vgl. tekst, blz. 12-13.

11. IMPERATORUM,... DE BONIS... ECCLESIAE ULTRAIECTINAE DIPLOMATA. 1588. Een deel.

1 (f. 1^{r})	Imperatorum, Regum, item Pontificum Ultraiectensium, et aliorum quorundam, de Bonis et Privilegijs Ecclesiae Ultraiectinae Diplomata, quae usquam extant vetustissima. Opera P.C. Bockenbergij ut longe mendosissima fient passim correctius descripta, et temporis exacta ratione ubique illustrata.
2 (f. 1^{r}-52^{r})	Tekst van de oorkonden, gevolgd door deze notitie: *Finis hisce diplomatis describundis impositus Dordraci Anno Millesimo Quingentesimo Octuagesimo-octavo, Quarta die Maij. In quibus multa quidem depravata verum in ipsis exemplaribus quibus usus sum multo erant depravatiora. P. Cornelissonius Bockenbergius Goudanus*.
3 (f. 52^{v}-53^{r})	Epitaphium inscriptum sepulchro Adriani Sexti Pontificis.
4 (f. 54^{r}-54^{v})	Compositio inter Episcopum facta et Comitem de Slusis, de comitatu Frisiae, et Dammo (ut loquitur) ad Suademerdam.
5 (f. 56^{r})	Lijstje van zes keizers, gevolgd door deze aantekening: *Secundum seriem diplomatum praemis-*

		sorum ordo personarum interdum confusus est; facile alioquin, ex annis ubique additis corrigendus. Anno 1588, 23 *Maij. Dordraci*.
6 (f. 56^{v}-60^{v})		Oorkonden van keizers, gevolgd door de aantekening: *Hunc librum Nobilitatis Hollandicae, et diplomatum vetustissimorum Ultraiectinae Ecclesiae, ego P. Cornelissonius Bockenbergius, legavi et D.D.R.^{do} D.^{o} Jacobo Blondelio Alostano; ut perpetuo coniunctus maneat, cum libro ipsius quem et ipse diligenter collegit, de eadem nobilitate. Hac tamen conditione ut mihi ad vitam cedat usus. Haec mea in mutuae benevolentiae significationem, extrema est voluntas. P.C. Bockenbergius. Anno* 1589.
7 (f. 62^{r})		Nog een oorkonde.

Autograaf. Papier. Folio.
A a n w e z i g : Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms 4 K 20, afkomstig van 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek (73 E 37).
Vgl. tekst, blz. 25.

12. ANNALES HOLLANDIAE. Rond 1605. Vijf delen.

I.	1 (titelblad)	Annalium P. Cornelissonii, Bockenbergii, Patricii Goudani. Tomus I. Ab orbe condito usque ad annum Christi octingentesimum sexagesimum tertium.
	2 (f. 1^{r}-12^{v})	Prologus. P. Cornelissonii Bockenbergii ad universa sua opera.
	3 (f. 17^{r}-698^{r})	Hollandorum, eisque finitimorum, Zelandorum, Westfrisiorum, et Traiectensium, communibus fere principibus parentium Annales; usque ad Hollandiae comitatus

initium; seu ad annum nati
Christi, octingentesimum
sexagesimum tertium.
Addita ab exordio rerum,
universi tem-

		poris ratione, cum praecipuorum orbis principum serie. Authoritate Hollandiae Zelandiae et Westfrisiae Ordinum, a Petro Bockenbergio, patricio Goudano, digesti, conscripti, atque vulgati. Tekst van de geschiedenis der wereld tot 863 na Chr.
	4 (f. 699^{r}-726^{r})	Register.
II.	1 (titelblad)	Annalium... Tomus II. Ab anno Christi octingentesimo sexagesimo tertio, ad usque annum millesimum trecentesimum.
	2 (f. 1^{v}-8^{v})	Hollandiae Zelandiae Westfrisiaeque Ordinibus P.C. Bockenbergius.
	3 (f. 11^{r}-821^{r})	Hollandorum... Annales;... Tekst van de geschiedenis der Nederlanden van 863 tot 1300.
	4 (f. 822^{r}-865^{v})	Register.
III.	1 (titelblad)	Annalium... Tomus III. Ab anno Christi millesimo trecentesimo usque ad annum millesimum quadringentesimum octuagesimum secundum.
	2 (f. 1^{v}-8^{v})	Hollandiae Zelandiae Westfrisiaeque Ordinibus P.C. Bockenbergius.
	3 (f. 10^{r}-837^{v})	Hollandorum... Annales;... Tekst van de geschiedenis der Nederlanden van 1300 tot 1482.

	4 (f. 838^{r}-900^{v})	Register.
IV.	1 (titelblad)	Annalium... Tomus IIII. Ab anno Christi, millesimo quadringentesimo octuagesimo secundo; usque ad annum millesimum, quingentesimum, sexagesimum.
	2 (f. 1^{r}-952^{r})	Hollandorum... Annales;... Tekst van de geschiedenis der Nederlanden van 1482 tot 1560.
	3 (f. 953^{r}-1048^{v})	Register.
V.	1 (titelblad)	Annalium... Tomus V. Ab anno

	Christi millesimo quingentesimo sexagesimo, ad annum septuagesimum.
2 (f. 1^{r}-309^{v})	Hollandorum... Annales,... Tekst van de geschiedenis der Nederlanden van 1560 tot 1570.

Autograaf. Papier. Folio.
A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 130 A 3.
Vgl. tekst, blz. 40-42; 51-52.

13. ANNALES... QUINQUE BREVIARIIS... COMPENDIUM. Tussen 1605 en 1612. Een deel.

1 (titelblad)	Annales, P. Cornelissonii, Bockenbergii, viri in Batavis patricii, quinque breviariis in minimum ab ipso redacti compendium.
2 (f. 1^{r}-1^{v})	Prologus, a monacho pio et docto, ante annos quingentos conscriptus.
3 (f. 2^{r}-4^{r})	Dedicatie aan de ‘Viri Clarissimi’.
4 (f. 5^{r}-5^{v})	Aequi Censores.
5 (f. 6^{r}-40^{r})	Tomi Primi Annalium, P. Cornelissonii, Bockenbergii, praecipua fere argumenta, in minimum ab eo redacta compendium: Ab anno calculis sacrae historiae, orbis conditi primo, usque ad annum nati Christi octingentesimum, sexagesimum tertium.
6 (f. 41^{r}-73^{v})	Tomi Secundi... (863-1300).
7 (f. 74^{r}-107^{v})	Tomi Tertii... (1300-1482).
8 (f. 108^{r}-140^{r})	Tomi Quarti... (1482-1560).
9 (f. 141^{r}-148^{v})	Tomi Quinti... (1560-1570).

Autograaf. Papier. Folio.
A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 A 1.
Vgl. tekst, blz. 43-44.

14. BATAVINAE REIPUBLICAE... PRISCA NOBILITAS... Van 1608 tot 1612. Een deel.

1 (f. 1^{r})	Batavinae Reipublicae aut ei junctorum fere populorum Prisca Nobilitas, ex archivis, monimentis, et vetustissimis

	undique conquisitis, fide dignissimis scriptis a P. Cornelissonio Bockenbergio, Hollandiae, Zelandiae et Westfrisiae historiographo collecta: eiusque Annalibus ut plurimum illustrata.
2 (f. 2^{r}-4^{v})	Dedicatie zonder vermelding van patroni.
3 (f. 5^{r}-6^{r})	Candide Lector.
4 (f. 7^{r}-119^{v})	Alfabetisch-chronologisch geordende lijst van adellijke geslachten en hun aan Bockenberg bekende leden.
5 (f. 121^{r}-142^{v})	Beneficiarii Hollandiae Flandriaeque comitum, Frisiae Dominorum quos P. Bockenbergius in concinnandis Annalibus suis familiarum nominibus distinctos in executiendis beneficiorum archivis commode excerpere potuit, quorumque in Annalibus suis meminit a tempore Philippi Burgundiae Ducis; Hollandiaeque etcet. comitis, usque ad provincialium defectionem a Philippo Austriaco, Hispaniarum rege, eius nomine comite tertio.
6 (f. 144^{r}-146^{v})	Hollandiae, Zelandiaeque Comitum et Frisiae Dominorum Catalogus et Genealogia.
7 (f. 147^{r})	Antonij Hovaei, olim monachi Egmondani et Abbatis Echternacensis Dialogo, quem inscripsit D. Viglio Zuichemontio A^{o} 1563 edito de temporis nostri statu, de Holl. nobilitate singularis Censura, pag. 100[1)].
8 (f. 148^{r}-151^{r})	Nobiles familiae in rebus Flandriae memoratae a P. Cornelissonio in ordinem alphabeticum digestae.
9 (f. 151^{v})	Flandriae Comitum Catalogus, additis annis, quibus sumpserunt imperium,

1) Bockenberg citeert Hovaeus' 'Zuermondius, vel de temporis nostri statu, ac conditione dialogus. Fortasse ob amabilem rerum varietatem lectu non iniucundus. Leidae, Apud Theodoricum Gerardi Horst M.D.LXIIII.' Het boekje bevat 63^{r} pagina's.

	ad perfectius intelligendae nobilitatis Flandriae iam memoratae tempora.
10 (f. 154^{r}-185^{v})	Clausulae, extractae ex libro satis antiquo, intitulato Chronica dominorum de Heusden, edito per fratrem Gerardum Terlinck[1)], ordinis beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmeli, artium magistrum, secrettoriae baccalaureum et sacrae theologiae lectorem, cum intersignijs seu armis singulorum dominorum indicto dominio per ordinem succedentium.
11 (f. 186^{r}-188^{v})	Blanco.

Autograaf. Papier. Folio. Vanaf f. 154^{r} schrijft een andere hand dan die van Bockenberg. Charters, die hier zijn afgeschreven, heeft ook Van Mieris in zijn 'Groot Charterboek' (vgl. *Fruin,* V.G., VII, 32). Op de keerzijde van het schutblad de volgende inscriptie: 'den XIX Registre uan Rerqueul uan Anticqueteijten Genealogicquen bij mij vergadert tot beuestingen uan mijn X boek der Trophen uan Brabant 1639'. Deze band heeft dus behoord aan Ch. Butkens, de schrijver van 'Les trophées... de Brabant'. Dit geschrift van Bockenberg is uitvoerig besproken in *Kronijk van het Hist. Gen.* 8 (1852), 341-347.
A a n w e z i g : Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms 1646 (Hist. Gen. n. 121).
Vgl. tekst, blz. 44-45.

15. ACTA PONTIFICUM TRAIECTENSIUM... ITEM ABBATES EGMONDANI...
Ongeveer 1614. Een deel.

1 (f. 1^{v}-11^{v})	Illustribus Traiectiniae Ordinibus P. Bockenbergius.
2 (f. 16^{r})	Acta Pontificum Traiectensium, ex magnis, P. Cornelissonij Bockenbergij Annalibus, ab ipso descripta. Item Abbates Egmondani, olim cum pontificum catalogo, ab ipso editi. Quibus additus Erasmus, in vitia luxumque antistitum.
3 (f. 17^{r}-19^{r})	Lectori Benevolo.

1) De meest uitvoerige, maar weinig-zeggende aantekening over hem in [*Cosmas de Villiers*] Bibliotheca Carmelitana. Ed. G. Wessels. I. Romae 1927, col. 555. Het hier genoemde geschrift is mij tot nu toe onbekend gebleven.

4 (f. 21^{r}-338^{v})	Tekst, eindigend met de mededeling dat in 1570 Aegidius de Monte de bisschoppelijke zetel van Deventer bestijgt.
5 (f. 340^{r}-355^{r})	Abbates Egmondani. Additis non tam eruditis, quam lepidis, ex eorum sepulchris epitaphijs P. Cornelissonij Bockenbergij.
6 (f. 356^{r}-369^{v})	Desiderius Erasmus Roterodamus, in Pontifices aliosque sacrorum Antistites, quorum pessimis exemplis, miserrime Christi labefactatur Ecclesia[1].
7 (f. 370^{r}-377^{r})	D. Bernardus Abbas Clarevallensis, in Pontificum Abbatum et Sacerdotum superbiam ambitionem justumque intolerabilem, unde hodie tot in eos dirae, sacrorumque eorum, summus contemptus[2].
8 (f. 377^{v})	Timotheus Episcopus, libro 2° ad Ecclesiam Catholicam[3].

Autograaf. Papier. 212 × 160.
A a n w e z i g : Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms 8* E 6, afkomstig van 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek (74 J 14).
Vgl. tekst, blz. 45-47.

16. APOSTOLI... ALIIQUE IN HOLLANDIA,... OLIM CLARI. Ongeveer 1614. Een deel.

1 (f. 1^{r}-128^{r})	Apostoli, divique tutelares, aliique in Hollandia, Zelandia, Westfrisia, et Traiectinia, sanctimonia aut singulari

1) De door Bockenberg overgenomen tekst heb ik niet gevonden in een van de drie volgende werkjes van Erasmus: 'De sarc. Eccles. concordia' (Opera Omnia, Lugd. Bat. 1706, t. V, 469-506); 'De interdicto esu carnum ad Christophorum, Episcopum Basileensem' (IX, 1197-1204); 'Epistola contra quosdam qui se falso iactant evangelicos' (X, 1573-1590).
2) Gedeeltelijk uit *Bernardus:* Tractatus de moribus et officio episcoporum, c. II en c. III.
3) Onder Timotheus gaat schuil de priester Salvianus. Hij schreef voor de 'Ecclesiae catholicae toto orbe diffusae' een tractaat 'Adversus avaritiam'. Het door Bockenberg overgenomen stukje bij *MIGNE*, Patr. Lat., dl. 53, c. 197-198.

	pietate religioneve, olim clari. Tekst van een aantal heiligenlevens.
2 (f. 132^{r}-184^{v})	S. Suitberti Episcopi vita, a D. Marcellino conscripta[1)].
3 (f. 185^{r}-202^{v})	Canonisatio S. Suitberti, gloriosi episcopi et confessoris, Patroni Ecclesiae Werdensis.
4 (f. 204^{r}-249^{r})	S. Bonifacii Traiectini Pontificis secundi vita; ab Otlone monacho, monasterij S. Bonifacij conscripta.

Autograaf. Papier. 210 × 160.
A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 J 12.
Vgl. tekst, blz. 47.

17. PRISCORUM HOLLANDIAE ZELANDIAEQUE COMITUM,... ACTA PRAECIPUA;... 1614-1615. Twee delen.

I.	1 (titelblad)	Priscorum Hollandiae Zelandiaeque Comitum, Frisiae Dominorum, acta praecipua; ex P. Cornelissonij Bockenbergij Annalibus, ab ipso collecta.
	2 (f. 1^{v}-9^{r})	Summo sanctissimoque Concilio, Comitishagae: P. Bockenbergius.
	3 (f. 15^{r}-16^{v})	Lector Benevole.
	4 (f. 17^{r}-411^{v})	Hollandiae et Zelandiae comitum, Frisiae Dominorum, acta praecipua; ex P. Cornelissonij Bockenbergij Annalib. ab ipso collecta, usque ad finem imperij Burgundionum in dictis provincijs. Tekst tot 1482.
II.	1 (titelblad)	Austriacorum Hollandiae Zelandiaeque comitum,

1) Zie over dit heiligenleven, een vervalsing van kanunnik Dirck Franckensz. Pauw, *Romein*, t.a.p., 224-225.

	Frisiae Dominorum, acta praecipua;...
2 (f. 1^{v}-8^{r})	Augusto Provincialium Consilio, Comitishagae: P. Bockenbergius.
3 (f. 10^{r}-342^{v})	Tekst tot 1570.

Autograaf. Papier. 210 × 160.

A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 74 J 29 en 74 J 30.

Vgl. tekst, blz. 47-49.

18. PRAECIPUA... ECCLESIAE TRAIECTINAE BATAVIAEQUE DIPLOMATA... IN DUO VOLUMINA... DIGESTA. Ongeveer 1614. Een deel.

1 (f. 1^{r})	Praecipua Praecipuae Vetustatis Ecclesiae Traiectinae Bataviaque Diplomata, ex Annalibus P. Cornelissonii Bockenbergii, viri patricii, in duo volumina ab ipso digesta. Praeter alia, quo tempore, quibusque Authoribus et modis, Pontificatus, Sacerdotia, et opes eorum, cum christiana religione ibidem inceperint et adoleverint, Hollandiaeque Comitatus origines, et multa locorum personarumque obsoleta et prisca vocabula demonstrantia. Cum indice in calce addito locupletissimo.
2 (f. 2^{v}-14^{v})	Batavinae Reipublicae Aerario Praefectis, P. Bockenbergius.
3 (f. 16^{r})	Titel als op fol. 1^{r}.
4 (f. 17^{r}-21^{v})	Vetustatis Amatoribus gratisque Lectoribus.
5 (f. 23^{v})	Vetustissimorum Bataviae Diplomatum, Sacerdotia Concernentium, Volumen Primum. Ex P. Cornelissonij Bockenbergij Annalibus.
6 (f. 24^{r}-274^{v})	Tekst van het eerste gedeelte (630-1416), aldus eindigend: ‘Finis voluminis primi diplomatum. P.C.B.G. Ne vita tragoedia’.
7 (f. 277^{r}-370^{r})	Vetustissimorum Bataviae Diplomatum, Sacerdotia Concernentium, Volumen Alterum. Ex P. Cornelissonij Bockenbergij Annalibus. Tekst van 903-1481.
8 (f. 371^{r}-376^{r})	Hinc inde ex libro S. Adalberti de bonis, privilegijsque Monasterij collecta; quorum certam temporis rationem investigare non potui.

9 (f. 378^{r}-390^{v})	Vetustissima Principii Hollandiae Comitatus Diplomata, varijs in libris mendosissime scripta, translata. Ea integritate, ijsque praemissis argumentis cum quibus hactenus in Libro S. Adalberti Egmondae sunt conservata.
10 (f. 393^{r}-432^{r})	Locupletissimus Index rerum, personarum, atque locorum in vetustissimis Bataviae diplomatibus memoratorum.

Autograaf. Papier. 210 × 160.
A a n w e z i g : Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ms 8* E 5, afkomstig van 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 74 J. 13.
Vgl. tekst, blz. 49-51.

19. CENTURIAE. Negen delen.

I.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r})	Anni 57 ante Christi N(*ativitatem*).
	2 (f. 2^{r}-407^{v})	Tekst. Inc.: 'A.U.C. 608. Quarta Monarchia incepit a populo Romano postquam...'
	3 (f. 92^{r})	Prima Centuria plena.
	4 (f. 300^{r})	Centuria 2.
II.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-149^{r})	Centuria tertia.
	2 (f. 152^{r}-289^{r})	Centuria quarta.
	3 (f. 290^{r}-438^{r})	Centuria quinta.
III.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-111^{r})	Centuria sexta.
	2 (f. 113^{r}-251^{r})	Centuria septima.
	3 (f. 254^{r}-453^{v})	Centuria octava.
IV.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-214^{r})	Centuria nona.
	2 (f. 216^{r}-394^{r})	Centuria decima.

V.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-226^{v})	[Centuria undecima] Tekst begint zonder meer.
	2 (f. 227^{r}-431^{v})	[Centuria duodecima] Tekst zonder meer.

VI.	Titelblad ontbreekt. Op band: ‘Centuria tredecima’.	
	1 (f. 1^{r}-279^{v})	Tekst, welke zonder meer begint.
VII.	Titelblad ontbreekt. Op band: ‘Centuria 14a’.	
	1 (f. 1^{r}-402^{v})	Tekst, welke zonder meer begint.
VIII.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-206^{v})	Tekst van 1401-1450.
	2 (f. 207^{r}-449^{v})	Tekst van 1501-1550.
IX.	Titelblad ontbreekt.	
	1 (f. 1^{r}-491^{r})	Tekst van 1551-1594.
	2 (f. 487^{r})	Centuriae Decimae sextae Decas penultima.

Autograaf. Papier. Folio.
A a n w e z i g : 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Ms 131 A 2.
Vgl. tekst, blz. 52-53.

Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten (1661-1666)
medegedeeld door Dr J.H. Kernkamp

Van de vele angsten, die de mens moet torsen, is de angst voor de dood en de ondergang een van de meest permanente. Dit geldt zowel voor het heden, waarin een groot deel van het leven op aarde wordt bedreigd door de techniek van de atoomenergie, als deze niet in dienst staat van vredesdoeleinden, maar van oorlogsvoering, als voor het verleden, wanneer epidemieën een geheel andere plaats innemen in de rangorde betreffende de frequentie van doodsoorzaken van de bevolking dan nu[1]. Zo vormde eertijds de telkens weer optredende pest ook in ons land een voortdurende bedreiging voor de groei van de bevolking en de welvaart, daar de vrees voor besmetting de handel aan banden legde. Posthumus constateerde terecht, dat een pestjaar tevens een crisisjaar betekende[2]. Groot was dan ook de verademing bij het verdwijnen van de gevreesde ziekteverschijnselen, gelijk in 1665 te Amsterdam, toen op 21 Januari wegens dit feit een algemene dankdag werd gehouden. De stad telde in het afgelopen jaar 24.148 doden.

Angsten gingen onder deze omstandigheden vaak met bijgeloof gepaard. Een typisch voorbeeld is te vinden bij Wagenaar in zijn beschrijving van Amsterdam, als hij vermeldt, dat men in de nazomer van het jaar 1663 twee ongewone 'lughtverhevelingen' had gezien, 'van dezelfde soort, zo 't schijnt, als die naderhand, en vooral in de tegenwoordige eeuwe, gemeener geweest, en onder den naam van Noorderlicht bekend geworden zijn. De eerste wordt beschreeven als eene bleeke vlam of fakkel, uit de lugt nederdaalende; de andere als een vuurige kloot, die korte dikke straalen uitschoot. Sommigen merkten deeze verschijnsels aan, als voor-

1) *G. Gonggrijp*, Tien jaren vrijheid (Mededelingenblad van de Vereniging van afgestudeerden der Nederlandse Economische Hogeschool, Aug. 1955), blz. 9-11; *H.W. Julius*,... ut sit mens sana... (Utrecht 1955), blz. 5.
2) *N.W. Posthumus*, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie III ('s-Gravenhage 1939), blz. 881.

tekens of oorzaaken der besmettelijke ziekte, die hier, ten deezen tijde, heerschte. Doch de ontdekkingen der laatere natuurkundigen', zo besluit de Amsterdamse geschiedschrijver, 'hebben de opmerkzaamen van diergelijken waan, reeds voorlang, genezen'[1].

De pest maakte vooral slachtoffers onder de klein-behuisden[2]. Dat de bekende koopman Daniel van der Meulen in 1600 aan de 'heete' ziekte, ondanks alle voorzorgsmaatregelen, bezweek, zal waarschijnlijk toegeschreven moeten worden aan het grenzen van zijn huis op het Rapenburg te Leiden aan zeer nederige woningen. Toch geven ook de brieven van welgestelden tijdens epidemieën in allerlei toonaarden bijzonderheden over de 'pestilentiaale' ziekte, welker 'voortsettinge door al te familiare conversatie', volgens de medische faculteit te Leiden, 'van de gesonde met de sieken' bevorderd werd[3]. 'Het sterft hier oock al wel', schrijft Johan Hamel de Jonge, bekend als rentmeester van de beurzen te 's-Hertogenbosch op 27 Augustus 1655 aan zijn tante Magdalena Stockmans, vermaard en berucht als ex-geliefde van Bredero, weduwe van de rijke Zuidnederlandse koopman Isaac van der Voort en gescheiden vrouw van Thomas Verwer, Overijsels gedeputeerde van de Raad van State, 'hier sijn eenige huysgesinnen daerder vier à vijff achter malkanderen gestorven sijn. Die Almachtige Godt wil ons bewaeren voor die schrickelijcke plaege. Het jongste soontjen van de heer van Brederode is voor twee à drie daegen overleden, doch was niet te gesont; de oude heer is te Spae, alwaer men vreest sijn E. wel te spae mocht sijn gekomen, want is daer heel sieck, en weynich apparentie - naar het gevoelen van al de werelt - van opkompste'[4].

Een nog bezorgder toon klinkt ons tegemoet uit de correspondentie van Pieter de la Court, die tijdens de pestepidemie 1663/64 voor het dilemma staat, of zijn zwagers Jan en Willem van der Voort tijdelijk naar Leiden moeten komen,

1) *J. Wagenaar*, Amsterdam V (Amsterdam 1764), blz. 265.
2) *J.J. van Loghem*, Het pestvraagstuk voor Europa (Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde, jrg. 75, 1931), blz. 5200 vlg.
3) Resolutiën van de Staten van Holland, 23, 31 Juli en 8 Aug. 1664.
4) U.B. Amsterdam, Cat. Handschr. IV: 1, blz. 148 (S. 43). - Johan Wolfert van Brederode, veldmaarschalk van het Staatse leger, vond te Spa niet de gewenste genezing en overleed de 3e September 1655 in de nabijheid van Maastricht.

waar volgens de briefschrijver de lucht veel gezonder is dan te Amsterdam, dan wel of hij met vrouw en dochtertje, terwijl zijn vrouw zwanger is, naar Amsterdam moet verhuizen. Het laatste is weinig aanlokkelijk, omdat juist te Amsterdam de pestziekte is uitgebroken en zeer hevig woedt. Voorlopig blijft De la Court dus met zijn gezin 'op het Steenschuyr tusschen de Nieusteeg en de lange Brugge' wonen. De gevarenzone breidt zich inmiddels nog aanzienlijk uit en Leiden betaalt eveneens een hoge tol aan de besmetting. De handel en lakennijverheid worden onder moeilijke omstandigheden voortgezet. De Van der Voorts te Amsterdam en De la Court te Leiden zitten evenwel niet bij de pakken neer. Nieuwe plannen ten opzichte van de noordoost passage duiken zelfs op, doch zij komen nauwelijks in deze briefwisseling ter sprake[1].

De hier medegedeelde correspondentie loopt hoofdzakelijk over het jaar 1663, toen Joost van den Vondel met zijn Batavische Gebroeders en Faëton voor de vrijheid in het geweer kwam en De la Court de gevolgen van zijn 'Interest' ondervond[2]. De brieven gaan over de meest verschillende onderwerpen, die nu eens op de politiek, dan weer op de religie, universitaire zaken of lakenhandel, op de Levant bijv., betrekking hebben, met dien verstande, dat toch het hoofdaccent - elders is hierop reeds door mij gewezen[3] - op het familieleven valt. Het trekt de aandacht, dat Catharina van der Voort, hoe zeer zij ook op haar man gesteld is, het liefst in de onmiddellijke nabijheid van haar broers wil wonen, die op hun beurt steeds nauwere commerciële relaties aanknopen met hun zwager Pieter de la Court, welke culmineren, als de laatste zich metterwoon in Amsterdam gaat vestigen[4]. De briefwisseling van De la Court met zijn zwagers verliest dan aan betekenis en beperkt zich na die tijd tot berichten uit de buitenverblijven van de briefschrijvers, Voortwijk bij

1) *J.H. Kernkamp*, Een onuitgegeven brief van Johan de Wit over de Noordoostelijke doorvaart naar China (Tijdschr. voor Gesch. 1937), blz. 220 vlg. Zie brief 16, noot 2, blz. 109.
2) *J.D.M. Cornelissen*, Vondel en de vrijheid in 1663 (Hist. Tijdschr. XVIII), blz. 321 vlg.; *J.H. Kernkamp*, Pieter de la Court, zijn aansprakelijkheid voor het Interest van Holland en de Polityke Discoursen (Het Boek XXII), blz. 191 vlg.
3) *J.H. Kernkamp*, De huwelijksfuik in de economische wereld van voorheen (De Gids, Febr. 1954), blz. 141 vlg.
4) *J.H. Kernkamp*, Twee 'niet ter drukpersse bereide' geschriften van Pieter de la Court (B.M. Hist. Gen. LVI), blz. 158.

Breukelen en Meerburg te Zoeterwoude, of toch weer uit Leiden, wanneer De la Court voor zaken tijdelijk in de Breestraat bij zijn zuster vertoeft. Dan worden o.a. de brieven van zijn oudste broer Jacob naar Amsterdam geschreven van belang, gelijk bij een tweede collectie brieven, later door mij uit te geven, nader zal blijken.

Met uitzondering van de brieven 56, 52 en 60, waarvan de eerste in het Gemeente-Archief te Leiden berust[1)] en de twee laatsten zich bevinden in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam[2)], zijn de overige 57 brieven te vinden in het familiearchief Backer, dat in 1954 geïnventariseerd is door de goede zorgen van Mej. Dr I.H. van Eeghen[3)]. In haar uitstekende inventaris kan men tevens kennis nemen van de bewogen geschiedenis van deze papieren[4)]. De brieven 1, 3-39, 41-46, 48-50, 53-56, 58 en 59 zijn te Leiden of Zoeterwoude geschreven door Pieter de la Court aan zijn beide zwagers Jan en Willem van der Voort te Amsterdam op de O.Z. Voorburgwal. Brief 2 is alleen aan Jan van der Voort, de brieven 51 en 57 zijn daarentegen enkel aan Willem van der Voort gericht. Brief 40 is afkomstig van een zwager uit het eerste huwelijk van De la Court, Mattheus Tollenaer. Catharina van der Voort is de stelster van het onbeholpen briefje 47. De epistels 52 en 60, eveneens door een vrouw geschreven, nl. nicht Maria de Witt, zijn iets beter gestileerd en vormen een welkome aanvulling voor het tijdsbeeld.

Het eigenlijke zakenleven blijft meer op de achtergrond dan we zouden wensen, maar dit neemt niet weg, dat de nu aan de openbaarheid prijsgegeven correspondentie, Pieter de la Court en zijn omgeving veelzijdig en boeiend belicht. Aan de bewerking van deze correspondentie met Rotterdamse en Utrechtse studenten denkt ondergetekende met veel genoegen terug.

1) Met de signatuur Weeskamer 2365e. Zie ook Het Welvaren van Leiden ('s-Gravenhage 1911), bibliografie nr 101.
2) Cat. Handschr. I, blz. 238. Met de signatuur 25 Q 1, 2.
3) G.A. Amsterdam, Inventaris van het familie-archief Backer door Dr *I.H. van Eeghen* (Amsterdam 1954), nr 465, 470.
4) Idem, blz. 6-8.

1. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 9 Dec. 1661.

Seer waarde Broeders. Gisteravond soo als de klok elf sloeg, schreef ik in aller haast, dat mijn liefste van een hupse dogter[1)] wel gelegen was, en mijn jongen was soo snel loopende, dat hij die nog in de nagtschuit bestelde. Sulks ik hoop mon frère Guglielmo[2)] voor den ontfang deses op reise sal weesen herwaarts. En om te toonen, dat ik geneegen was in allen manieren promptelik alle voorvallende veranderingen te aviseeren, send ik hier neevens mijn ingesloote[a)], die ik buiten weeten mijner liefste had afgesonden, maar het schuitjen teegen den almanak ten half sevenen vertrokken zijnde, quam mijn knegt en de brief weederbrengende wierd mijn dessein rugtbaar en streng door alle vrowluiden geraden niet te schrijven, voordat mijn liefste geleegen soude weesen, hetwelk soo haast niet geschiede als ik gehoopt had, want den geheelen dag was sij vol pijns en vrugteloose ween, sonder eenig relachement. Sulks indien sij niet van ongemeene sterkte ware geweest, sig soude hebben afgeslooft, nogtans was het kindeken wel gekeerd, sulks er nietwes ontbrak dan doorgaande op het kind werkende ween, die eindelijk omtrent agt uiren met seer grote force quamen, sulks men seggen mag, dat sij dit kind seer suirelijk heefd gehaald, 't welk wij den eerst aanstaanden Sondag den 11 deeses der kerke Christi meenen in te lijven onder de name van Magdalena[3)], op hope, dat grote moeders ende moeders[4)] seer uitsteekende deugden door een goede opvoedinge op haar sullen neederdalen, dat de goede God geeve. Onder dit schrijven ontfang ik mon frère Guglielmo schrijven

1) Magdalena de la Court, 8 Dec. 1661 - 27 Juni 1712.
2) Willem van der Voort, 13 Aug. 1619 - 13 Sept. 1683, zwager van Pieter de la Court.
a) Ontbreekt.
3) Gedoopt in de Hooglandse kerk te Leiden. Vgl. Het Welvaren van Leiden, uitgeg. door *F. Driessen* ('s-Gravenhage 1911), nr 83.
4) Catharina van der Voort, geboren te Napels 2 Maart 1622, overleden te Amsterdam 25 Mei 1674, dochter van Isaac van der Voort († 29 Aug. 1629) en Magdalena Stockmans (12 April 1598-19 Juni 1660), huwde op 28 Febr. 1661 Pieter de la Court, wiens eerste vrouw Elisabeth Tollenaer, geboren 9 April 1640, op 6 October 1658 was overleden. Aan Magdalena Stockmans wijdde Bredero zijn kostelijke liefdesgedicht: Ooghen vol Majesteyt. Vgl. *J.A.N. Knuttel*, Bredero (Lochem 1949), blz. 82, 83.

en koffer. Sulks ik daarvan niet meer seggen sal dan dat ons seer lief sal weesen en hoe eer hoe liever ook mon frère Giovanni[1)] hier te zijn met het lieve nigjen op sijne armen. God sij geloofd, de moeder is wel naar den tijd en ik moet brusk eindigen[a)].

2. P. de la Court aan J. van der Voort.

Leyden, 12 Dec. 1661.

Seer waarde Broeder. Door mon frère Guglielmo, die gisteren oover den H. Doop der jonge Magdalena heeft gestaan[2)], ben ik verseekerd mijn voorgaande schrijven U.E. is behandigd geworden; sulks ik nu nietwes kan seggen als de continuatie: alles goeds, de moeder vaard wel, heeft goede teepels en krijgd goed sog, 't kind is gesond en suigd wel. Indien U.E. hetselven gelieve sooveel te vereeren van te komen sien op den aanstaanden Sondag, als wanneer wij ten dien einde veele kinderen verwagten, die wij kransjens met suiker meenen te geeven, sullen wij ten opsigte van U.E. meerder moeite in 't komen, voor U.E. eenige caneelkoekjens daarbij voegen, en al is het een sij, soo dunkt mij het selven aan de moeder soo aangenaam te weesen, dat sij alle hare geleede smerte vergeeten heefd, ende U.E. soodanige welgemaakte brunette van 25 jaren wel in de armen soude wenschen, om diergelijke van U.E. te sien afspruiten. In allen gevalle is het een seer goede tijding voor een oom, die vreesde altehaast een jonge Jan van der Voort door ons te sullen bekomen; maar lang borgen is geen quijt schellen; nu de pan soo wel aan 't rijen is, heb ik beeter moed als ooit.

En schei uit met seggen, dat mon frère Guglielmo heeden op den Hage vertrokken zijnde, ligteliks des Woonsdags te huise sal weesen, sulks wij U.E. alsdan hoe eer hoe liever sullen verwagten, om U.E. oogen te verklaren. Vale[b)].

1) Jan van der Voort, 19 Sept. 1626-26 Oct. 1678, zwager van Pieter de la Court.

a) In dorso: Aan Mijn Heeren, Mijn Heeren Guglielmo e Giovanni van der Voort, op de Fluweele-burgwal bij 't Heeren-logement tot Amsterdam (= O.Z. Voorburgwal 239, het 'huis met den witten gevel', naast het huis 'De Kameel', waarin de gevelsteen tot op de huidige dag bewaard is gebleven). Bij de volgende brieven zal het adres, voor zover het geen nieuwe gegevens bevat, onvermeld blijven.

2) Zie brief 1, noot 3, blz. 86.

b) In dorso: Aen Mijn Heer Mijnheer Gio van der Voort.

U.E. brief van den 10en heb ik onder 't schrijven bekomen, sulks deese daar op swierdens laat[1].

3. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 8 Febr. 1663.

Eerwaarde Broeders. U.E. aangename van den 7en deeses is mij geworden, waarop ik seg mij ongeraden dunkt aan cousin Castelein ietwes te schrijven, niet alleen opdat wij mogen met waarheid seggen nog directe nog indirecte met hem te hebben daaroover gecorrespondeerd, maar opdat hij des te meer gelove, dat wij voor ons de uitspraak van regters ofte arbiters niet soo veel vreesen als hopen en dat sal misschien meer veroorsaken, dat hij met ons sal raadpleegen, als wel anders, immers kan het ons meer baten als schaden, indien hij de boeken te voorschijn brengt. Dat Vlak[2] een schreeuwend boekhouder gebruikt heeft, is niet vreemd, want gelijk Birds of one faether will floke together, soo soekt d'eene rasebol d'ander. Weegens bewuste schriften ben ik so weinig gesind die oover te leeveren, dat ik 't selfs naa verkreege octroy niet soude willen doen.

Weegens het doen der geesteliken heb ik gisteren aan nigt M□aria□ de Witt[3] geschreeven, en de Admonitio[4], Suspentie[5] en Excommunicatie[6] der Roomsen vergeleeken bij een

1) Sulks deese daar op swierdens laat: zodat ik deze daar (= er) op swierdens (in de lucht laten hangen) laat (dixit E.I. Strubbe Brugensis, 1, V, 1953). Op swierdens laten: laissar à suir (suivre).
2) De la Court doelt hier op Mr Dirck Vlack, advocaat op de Nieuwendijk te Amsterdam, begraven op 9 Febr. 1664. Over deze enigszins duistere figuur is reeds sprake in een Franse brief van Lambert le Chastelain (= Castelein). De laatste is verwant met de Van der Voorts. Op blz. 100 van de Inventaris van het familie-archief Backer door Mej. Dr *I.H. van Eeghen* treft men Catharina van der Voort aan, die met Nicolas le Chastelain trouwde. Volgens de zeer fragmentarische stamboom, die de Backers later opstelden (Inv. nr 31 en 449) werd uit dit huwelijk een zoon Lambert geboren, die in 1611 te Dordrecht trouwde met Sara van Luffelen. Hij stierf in 1613. Het eigenaardige is, dat uit dit huwelijk, dat slechts hoogstens 3 jaar duurde, volgens deze stamboom 5 kinderen zijn geboren. De oudste was de bovengenoemde Franse briefschrijver, die te Piershil woonde. Zie Inv., nr 465 (brief Lambert le Chastelain aan Guillelmo van der Voorde, coopman op de Fluweele burghwal bij 't Heerelogement te Amsterdam, 6 Sept. 1661).
3) Nichtje van De la Courts tweede vrouw, zuster van Johan de Wit, de schrijver van het Public Gebedt.
4) Admonitio: vermaning.
5) Suspentie: schorsing.
6) Excommunicatie: uitsluiting.

gewapende moolk[1)] door de kerkuilen geset in haren boomgaard om de spreeuwen te vervaren; sulks die van geen gewijde kerssen derven eeten, ende dat die met belofte van alle ongewijde vrugten te sullen mogen eeten, het groot getal spreeuwen aan haar snoer gekreegen hebbende, gesamentlik de arenden sijn aangevallen, en quansuis door die heilige molk van het kerkhof houden. Maar dat daarnaa enige ooverloopers kerkuilen, bekennende dat de arenden koningen der vogelen waren en den spreeuwen mogten wetten voorschrijven, die molk en wapenen met een swartgereformeerd kleed hadden oovertrokken opdat de verresiende arenden niet souden merken dat deese uilen ook naar 't gebied over de spreeuwen staan, ende van meeninge zijn de arenden het gesag over alle vrugten, die sij sullen gelieven te heiligen en te wijden, te ontnemen etc., dat den heiligen en fijnsten broeders niet seer vermaken soude te horen[2)].

Professor van Tienen[3)] is Rector Magnificus geworden. Teegen Van Akerens[4)] familie zijn eenige pasquillen uitgekomen die ik nog niet heb gesien, smalende op 1200 duisend nagelate guldens als door knielappen en landdieverij[5)] verkreegen, op de malligheden des moeders, op de vrijadjen der twee sonen etc. met andere versierde vuiligheden; bij verstandige menschen te kennen gevende de boosaardigheid der nijdige menschen op soo een mager subject als is de malligheid van een soontjen van 18 jaren, uitberstende en naa de lossigheid ofte boosheid onser Leidse studentjens is, soud 't niet vreemd sijn, indien 't daarbij niet bleef, hoewel men segt alreede wel agt ofte tien onder de menschen wandelen. Meinert heeft borgemeester Buitenvest[6)] soon, die vraagde hem geluk mocht wenschen, daarover op volle straten voor de ooren geslagen.

't Is nu seer schoon helder, dog kout en windig weder[a)].

1) Moolk: vogelverschrikker, afgeleid van Moloch.
2) De la Court zinspeelt hier wellicht op de moeilijkheden van de Congregatio de propaganda fide met de regulieren. Vgl. *L.J. Rogier*, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw II (Amsterdam 1946), blz. 188.
3) Adr. Beeckerts van Thienen (1623-1669), hoogleraar in de 'regten' sinds 1654.
4) Johan Meinards van Akeren, 'veertigh in rade der stad Leiden', stierf in Dec. 1661. Zij vrouw heette Haasje Jansdr van Rijn.
5) Knielappen en landdieverij: kruipen en dieverij ten koste van de overheid.
6) Cornelis Anthonis Buitenvest, † Sept. 1667.
a) In dorso: ontf. 10 febr., geantw. 14 Febr.

4. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 13 Febr. 1663.

Eerwaarde Broeders. Op U.E. aangename van den 8en deeses valt niets te antwoorden dan dat U.E. weegens de genome moeite in 't stuk der Poolse oorten[1] bedanke, 't welk geen post waardig is. En nogtans dugtende dat ons stilswijgen aan eenig ongeval soude werden toegeschreeven, wil ik seggen, dat alles hier soowel is, dat niet eene maaltijd voorbij gaat sonder te drinken op de gesondheid van ons Hansken in de kelder[2] en 't goed succes van de jagt en ik twijfel aan 't lesten niet, car il n'y a chasse que de vieux lévrier, maar het begin is 't swaarste maxima pars totius en daarom soud ik garen horen, dat het werk een aanvang had genomen, alsook of de saak teegen Vlak voortgang heeft met T. Marinus' boeken ofte niet[3].

Hier is naweliks iet Leids niews voorgevallen. De Rector

1) Oorten: erwten.
2) Hansken in de kelder: schertsende benaming voor het kind in de moederschoot, ook een soort van drinkschaal, waaruit een poppetje te voorschijn komt, als ze met wijn gevuld wordt en waarmede eertijds gedronken werd op het welzijn van een aanwezige aanstaande kraamvrouw.
3) Zie brief 3. Er is een contract van koophandel overgeleverd tussen Abraham van der Voort en zijn broeder Isaac met Thomas Marinus en Jan van Peenen betreffende handel op Portugal en Napels d.d. 7 Mei 1618 (G.A. Leiden, Bescheiden betreffende de familie De la Court, nr 237). Vgl. ook mijn Rotterdamse afscheidscollege 'De huwelijksfuik in de economische wereld van voorheen' (De Gids 1954, afl. 2).
Sara van Luffelen duikt nu in de stukken op als de vrouw van Thomas Marinus (vgl. brief 3, noot 2, blz. 88). Weduwe geworden van deze Haarlemse koopman werd ze later de huisvrouw van Reinier Persijn, in leven raad van het Hof van Holland. Zij leende in 1625 ten behoeve van de Compagnie 3000 Franckfoorder florijnen van Jacob Reael, waarvoor in 1641 en 1642 de weduwe van Isaac van der Voort, Magdalena Stockmans, toenmaals echtgenote van Thomas Verwer, en haar kinderen werden aangesproken (G.A. Leiden, Bescheiden De la Court, nr 249). Het was de advocaat Vlack, die het geschil oprakelde, toen in 1660 Magdalena Stockmans en Sara van Luffelen beiden stierven.
De zaak sleept voort. Op 13 November 1662 ordonneert het Hof van Holland, dat de originele boekhouding van Isaac van der Voort, alsmede die van Abraham van der Voort, Thomas Marinus en Jan van Peenen, binnen acht dagen op de griffie van dit Hof zullen worden gedeponeerd, om te dienen in de zaak van Willem van der Voort tegen Bartholomeus Reael, Secretaris te Amsterdam (G.A. Leiden, Bescheiden De la Court, nr 258).

Magnificus Heidanus[1] heeft georeerd De authoritate Sacrae Scripturae, introducerende menschen die met de grootste miraculen aldaar verhaald als de diluvie, arke, Jerichoos val etc. spotten, en dat met soodanige woorden, die bij veelen den Curator Wimmenum (doe absent) werden toegepast[2].

Professor Van Tienen[3] is door eenige Hoogduitse studenten in 't rectorat met een aubade, ik seg serenata, verwellekomd en heeft hij die voornoemde soodanig getracteerd, dat sij hare instrumenten moesten agterlaten ende onder de armen huiswaarts geleid werden tot grote reputatie der Hollandse Natie. Het vaandel van neef Groenendijk[4] moetende vernieuwd werden, heeft hij goed gevonden den borgemeesters bekend te maken, datter neevens het Leids en Staatswapen ook het Prinse wapen in staat en versogt ordre te weeten, hoe nu soude werden geschilderd, 't welk sij tot sijn keus hebben gelaten, waarin hij niet goed vind te doen ietwes sonder expresse ordre en vermits geen ordre komt, seg ik hij 't best soude doen 't oud vaandel soolang te gebruiken, totdat de jaren borgemeesters sullen leeren vrijer voor ofte teegen te spreken. Alsoo mijn liefste heeft geeindigd, eindig ik ook naar groetenisse aan monfrère en ma seur Eeleman als ook aan monfrère Tollenaer[5]. Seederd mijn lesten heb ik van Van Akeren[6] niet meer gehoord.

Scheepen Swaanswijk heeft een gebod gehad[7] met juffrouw de Graaf van Delft en Hester Hartog is deese Sondag getrowd met Outerman, sal uit de winkel scheiden[8].

1) Abraham Heidanus (van der Heiden), 1597-1678, hoogleraar in de Godgeleerdheid.
2) Amelis van den Bouckhorst, heer van Wimmenum, lid van de ridderschap van Holland, sinds 1643 Curator L.U., † 21 Sept. 1669.
3) Zie brief 3, noot 3, blz. 89.
4) Johannes van Groenendijck, gehuwd met Hester de la Court, een dochter van Pieters oudere broer Jacob de la Court.
5) Johannes Eleman, Leids regent, gehuwd met Cornelia Tollenaer, zuster van Elisabeth Tollenaer. Met broeder Tollenaer is waarschijnlijk Mattheus bedoeld. Deze huwde op 21 November 1667 met Adriana van Akeren.
6) Zie brief 3, noot 4, blz. 89.
7) Betreft de openbare afkondiging van een voorgenomen huwelijk. Gerard van Swaenswijck wordt genoemd in de Res. van Curatoren der Leidse Universiteit (Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, uitgeg. door Dr *P.C. Molhuysen* III, 's-Gravenhage 1918, R.G.P. 38).
8) Karel Outerman, 'notaris publiek', weduwnaar van Marya de Neut, tekende op 26 Januari 1663 aan met Hester Hartogh, weduwe van de koopman Jan van Wingen. Het echtpaar is getrouwd door Ds Jacobus Boerhaven, predikant te Voorburg. Vriendelijke mededeling van de gemeentearchivaris van Leiden, Mr R. van Roijen.

5. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 17 Febr. 1663.

Eerwaarde Broeders. U.E. laatste van den 14en deeses is mij seer aangenaam geweest om veele consideratien, die ik nu sal voorbij gaan, om te seggen, dat mijn liefste terstont agt nam, datter tgunt, waar naa haar E. meest verlangde, niet eens was gedagt, en omdat U.E. overkomst nu soo onseeker is, gaet hiernevenes een kleen pakjen lijnwaat, dat lang op U.E. gewagt heeft. Daarenboven gaat hier ingesloten een assignatie van *f* 968. -6. - courant geld ten laste van Sr Adriaan Vallant[1)], die wij versoecken U.E. gelieve te laten accepteren en bij U.E. behouden om in te vorderen ende alsdan op mijn reekeninge te stellen.

Alles is hier seer wel. Magdaleentjen[2)] groeid weelig op, en mijn lief heeft geen ongemakken, dan die ordinaar zijn, als de Hansjens de eerste noten beginnen te stellen[3)], en 't schijnd door 't schielik swellend lieve buikjen te tonen, dat het in een seer vrugtbaren, weeligen bodem is geplant. Twas: bon di bon anno[4)]; soo haast gesegt, soo haast gedaan het eerste werk van 't jaar. Indien alle werken deese jaars soo wel slaan, als ik hoop dat dit sal doen, so sal ik apparentelik[5)] nooit gelukkiger jaar hebben gehad, ten ware mijn troujaar, die ik mon frère Guglielmo soo gelukkig toewensche maar tolle moras semper nocuit differe paratis. Chi ha l'amor in

1) Vermoedelijk een broeder van Jacob Va(i)llant, ‘der medicinen doctor’, die op 1 October 1659 aantekende als jongman, wonende te Amsterdam met Catharina de la Court, jongedochter van Leiden, wonende op de Breestraat, als toekomstige echtelieden. Hij was vergezeld door Ds Bernardus van Wijngaarden, predikant te Leiden als getuige en zij door haar moeder Tanneken Tailleur. De laatste was op 17 Aug. 1623 in de echt verbonden met Nic. de la Court, bakker, jongman van Iperen. Van Wijngaarden was ook met een Tailleur getrouwd. Adriaan Vallant en Christina de la Court (1653) komen voor in nr 473 van het familiearchief Backer. Sr Vallant te Amsterdam wordt tevens genoemd bij een verzending van 6 stukken ‘leytsche hondert baayen tot S. Sebastian’ in Spanje (Het Welvaren van Leiden, uitgeg. door *F. Driessen*, 's-Gravenhage 1911, bibliografie, nr 73).
2) Zie brief 1, noot 3, blz. 86.
3) Zie brief 4, noot 2, blz. 90.
4) Uit een goede dag groeit een goed jaar.
5) Apparentelik: waarschijnlijk.

petto ha gli speroni alli fianchi et nihil magis amorem incendit quam carendi metus[1]. Ik sie nog geen affecten, ik weet niet, of 't mon frère ernstig soekt; les parolles sont feminins et les effets masles.

De professor Bornius[2] heeft de Curateurs aangesegt sijn geneegentheid om van sijn actuele dienst ontslagen te zijn, mits den tytul van professor, tabbart en conijnengeld[3] behoudende, en bij ontslaging van sijn dienst te Hoof dat amt weederom te mogen bekleeden, twelk is toegestaan. Het Akademie dat voordeesen de membra soo seer vermeerderde als doenelik was, soekt nu ter contrarie op pretext van die nieuwe ordre met deese nieuwe recentie alle leedematen afte snijden, en 't spel in 't warren te werpen, onder anderen wil niet aanteekenen eenige studenten, die schutters zijn en seggende professoren niet te konnen promoveren tot een gradum een die geen actueel lidmaat is; en is een geroep door de stat bij 't gemeen, dat de professoren geen Leyenaars tot studenten willen aanteekenen. 't Schijnt deese geïmagineerde souverainen, sig soo wel naar 't schoolmeesters amt niet konnen voegen als Dionisius, die warelik heer van Syracusen geweest was, en 't is geen wonder, want het geringste verstand is allerbequaamst pedant te zijn, maar meer voorsichtigheid is er nodig om sig van onderdaan heer te maken als men meend, of immers deese pedanten weeten[4]. In somma: de stad heeft sooveel

1) D.i.: toef niet langer, uitstel schaadt altijd degenen, die gereed zijn; wie de liefde in zijn borst heeft, heeft de sporen in zijn flanken, en niets zet meer de liefde in vlam dan de vrees (liefde) te zullen ontberen.
2) Henricus Bornius, 1617-1675, hoogleraar in de wijsbegeerte te Leiden (extraordinarius 1652, ordinarius 1654) kwam in moeilijkheden met zijn academische verplichtingen, toen hij hiernaast de taak van opvoeder van Prins Willem III kreeg te vervullen. Zie de 'Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche Universiteit', uitgeg. door Dr *P.C. Molhuysen*, III ('s-Gravenhage 1918), blz. 179, 180.
3) Telkens wordt in de bovengenoemde Bronnen gesproken van konijnengeld, een emolument, dat in de plaats gekomen was voor een recht op levering van konijnen in natura, dat elke hoogleraar toekwam voor onderhoud van zijn tabbaard (toga). *G.D.J. Schotel*, 'De Academie Leiden' (Haarlem 1875) bericht op blz. 248: Iedere hoogleraar van elke faculteit ontving een 'jaarlijksche som van omtrent *f* 60. - voor tabberd en konijnengeld'. Hij vermeldt dit bij het einde van de 18e eeuw. Toen bleek het dus nog te bestaan.
4) Pieter de la Court fulmineert hier evenals in 'Het Welvaren van Leiden', uitgeg. door *F. Driessen* (Leiden 1911), cap. 14 over 'De nieuwe fondamenten der Akademie'. De Lidmaten der hogeschool genoten voorrechten. De Rector schreef de lidmaten in en jaarlijks in de twee weken na 8 Februari moest men zich bij de pedellen laten recenseren. Deze pedelsrol werd in afschrift aan de pachters en gaarders der belastingen verstrekt (*P.C. Molhuysen*, De voorrechten der Leidsche Universiteit, Amsterdam 1924, blz. 22, 23; vgl. tevens De Bronnen III, blz. 189).

te stellen met deese gasten als wij met Vlak[1]. Maar ik hoop 't beiden wel sal uitvallen dog voor ons dunkt mij de meeste spoed de beste en in allen manieren de goede mannen te pousseren. Valete.

Nu seer schoon sonnenschijn, gelijk ook de geheele week schoon weeder, behalven dat eergisteren avond wat sneeuwde.

On m'escrit de Genève pour scavoir le prix des baleines et je vous prie m'en donner avis par le pr(emi)er[a].

6. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 2 Maart 1663.

Eerwaarde Broeders. Omdat ik wil schrijven en geen subject heb, versier ik ietwes waarmeede ik U.E. lastig valle, namentlik dit ingesloten briefjen ten laste van Sr Jan van

1) Zie brief 3, noot 2, blz. 88. - Op 12 Maart schreef Lambert le Chastelain uit Haarlem aan Willem van der Voort als antwoord op diens brieven d.d. 9 en 11 Maart 1663, welke hem op 12 Maart te Delft en Rotterdam ter hand waren gesteld, dat de advocaat Vlack bij hem te Haarlem de boeken (scl. van Isaac van der Voort c.s.) was komen opeisen; dat de genoemde Vlack hem te Den Haag had gedreigd om hem voor de Commissarissen te laten ontbieden voor het afleggen van een zuiveringseed, waarop de schrijver had geantwoord, dat 'hij (scl. Vlack) die courage niet en hadde'; dat de schrijver niets liever wenste dan 'om mijn te purgeren en van sijne aanspraecken bevrijt te sijn'; dat Vlack de schrijver en de geadresseerde er valselijk van beschuldigde, 'dat het wechhouden van de boecken onder ons soo besteecken is... om ons bij de goede mannen suspect te maecken, gelijck als hij door pur valse rapporten mijn teegens U.E. socht op te maecken... God kent onse onnooselheid en oprechtheid, en geloove bij U.E. noyt gedachten sijn geweest, gelijck ick van mijnentweegen wel verseeckert ben noyt gehadt hebbe...'; dat de schrijver reeds aan de geadresseerde had gezegd, 'dat ick geloofde die (scl. de boekhouding) onder hem (scl. Vlack) waeren; sulcx is noch mijn opinie en dat niet sonder groote reeden, want U.E. heeft mijn geseyt, als dat hij diverse extracten daeruyt overgeleevert heeft'; welk vermoeden werd bevestigd door het feit, dat wijlen de moeder van de schrijver deze had opgedragen, de boeken, 'die aen hem (scl. Vlack) waeren geleevert... van hem (scl. Vlack) af te vorderen, dat geschiet is. en nu, naerdat ick sijn honneur hebbe leeren kennen, stelle vast, die onder hem moeten sijn'.

a) Onduidelijk door vlek in het papier.

Adrichem nu vervallen, U.E. ter invorderinge toesendende; of dat wel gedaan zij, laat ik U.E. oordeel onderworpen zijn.

Mon frère Eeleman[1] heeft nog soo veel occupatien dat ik hem seederd Sondag niet gesproken, en van verre maar eenmaal gesien heb. Ons Hansken[2] openbaard sig meer en meer, want 't gunt seederd het nuttigen des Amsterdamsen al te seer geolyde salade nu bijnaa twee jaren geleeden niet is geschied, soude bijnaa heeden gebeurd sijn, maar de gedreigde stortvlaag ging oover. En dat dit Hansken tot nog toe sijn moeder soo veel ongemak niet aandoed als het eersten[3] seg ik te ontstaan door de gewoonte, naamentlik het ingewand dat eenmaal in sulke bogten is geweest, gelijkt alle andere eenmaal gekreukte dingen, en het vel dat eenmaal gerekt is geweest, komt ligteliker tot sijn voorgaande stand, omdat het dispositien heeft naargelaten, die men soo ligt niet afleggen kan als sijn oude schoenen.

Maar waar toe voor vrijers soo gephilosopheerd, om op mijn text te komen en te vragen hoe 't met de processen staat, of de advocaat is weeder gekomen en het bewust Venu en Court geobtineerd heeft[4]. Indien jaa soo sal ik van hem niet seggen ‘sulken schipper kond gij kiesen, gij suld schip en goed verliesen’, alhoewel die eerste agteloosheid mij soo qualik gevald, dat ik bij naa gedagt heb, dat hij bequaam was om een goede saak te verbruien. Maar ik soud dan spreeken volgens d'uitkomst en als 't graaw-huic mandes, si quid curatum velis, exitus acta probat[5]. Wijders hoop ik er wat goeds van te sullen horen ten ooverkomste van mon frère Giovanni, die wij haast weederom sullen verwagten.

Gisteren en eergisteren mottig weder dog sonder mist, heeden wat beeter.

□ 250. -. - à d. 99¼[6].

1) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
2) Deze passage heeft betrekking op een aanstaande blijde gebeurtenis in het gezin De la Court. Vgl. brief 5.
3) Zie brief 1.
4) Venu en court obtineren: rechtsingang verkrijgen.
5) D.w.z.: Die man moet ge opdracht geven, als ge iets goed behartigd wilt hebben; de uitkomst rechtvaardigt de daden.
6) Er staat een driehoek op de punt, nml. het afkortingsteken voor ducaat, lopend geschreven; de rest is de koers. Er is hier vermoedelijk van Venetiaanse ducaten sprake. Vgl. *N.W. Posthumus*, Nederlandsche prijzengeschiedenis (Leiden 1943), blz. 592.

7. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 7 Maart 1663.

Eerwaarde Broeders. Op U.E. laatste van den 4en deeses vald niet veel te antwoorden; al het avis[1], dat Sr Adriaan Vallant[2] van[3] Leyden begeerde, bestond hierin, namentlik alsoo de selve veel goeds in 't water had, dat door de vorst niet had gebeneficeerd en tot geld gemaakt konnen werden, ik ofte om beeter te seggen, mijn Eerw. vrow moeder[4] de assignatie voor een korten tijd soude intrekken, en bij sooverre middelertijd niet doceerde[5] seekere partije[6] betaald te hebben, de selve alsdan de somme in de assignatie vermeld soude betalen, waarop hoewel soude konnen werden gesegt, dat een jaar verlopen tijds genoeg behoorde te zijn, om 't selven op te soeken, indien Sr Ad. Vallant meende[7] betaald te hebben. Ik nogtans van mijn Eerw. vrow moeders weegen segge, dat twee of drie weeken van nu af uitstel, niet ongaren aan hem werden gegond tot de acceptatie[8] van dien, maar dat indien naar dien tijd nog meer wierd gedelayeerd, het selven hier gansch niet wel smaken soude. Dit seg ik in plaatse van alle avis aan U.E., opdat U.E. 't selve gelieve in de beleefste termen aan onsen neef Sr Adr. Vallant bekend te maken; want ik oover een ende deselfde saak, daar ik meen tvooren behoorlike satisfactie gegeeven te hebben, niet soude konnen meer teemen, sonder daarin iet scherps mij te laten ontvallen en dat diend onder vrinden niet.

Dat bewuste agtelose advocaat niet meer diend gebruikt[9], soud ik ook aviseren en sooals de saaken leggen, soud ik liever aan partije selfs mijn inclinatie tot een goed accord bekend maken, om kort te weeten, hoe men 't hebben sal.

1) Avis: bericht.
2) Zie brief 5, noot 1, blz. 92.
3) Uit.
4) Zijn eigen moeder, Jeanne des Planques (1591-1663).
5) Doceerde: onderrichtte.
6) Partije: gedeelte.
7) Sr Adriaan Vaillant meent zeker gedeelte van het bedrag der assignatie reeds betaald te hebben. Pieter de la Court is van oordeel, dat dit nu reeds uitgezocht behoorde te zijn.
8) Acceptatie van een wissel, i.c. de assignatie. Hoogstens worden nog een paar weken uitstel gegeven en dat moeten de zwagers maar overbrengen.
9) Zie brief 6.

Jan van der Voort en zijn zuster Catharina, naar een schilderij van Ferdinand Bol, aanwezig in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen.

Hoe partije op het bequaamste aan te treffen, soude dan 't point bij U.E. in consideratie weesen. Ik kan 't niet langer maken want twee partijen mij hier wagten.

Gisteren avond hebben wij in 't geselschap van mon frère Eeleman[1] en andere vrinden een tonneken oesters gebeneficeerd, waren seer goed, hebben U.E. met een glaasken gedagt. Versoeken U.E. die gelieve op mijn reekeninge te stellen gelijk ik *f* 3. - aan Christiaan geteld, op U.E. debito heb gebragt. Mon frère Eeleman sal nog wel agt dagen van Amsterdam zijn.

8. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 9 Maart 1663.

Eerwaarde Broeders. Ik heb voorgenomen dit geheel papier te bekladden, hoewel ik geen reeden hebbe om te schrijven dan om U.E. te bidden de 4 tonnekens goede Marsilisen[2] honig ons met den eersten te senden, alsmeede om te weeten, of U.E. sonder eenig ongerief in plaatse van courant geld mij souden konnen accomoderen, indien ik tot extinctie van het laatste termijn in U.E. quame te trekken omtrent de somme van *f* 3000. - bankgeld, alsoo die rescontres[3] ons hier meer voorvallen als in courant geld[4], en wat belangd het resteerende soude ik garen hebben geconverteerd, wanneer het avantageust konde geschieden, in Hongerse ducaten, ter somme van seshonderd. Dog ik moet hier niet veel van seggen, alsoo ik hoope mon frère Giovanni in korte hier te spreeken; en kond ik of mijn liefste vliegen, wij souden mon frère Guglielmo ook gaan spreeken om weegens 't bewust pleidooy gesamentlik te beraadslagen. Niet dat wij meenen, alsoo goed ofte beeter raad te weeten als mon frère, maar omdat ons dunkt, dat gewigtige saken altijds seer swaar weegen als men die op sijn eigen houtjen en raad wil uitvoeren; sulks de gewichtigheid eenigsints schijnd weggenomen te werden, als men ook met approbatie van een ander, dien ook aan 't goed ofte

1) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
2) Marsilia: Marseille.
3) Rescontres: verrekeningen.
4) Zie voor het bankgeld, dat ten opzichte van het courant geld een agio deed, dat aan schommelingen onderhevig was *H. Enno van Gelder*, Munthervorming tijdens de Republiek 1659-1694 (Amsterdam 1949), blz. 13. Vgl. ook hiervóór brief 5 en hierna brief 10, noot 5, blz. 100.

quaad succes geleegen is, daarin ietwas doed. En daarenboven: audaces Fortuna iuvat timidosque repellit[1]. Soo is men confidenter en assuranter als men niet alleen sijn eigen sinnelikheid volgd. En wat mij belangd, sooals de saak legt dunkt mij dat se nog mag, nog kan blijven leggen, maar dat er in 't korte het besten in moet werden gedaan, waartoe ik hoope mon frère Eeleman[2] ook het sijne sal contribueren met goeden raad, nademaal de reekening op een einde loopt, sulks sijn EE. misschien op Sondag, immers ten uitersten op Dinsdag hier vandaan sal konnen vertrekken.

Nu wat anders. Hier is een boekjen uitgekomen met den titel van den Herstelden prins van Oranjen in sijne digniteiten van Stadhouder en Capitain Generaal, willende weederleggen het Interest van Holland ende de Stadhouderlike regeeringe[3]. De autheur laat meer blijken sijn goeden aard of wil ten voordeele der prinsen, alswel eenige bequaamheid om soodaanige sake wel te defenderen, nademaal sijn raciocinatien[4] mij swakker dunkken als de voorgaande, den mallen Cromwel uitgesonderd[5]. 't Gaat teegen Paschen, als wanneer men pleeg te communiceren[6], en sal ik raad involgende mijn saak hier leevendig maken, niet sonder apparentie van satisfactie te sullen genieten, te meer, dewijl eenige predicanten weeten, dat ik van eenige politiken, ten einde U.E. bekend, werd aangesogt, en dat deese proceduren teegen mij bij seer weinigen

1) D.i.: De Fortuin helpt de stoutmoedigen voort, doch drijft de vreesachtigen terug.
2) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
3) Laatstgenoemde geschriften, in 1662 verschenen, zijn resp. van *Pieter de la Court* en *Johan Uytenhage de Myst*, 'Den Herstelden Prins' (*Knuttel*, Cat. v.d. Pamfletten-verzameling berustende in de Kon. Bibl. II, 1, 1649-1667, 's-Gravenhage 1892, nr 8806 a) wordt wel aan *Constantijn Huygens* toegeschreven, volgens *P. Geyl*, Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder de Witt (Amsterdam 1947), blz. 56, nr 14, echter ten onrechte.
4) Raciocinatien: bewijsvoeringen.
5) Gedoeld wordt op het pamflet 'De gansche distructie van den nieuw gebooren Hollantsen Cromwel alias Leydtschen Quaker', 1663 (Kn. 8806 d), of 'Helle-Vreucht over den Herbooren... Hollandtschen Cromwel', 1662 (Kn. 8656). Vgl. *D. Grosheide*, Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten (Amsterdam 1951), blz. 166, 167. De schrijver van eerstgenoemd pamflet is *Gerard Lodewijk de Maght*.
6) Aan De la Court was wegens zijn 'aanstotelijcke werken' het avondmaal voorlopig ontzegd. Vgl. *J.H. Kernkamp*, Pieter de la Court, zijn aansprakelijkheid voor het Interest van Holland en de Polityke Discoursen (Het Boek XXII), blz. 195.

hier te lande werden geapprobeerd[1]; immers zijn sij aanstoteliker als die de geesteliken misprijsen te Delft, alwaar de regeerders op de klagte van de heer Welhouk, die sijn dogter uit Ds Bornius huis had gehaald, sonder hem daarop te horen, hem hebben doen aanseggen, dat hij niet meer soude hebben te recipieren ofte gedogen dat 't sijnen huise gerecipieerd wierde juffrouw Agatha Welhouk, op peine dat regeerders teegen hem souden statueren en procederen gelijk men teegen onnutte en ongehoorsame burgers pleeg[2].

Ons Madaleentjen[3] vaart seer wel en van 't Hansken weeten wij niet quaats[4], sulks Gode zij dank alles sig wel laat aansien. Valete.

Vandage, gisteren en eergisteren seer schoon weeder.

9. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 16 Maart 1663.

Mijn Eerwaarde Broeders. Deese diend voorneementlik om avis te geven van neevens gaande wisselbriefjen van *f* 1968. - in banco 't U.E. laste[5] te betalen drie dagen naa sigt, 't welk U.E. gelieven te vereeren ende neevens de gedane inschrijvinge mij te aviseren den cours van 't agio opdat ik U.E. voor sooveel moge crediteren, alsmeeden mijnen debiteur hier hetselven ook afvorderen.

Andersints is alles in seer goeden stand alhier. Soo met mijn allerliefste als ook Magdaleentjen[6]. Nigt Groenendijk

1) In de, evenals het Interest anoniem verschenen ‘Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland’ beriep Pieter de la Court zich er op, dat indertijd zijn kopij was vermeerderd en verkort door ‘seer uitsteekende personagiën’. Vgl. *J.H. Kernkamp*, Twee ‘niet ter drukpersse bereide geschriften van Pieter de la Court (B.M. Hist. Gen. LVI), blz. 151 vlg.
2) Vgl. de pamfletten Kn. 8017 (Schuyt-Praatje... over den godtloosen en onwettigen handel van een Predikant van Delf, die eens Burgermeesters dochter wil trouwen, tegens wil en dank van haar vader, 1658), 8823 (Sententie, 1663) en 8942 (Eerlijcke Vryaedje, 1664). Arnoldus Bornius, ‘bedienaar des goddelikken woords’ stond eerst in Woerden, vervolgens in Delft en later in Alkmaar. Vgl. *G.J. Renier*, De Noord-Nederlandse natie (Utrecht 1948), blz. 183-205.
3) Zie brief 1.
4) Zie brief 4, noot 2, blz. 90 en brief 6.
5) Zie brief 8, noot 4, blz. 97; brief 10, noot 5, blz. 100.
6) Zie brief 1.

begind te kraken tenzij het een valschen allarm is[1]. Van Tol, veertig in rade deeser steede[2], is heeden begraven, en segt men dat Mattheus van Akeren sal trouwen met juffrouw van Marken[3]; waarmeede eindigd in haast...

10. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 21 Maart 1663.

Seer Eerwaarde Broeders. Ik hoor nog van honig, nog van sillerij saat[4] dat nu tijdig in de aarde ware, en daarom mij des te meer over het stilswijgen van U.E. deed verwonderen; ende insonderheid als hier nog bijkomt dat ik den 16en deeser hebbe op U.E. getrokken *f* 1968. - te betalen 3 dagen naa sigt aan signeur Philips den Dopper of ordre, in banco[5], onder versoek mij den cours van 't agio te verwittigen.

Maar ik sal 't in een andere vow slaan[6]. Het ijs is drie maanden gesloten geweest; alles komt te gelijk den koopluiden met het oopenwater op den hals, die met pleiten en jagen daar en boven soo veel te doen hebben, dat men hun geen brieven van complimenten behoorde af te perssen.

Dit geschreeven zijnde bestelt de schipper ons twee hammen en U. Edeles aangenamen van den 20en. Sulks ik in plaatse

1) Zie brief 4, noot 4, blz. 91. Twee dagen later werd het eerste kindje, Ester genaamd, geboren (*Allard de la Court*, Genealogieboeksken, 1730, thans aanwezig in de handschriften-collectie van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage).
2) Jan Matthijsz. van Tol; de Veertigen, te beschouwen als de vertegenwoordigers der burgerij, werden ook wel met de naam vroedschap aangeduid.
3) De ondertrouw van Catharina van Marken met Mattheus van Akeren vond eerst 27 September 1663 te Leiden plaats. Zie voor de familie Van Akeren ook de brieven 3 en 4.
4) Sillerij saat: selderijzaad.
5) Geld in banco noemde men het zware geld, dat de wisselbanken accepteerden. In verband met het toentertijd nog vrij veel voorkomen van besnoeiingen op het geld in het gewone verkeer deed dit geld 'in banco' meestal een zeker agio boven het courant geld. Zo bestonden er ook assignaties (aanwijzingen) op bankgeld, dat was ingeschreven in de boeken van de wisselbank. Tevens konden er overschrijvingen in rekening-courant van de ene persoon op de andere persoon geschieden. Vgl. *Z.W. Sneller*, De Rotterdamsche wisselbank (Rotterdams bedrijfsleven in het verleden, Amsterdam 1940). Zie ook brief 8, noot 4, blz. 97.
6) 'In een andere vow (vouw) slaan' was destijds een staande uitdrukking en betekende zoveel als op een ander onderwerp overstappen.

van te expostuleren[1] verpligt ben te bedanken, maar ik sal 't mijn lief[2] oover geeven, en geloven dat de Rooms Catholiken alsoo veel reeden hebben om te geloven dat de dankseggingen door een allerliefste vriend gedaan alsoo aangenaam zijn als de gebeeden.

Met de honig kunnen wij nog wel wagten alsoo nigt Groenendijk[3] in de craam ligt van een seer klein dogtertjen dat gisteren avond is begraven; gelijk eergisteren avond ook begraven wierd ma juffrouw uit den Hage van Myst[4], aan den kanker ooverleden.

Morgen sal 't agt dagen zijn dat Ds Wijngaarden[5] aannaam den kerkenraad bekend te maken mijn versoek, te weeten, hoe ik 't nu soude hebben, alsmeede mij rapport te doen; maar heb daarvan nog niets gehoord[6].

Of mij raadsaam is bewust privilegie[7] te versouken soud ik garen nog naarder ooverleggen, want als ik mij niet soude konnen verseekeren, dat degeenen die daartoe het meeste souden moeten contribueren, mijn doen drukken souden opneemen als een grote dienst den Vaderlande gedaan, soo ware het beeter

1) Expostuleren: eisen stellen.
2) Mijn lief: mijn vrouw.
3) Zie brief 4, noot 4, blz. 91 en brief 9.
4) 'Ma juffrouw uit den Hage van Myst' was waarschijnlijk familie, misschien de vrouw? van Johannes Uytenhage de Myst. Deze laatste werd c. 1636 waarschijnlijk te Meurs geboren en de 9e Mei 1656 te Leiden als student ingeschreven. Hij was een advocaat en rechtsgeleerde van grote reputatie, partijganger van Johan de Witt en bevriend met Pieter de la Court (Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek IV, Leiden 1918, k. 993).
5) Ds van Wijngaarden was De la Courts wijkpredikant bij de Hervormde Kerk te Leiden. Zie Brieven aan Johan de Witt, II (1660-1672), bewerkt door *Robert Fruin*, uitgeg. door *N. Japikse* (Amsterdam 1922), blz. 110, aantekening 2.
6) Over de moeilijkheden met de Leidse Kerkeraad kan men ook raadplegen 'Het Welvaren van Leyden', handschrift uit het jaar 1659 met voorrede van Felix Driessen ('s-Gravenhage 1911), bibliografie blz. 9, no 87. Vgl. brief 8, noot 6, blz. 98.
7) Deze privilegiën waren octrooien voor het met uitsluiting van anderen mogen uitgeven van een boek, oudtijds door de souverein, tijdens de Republiek door de Provinciale Staten of de Staten-Generaal, op verzoek van de uitgever verleend. De la Courts 'Aanwysing' verscheen in 1669 met zulk een octrooi, dat echter later weer werd ingetrokken. Vgl. mijn artikel, De 'Aanwysing' op de lijst van verboden boeken (Bijdr. Vad. Gesch. VIIe Reeks VI), blz. 102 vlg. en mijn Postscriptum over de 'Aanwysing' (Het Boek XXIV), blz. 90. Zie ook brief 3, einde 1e alinea.

dat ik mij stille hield[1]; en in allen gevalle als het versogt wierd, moest het gewisselik verkregen worden, of tware ook beter gerust. En van deese omstandigheeden soude de heer H□endrik□ van Willigen[2] ons best konnen onderrigten, indien het sijn Ed. geliefde sig daarover te informeren; ook soude men konnen de heere de Groots[3] meeninge sonderen[4], maar alsoo die in soodanige saken seer ijverig[5] is, soude men op desselven avis niet soo vast konnen gaan. Ik soude nu wel den heere pensionaris de Witt gaan spreeken maar de selve soude mij apparentelik het bewuste vergen, dat ik niet geneegen ben te doen[6]. En om niet in contestatiën[7] te raken, sal ik er nog van daan blijven. Andersints als het geraden ware te drukken, ware hoe eer hoe beeter om verscheide reedenen.

De heere advocaat van Leeuwen[8] sal het Corpus Juris dediceren aan haer Edel Groot Mogenden; in welke dedicatie hij seer loffelik spreekt van de Vrije Regeeringe ende haer Edel Groot Mogenden aanmaand die aan de posteriteit naa te laten; 't welk hij nogtans niet heeft willen doen dan alvooren den

1) De la Court blijkt niet zeker te zijn van De Witts steun.
2) Hendrik van Willigen, vroedschap van Leiden compareerde meermalen in de Staten van Holland, Zie *R. Fruin*, Verspreide geschriften VIII ('s-Gravenhage 1903), blz. 45.
3) De Groot is Pieter de Groot, zoon van de beroemde Hugo de Groot en Maria van Reigersberg. Hij werd 28 Maart 1615 te Rotterdam geboren en stierf 2 Juni 1678 te Heemstede. Hij studeerde rechten en vestigde zich in 1638 als advocaat. Hij was o.a. van 6 Febr. 1660-1667 pensionaris van Amsterdam, waar hij op aandrang van Johan de Witt benoemd werd (Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek X, Leiden 1937), k. 366.
4) Sonderen: polsen.
5) IJverig: heftig.
6) Dit slaat vermoedelijk op de moeilijkheden, die Pieter de la Court met Johan de Witt had over de aanvullingen, waarmee hij zijn in 1662 verschenen Interest van Holland wilde uitbreiden. Deze vermeerderde uitgave verscheen ten slotte toch in 1669 onder de titel Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van Holland en West-Vriesland (zie 'Het welvaren van Leyden' en wel de brieven, aangehaald op de bladzijden 8, 9, 10, 11 en 12 van de bibliografie). Vgl. tevens *P. Geyl*, a.w., blz. 66, waar ook gesproken wordt over een appendix, dat volgens De Groot 'van geen kleine vrucht' was.
7) Contestatiën: moeilijkheden.
8) Simon van Leeuwen, zoon van notaris en procureur Johan van Leeuwen en van Aeltje de Bont. Geboren en gedoopt te Leiden de 21e October 1626, gestorven te 's-Gravenhage 14 Januari 1682. De eerste druk van zijn Corpus Juris ging in 1662 ter perse bij Blaeu, waar Van Leeuwen de kopij zag liggen van het Interest van Holland met toevoegsels van Johan de Witt. Zie *R. Fruin*, Verspreide Geschriften VIII, blz. 95-113.

heere raadpensionaris dat gecommuniceerd hebbende. En dus is die dedicatie op Vergaderinge van Staten nu geleesen geworden met groot applaudissement, naar ik hore.

Ik meende nu den brief te eindigen maar ik moet niet vergeten dat mijn Eerwaarde vrouw moeder 5½ elle goed felp[1] begeerd, en dat ik met de ducaten, indien ik ooverkom, garen geladen naar huis soude keeren. Valete.

Dese ingesloote op Hoorn zijn E. gerecommandeerd.

11. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 31 Maart des avonds agt uiren 1663.

Eerwaarde Broeders. Naa U.E. bedankt te hebben voor U.E. gewonelik omtrent ons al te obligeant onthaal, seg ik dat wij eergisteren voorspoedig te huis zijn gekomen ende aldaar alles in seer goede stant hebben gevonden, gelijk mon frère en ma seur Eeleman[2] gisteren ook seer gelukkelik overgekomen zijn, ende mij behandigd hebben onder anderen het pakje sijde taf, waarin ik sie mij te ontbreeken een half stuk rood sijde taf, en dien volgende versoek ik U.E. mij gelieve dat met den eersten te senden alsmeede het rekeningjen opdat ik hetzelfde conform moge aanteekenen.

Hier is niet niews dan dat seeker Sr Hertsbeek, neef van Sr Melchior Hertsbeek[3] U.E. bekend, een leelik bancroet heeft gemaakt, ende dat de heer prins van Oranien onsen regeerders heeft bekend doen maken dat hij op eenen dag heen ende weeder te Leyden sal komen om in de kermisse onse schutterij te sien omtrekken ende alsdan van gemelde regeerders sijn afscheid te neemen[4].

1) Felp: fluweel.
2) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
3) Melchior Hertsbeek, koopman in saaien, ondertekende op 8 Augustus 1669 met andere kooplieden in saaien een verzoek aan het Leidse gerecht de markt in de saaihal tot een half uur te beperken (*N.W. Posthumus*, Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid V, 's-Gravenhage, 1918, blz. 173, noot 1).
4) Prins Willem III werd van 4 November 1659 tot eind Juli 1662 in Leiden opgevoed, met als gouverneur Frederik van Nassau, Heer van Zuylesteyn (*N. Japikse*, Prins Willem III, deel I, Amsterdam 1930, blz. 69, 111).

Mijn liefste en Magdaleentjen[1] varen seer wel, gisteren en vandage is het seer schoon weeder geweest. Valete.

Soo als ik gewagt wierd om het maal en dienvolgende is dit allesints abrupt geschreeven.

12. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 11 April des avonds 9 uiren 1663.

Seer Eerwaarde Broeders. In het sijde taf heb ik wel gevonden de twee bewuste bladen, maer omdat die niet dan[2] het minste gedeelte van dat subject beschrijven, versoek ik dat U.E. gelieve die papieren weederom in te sien, en mij met den eersten toesenden wat daar van ontbreekt. Ik hoop U.E. sullen acceptatie[3] hebben bekomen van signor Gisberto van Goor weegens het U.E. door Jan Smaak behandigd briefjen en versoek ik dat U.E. dit ingesloten briefjen van *f* 2000. - gelieve te vertonen aan seigneur David de Neuville. Wijders versoekt men, dat ik soude neevens een pakjen van 14 grofgreinen[4] senden 50 □ ballaines des plus belles, que si cela se peut ajuster avec le ballot camelot en faut prendre 100 □. Ik twijfel niet of het is ballein of walvisbeen sooals men segt of sooals ik voor deesen heb geschreeven ‘les fanons des balleines’[5] en vermits het is voor mijn goede vrinden, versoek ik U.E. gelieven hetselven voor mij te kopen, maar indagtig zijn dat het neevens een pakjen diend te werden ingepakt om de langte te considereren die van twee ellen niet sal halen. Indien een schip op St Sebastiaan in ladinge legt, sal mij lief zijn dat te horen. De sajen sijn lest tot 91 st. verkoft.

Dat weegens den vermeenden delinquant de spillen in de asse leggen[6], is mij leet om te hooren, maar nog veel meer is mij leet, dat ik vreese dat een onnosel gevangen voor den behoreliken tijd alhier misschien sal uit het gevangenhuis gedreven werden teegen de inclinatie van alle sijn liefste vrinden

1) Zie brief 1.
2) Niet dan: alleen maar.
3) Zie brief 7, noot 8, blz. 96.
4) Bij grofgreinen werd het geitenhaar met grovere kamwol vermengd, bovendien werd er nog een zijden draad doorheen geweven.
5) Zie ook brief 5.
6) Viel een spindel in de as, dan werd het werk verijdeld.

en insonderheid van vader en moeder[1)] om rond uit te seggen. Sondag is het agt dagen geleeden dat mijn liefste van twee mannen te sien vegten ietwes verschrikte en twee dagen daarnaa kreeg sij eenige seer weinige openinge met pijn in de lendenen 'twelk 2 ofte drie dagen hebbende opgehouden. Sondag lestleeden des avonds weer heeft hervat met seer kleine vloeiing; en nogtans meend mon frère Eeleman[2)] (die Maandag t'Amsterdam denkt te sijn), dat het op een misval zal uitdrajen. God geeve ons het besten en zij gedankt, dat het sig nog soo wel laat aansien, dat geen perykel als van het vrugjen schijnd te zijn[3)]. waarmeede naa hertelike groetenisse ook van mijn liefste die Magdaleentjen bakerd[a)].

Nu vier dagen naa een windig weeder en vandage ook sneew. Ik had vergeeten U.E. te bidden voor mij te tellen door ordre van madame Mitz en monsieur Pierre Raillard van Basel aan messieurs Jacques et Daniel de Win *f* 115. - courant geld.

13. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 14 April 1663.

Seer Eerwaarde Broeders. Schreef ik gisteren haastig, nu niet min, want soo eeven de klok elve geslagen zijnde, doed mijn lief kopen twee stukjens graasde boter[4)], die sij wenscht U.E. wel smake moge en hier neevens in een pot gaan[b)].

Wijders is het reedelik, het vloeien houd gansch op, dog is 't vrugjen nog niet afgeschoten, dat met patientie verwagt werd[5)].

Mon frère Eeleman[6)] sal op Maandag niet konnen verreisen, alsoo een nigt oover wiens kinderen sijn E. voogd is alsdan begraven sal werden of misschien Dinsdag.

1) Vader en moeder zijn hier Pieter de la Court en zijn vrouw.
2) Zie brief 4, noot 5, blz. 91. Dr Joh. Eleman komt op 15 October 1633 in het Album studiosorum voor als medicinae studiosus.
3) Zijn vrouw loopt dus geen gevaar.
a) In dorso: ontf. 12 April, geantw. 13 April.
4) Graasde boter: lente- of weideboter, in tegenstelling tot stalboter.
b) In dorso: met een pot waar in twee stukjens booter.
5) Zie brief 12.
6) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.

14. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 25 April 1663.

Seer Eerwaarde en Lieve Broeders. God zij geloofd dat ik mag schrijven goede tijding weegens mijn liefs dispositie, die soodanig is, dat sij in 't bedde niet meer te houden is, en nogtans is haar nog nietwes ontschoten dan seederd gisteren en heeden meer waterachtig of slijmig bloed. Sulks ik mij laat voorstaan het vrugjen daarin sal werden geconverteerd[1]. Mon frère Eeleman[2] meend mergen te vertrekken, die zal U.E. meer particulariteiten konnen seggen.

Het poil de soje[3] behaagd mij soo wel, dat ik er seeven elle van versoek. Alsmeede versoek ik dat U.E. gelieve van mijnentweege messieurs J. et D. de Win aan te spreken en haar tellen de somme hier voor deesen vermeld[4], die stellende in credito van madame Mitz et monsieur Pierre Raillard te Basel □ik soud aan haar schrijven maar heb nu geen tijd en morgen vroeg gaa ik naar den Hage□. Alle de sajen zijn nu gekoft, soo haast geverft zijn, werden U.E. gesonden. Van Amsterdam is te Genèven een jongman genaamd Roseveld, en werd mij gevraagd naar de geleegentheid van sijn ouders. U.E. gelieve dat bij geleegentheid mij te aviseren. Mon frère Eeleman komt als doctor en als reisiger sijn afscheid van de sieke neemen, waarom ik uitscheide, naar U.E. den ingeslote gerecommandeerd[a] te hebben. Valete.

15. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 6 May des avonds 1663.

Eerwaarde Broeders. U.E. aangename van den 4en deses is mij ter behorelike tijd behandigd, sulks ik U.E. weegens de goede wenschen Hansken aangaande bedanke, maar de saak en is nog soo klaar niet, want eergisterenavond wierd mijn liefste met een sterke vloet eenige brokken geronnen bloeds quijt, gelijk ook eeven agt dagen te voren was gebeurd;

1) Deze passage heeft betrekking op de a.s. bevalling, waarover ook in de vorige brieven sprake is.
2) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
3) Poil de soje: velours de chiffon.
4) Zie brief 12.
a) Onduidelijk in de tekst.

en hoewel 't selven dadelik daarop sulks stilde, dat maar een seer geringe sijpeling overbleef, en tot heeden oovergebleeven is, so doet het mij eevenwel meer twijfelen of Hansken op stapel sal konnen blijven, immers kan de moeder ingevolge soo sterk niet werden als andersints geschieden soude ende is in allen gevalle dienstig, dat sij haar lighaam niet te seer beweege of verroere totdat wel agt ofte tien dagen naa een wel is geweest. Sulks hoewel sij nu seer wel is, U.E. nogtans eigenlik sullen konnen besluiten, hoe seer ongeraden het soude weesen ons Pinxterfeest bij U.E. te houden, ende dat wij het sullen uitstellen tot de eerste beetere geleegentheid.

De heer prins van Oranjen is gisteren hier gekomen en op den selfden dag heb ik gekoft of gekreegen een boekjen groot 23 bladen klein gedrukt genaamd Apologie[1)], tegen den Prinseliken Herstelder[2)], alwaar seer in 't breede de ondienstigheid van een stadhouderlike en capitains generaals regeeringe, en boven alle die van den jegenwoordigen prinse werd beweerd; alsmeede werd er gewag gemaakt, dat in korte dagen nog een ander boek[3)] teegen Hollands opkomste[4)] ende den Bedenker ofte Toetze[5)] sal aan den dag komen, alsmeede nog een ander van 't princelik Hof[6)]. Het spreekt ronder voor de

1) Onder bladen moet men in dit geval vellen van 16 bladzijden verstaan. Hier is sprake van: Kn. 8794 a 'Apologie ofte Verantwoordinge van den ondienst der Stadhouderlijcke regeeringe tegens den Hersteller van den Prins van Orangie tot stadhouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden. Door Aesopum Stomachatum'. Amsterdam 1663.
2) Zie brief 8, noot 3, blz. 98.
3) Waarschijnlijk wordt bedoeld 'De gulden legende', Amsterdam 1663, welk geschrift een bestrijding bevat van het prinsgezinde pamflet 'Toetze', Leiden 1662 (Kn. 8655 c). Als deze veronderstelling juist is, wordt de hypothese van Prof. Geyl, die 'De gulden legende' aan Pieter de la Court meent toe te moeten schrijven, hoogst twijfelachtig door de wijze, waarop De la Court zich in zijn particuliere correspondentie aan geestverwante familieleden, met wie hij zeer intiem bevriend is, over dit pamflet uitlaat. Hetzelfde geldt in dit geval voor Geyls identificatie van Aesopus Stomachatus en de schrijver van het 'Interest'. Vgl. *P. Geyl*, a.w., blz. 56, 57, 64-67: idem in de Winkler Prins s.v. De la Court.
4) Voor 'Hollands op-komst', een Prinsgezind geschrift vgl. men *P. Geyl*, a.w., blz. 54, nr 9.
5) Zie noot 3.
6) Misschien slaat dit op ''t Afgeruckte Masker van den Haegsen Hofprater', Leiden 1663 (Kn. 8794). Het is een antwoord op 't 'Haeghs Hofpraetje', Leiden 1662 (Kn. 8654), toegeschreven aan Henricus Bornius, zie brief 5, noot 2, blz. 93. Vgl. *D. Grosheide*, a.w., blz. 164; *M.Th. uit den Bogaard*, De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk (Groningen 1954), blz. 194.

vrijheid ende teegen het interest particulier der princen van Oranjen, als door eenige privee pennen tot heeden is geschiet. Ik meen, dat het hier maar in stilte verkoft sal werden, soolange de prins hier is, en dat is voor de gemeene saak en rust best. Wat op deese vergaderinge tot naadeel des prinsen is geresolveerd, weet ik nog niet omstandiglik.

Op de weeskamer is nog geen nieuwe secretaris. Mr Simon van Leewen[1)], die sig allerlest geopenbaard heeft, schijnd wel de oppassenste[2)]. De tijd sal 't leeren.

Het poil de soie[3)] heb ik nog niet ontfangen; waar 't aan schort weet ik niet, maar wel, dat ik onveranderlik sal blijven.

Gisteren en vandage seer goed soel groeisaam weeder. Onse groetenisse aan mon frère en ma soeur Eeleman, alsmeede aan mon frère Tollenaar, door wien ik onlangs twee ingeslote van Danzig met le en 2e wisselbrief wel heb ontfangen.

16. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 8 Mey 1663.

Seer Eerwaarde Broeders. Op U.E. aangename van den 6en deeses vald te seggen, dat onmogelik is, bewuste heeresajen teegen gemelden tijd gekoft, 'k laat staan gevold en geverfd te hebben. De weduwe van Beremaeus Martin heeft gesegt mij naader schriftelik bescheid weegens d'assignatie op Vaillant[4)] te sullen brengen, en indien 't selven niet uitwerkt de betalinge, dat sij alsdan selfs sal overkomen, om Vaillant daar toe te brengen. De moeder en dogter protesteerden beiden, dat U.E. in 't geheel betaald souded werden, en ik geloof sooveel niet de woorden, alswel de saak die 't mij waarschijnlik maakt, namentlik, dat een yder segt sij seer wel betalen kan uit hare effecten, en dat sij sig beeter opschikt als sij pleeg in kleeding, waaruit ik presumeer, sij garen weederom houweliken soude en dat om onderentusschen haar goed te rade te houden is bij haar moeder gaan wonen. In allen gevalle sal goed weesen haar gedurig te perssen.

Ik meen dat de prins heeden stillekens vertrokken is en

1) Zie brief 10, noot 8, blz. 102.
2) Meest geschikte persoon.
3) Zie brief 14, noot 3, blz. 106.
4) Zie brief 5, noot 1, blz. 92 en brief 7, noot 7, blz. 96.

segt men hij in de somer eenige weeken weederom hier komen om alsdan sijn afscheid te neemen.

Mijn liefste is weederom soo wel, dat al begind te spreeken hoe te doen, als wij naar Amsterdam sullen reisen, maar ik gis, dat het ten besten gaande nog meer als agt dagen sal aanlopen, want nog eenigsins vloeid[1]. Mon frère Eeleman heb ik gesien, maar niet gesproken, en mon frère Tollenaar heb ik nog gesien, nog gesproken, hoewel mij dunkt ik nu de naaste ben, daar hij sijn logement behoorde te neemen, maar 't schijnd jonge luiden andere gedagten hebben, immers andere compagnie maken, en die trekt.

Alles is hier Godlof seer wel. De geconcipieerde articulen over bewuste geprojecteerde negotie, met eenige annotatien daar op, sal ik mon frère Eeleman meede geeven of wel senden, indien ik se selfs niet breng, want ik niet meen dat er groote haast in is[2].

17. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 17 May 1663.

Eerwaarde Broeders. Seederd drie ofte vier dagen heeft mijn allerliefste beginnen te klagen van pijn en stijvigheid aan hals en schouderblad, 't welk ik gisse een ongemak te zijn, dat uit koude veroorzaakt is, en hoewel het anderen naar wensch gaat, niet of zij ter halver dragt maar met den eersten ware[3], en het buikjen schielik seer aangewassen is, soo derven wij nogtans niet beloven op Saturdag aanstaande oover te komen, ten ware die stijvigheid als dan verdweenen ware.

Ondertusschen versoek ik U.E. gelieve dit wisselbriefjen van 200 ducaten aan monsieur Jean Matthieu ter acceptatie[4] te vertonen en geaccepteerd zijnde tot onse overkomst bij U.E. te houden.

Hier is niet nieuws. Onse predikanten conformeren sig teenemaal met het reglement[5], den prins van Oranjen segt men buiten kennisse van onse regeerders vertrokken te zijn. Dat onse pensionaris soo is gepostponeerd[6], doed in 't generaal

1) Zie brief 15.
2) Zie noot 1, blz. 84.
3) D.w.z.: weldra moest bevallen; zie ook brief 6, noot 2, blz. 95.
4) Zie brief 7, noot 8, blz. 96.
5) Dit slaat op de nieuwe regeling van het Publiek Gebed, waarin voor de stadhouder geen plaats meer was.
6) Gepostponeerd: achtergesteld.

alle borgers hier geloven, dat onse regeerders gansch naar de vrijheid hellen; en heb ik tot nog toe niemand horen spreeken ten voordeele des gepostponeerden, men segt dat hij seer qualik tevreeden is en after[1] het hoofd voor onsen regeerders niet in schoot legt. Sijn geallieerden te Delft verbergen haar misnoegen over onse regeerders niet en mij dunkt het nu voor hem geraadsaamst ware sig op het besten naar de in(c)linatie[a] der regeerders te voegen[2]. De groetenisse aan mon frère en ma seur Eleman als ook aan mon frère Tollenaar, in der ijl[3].

18. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 26 Junij 1663.

Eerwaarde Broeders. Door U.E. aangename van den 24en deeses sie ik U.E. ongemakken door Gerritjens afweesen, die niet dan op Sondag den Engelsen pisbekijker hebbende konnen aantreffen, gisteren van sijn medicamenten seer heeft gepurgeerd, en heeden een restauratif drankjen drinkt in drie pausen, sullende morgen volgens ordre weederom haar water laten besien om een finaal vonnisse te krijgen. Hij segt alles uit koude te ontstaan ende indien deese somer geen remedie doed, welligt den geheelen winter seer qualik sal weesen. Morgen sal sij 't naarder horen en naar ik gis overmorgen te huise bij U.E. zijn.

Het wisselbriefjen ten laste mejuffrow Eleman[4] is mij betaald en U.E. derhalven met *f* 500. - gecrediteerd; het geaccepteerde briefjen ten laste Sr Pr van der Cruis is mij geworden en soude mij lief sijn het andere ten laste Sr Nicolas Hofman ook te ontvangen, alsmeede te verstaan of Sr J. Burlamachi de *f* 1100. - heeft geteld. De weduwe van B. Martin meen ik heeden te gaan spreeken. U.E. gelieve de vier stukjens rood sijde lint neevens het boekjen voor Van Sorgen mij te senden; ik sal Gerritjen geld geeven om die stukjens te betalen. Men meend niet dat de armijne[5] dalen sullen, en als

1) After: achter(af).
a) De letter c is weggevallen.
2) Pensionaris van Leiden was toen Mr Joachim van Wevelickhoven.
3) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
4) De vrouw van Johannes Eleman, Cornelia Tollenaer.
5) Armijne: een soort saaien. Vgl. *N.W. Posthumus*, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II ('s-Gravenhage 1939), blz. 321.

men er soude begeeren moest men allengs kopen, en er uit scheiden als men sage die steigeren souden, en vermits mij heeden occasie is voorgevallen heb ik op U.E. getrokken 1200 guldens te betalen aan de ordre van Jan des Rameaus drie dagen naa sigt, om die penningen hier te besteeden ende alsdan met U.E. te rescontreren, 't sij met die sajen, want ik die op de eerste marktdag soude beginnen in te kopen mits U.E. alvorens 't selven commandere en hoeveel, of wel soud ik 't op reekeninge ontfangen ende U.E. met papier betalen, gelijk hier per provisie neevens gaat een wisselbriefjen van Rd. 250. - courant drie weeken naa sigt te betalen ten laste Sr Joannes Provoost, dat U.E. gelieve te vertonen en in te vorderen.

Brunsdorp, 40 in rade[1)], werd heeden begraven met stasie, hoewel het des avonds beeter had gepast. Men segt van weegen de kerkeraad door de heer Horenbeek een brief was ingesteld om Schaak[2)] te beroepen - die haar A.A. soo weinig behaagde, dat de magistraat door D. Cabbeljaw[3)] een ander heeft doen instellen, die soo neevens der politiken missive is voort gesonden. Onse predikanten hebben eenpariglik gebeeden, dat God de Heer het herte des beroepene (D. Schaak) leeraars soo geliefde te stiven, dat mogte werden gedisponeerd het beroep aan te nemen. In somma: het gebed is een wagen van allervoeren. Aan mijn heer Gabry soude U.E. bij gelegentheid nog konnen seggen, dat ik seederd nog meer en meer bevestigd werde van het quaad comportement des bewuste persoons. Sulks die van een Algoazul[4)] wilde beseeten werden hem tot man soude konnen neemen.

Alles is Gode zij lof seer wel alhier. De stokvis ling[5)] heeft soo wel gesmaakt, dat de huisgenoten van mon frère Jacob gisteren eenpariglik verklaarden nooit soo goeden te hebben gegeeten, ik wenschte het gedresseerd reekeningjen daar van te hebben alsmeede van de wijn moer[6)] om aan te teekenen ende alsdan een gedeelte daar van in te vorderen.

1) Pieter Ambrosiusz. van Brunsdorp, † 21 Juni 1663.
2) Petrus Schaak, toentertijd predikant te Alkmaar, later te Amsterdam.
3) Petrus Cabeljau, predikant te Leiden.
4) Alguazil: gerechtsdienaar.
5) Ling: leng, kabeljauw.
6) Wijn moer: wijndroesem. Wijndroesemas werd gebruikt voor de ververij. Zie *W.I.J. de Nie*, De ontwikkeling der Noordnederlandsche textielververij (Leiden 1937), blz. 80-82.

Hier loopt het gerugt dat Pr van Tienen[1] apparent pensionaris van Haarlem werden sal. Ik kan niet geloven dat het los humeur soo seer de mode sal werden, dat men die tot regeerders van 't land sal gaan uitkiesen met lantaarnen, in de seedigste steeden, het soude regt weesen Stulti dum vitium fugiunt in contraria currunt[2].

De gebuggelde juffrouw Swaanswijk[3] is de bruid met Dr Schimmelpenning van den Hage, die omtrent 8 jaren jonger is. Soo eeven segt mijn liefste, dat Gerritjen morgen hare geordonneerde flesse niet sal hebben uitgedronken en dienvolgende niet voor Vrijdag soude konnen komen, indien sij d'ordre van den Engelsen Meester naar komt en dienvolgende indien U.E. dat niet gevald, moeste het met den eersten werden geschreeven, dog in allen gevalle medicineerende soude sij U.E. geen dienst konnen doen. De sajen sijn heeden ses groot opgeslagen en graag tot sc. 87½ verkoft. Waarmeede ik soude eindigen, indien ik niet indagtig wierd, hoe hertelik en wel ik en mijn geheele familie wel 5 weeken lang van U.E. is onthaald geweest; sulks ik wel onbeleefd zoude zijn, indien ik U.E. niet hertelik bedankte en versogte dat U.E. geliefde de aller eerste occasie waar te neemen om ons ingelijk te versoeken[4], opdat wij weederom hiernaa deselve vrijmoedigheid souden mogen gebruiken.

Seedert Vrijdag seer schoon weeder, maar 't heeft nu den ganschen dag gereegend[a].

19. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 2 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. Ik sal tegelijk antwoorden op U.E. aangename van den 29 passato en 1 deeses, dat ik het lind met het manuscript heb ontfangen en volgens U.E. begeeren aan Sr van Sorgen overgeeven, soo wanneer hij uit den Hage sal weedergekomen weesen. In de sajen sal ik voor U.E. sonder naarder ordre niet doen, dog verwagten het briefjen ten laste

1) Vgl. brief 3, noot 3, blz. 89 en brief 4.
2) D.i.: dwazen vervallen, als zij het willen ontlopen, van de ene in de tegenovergestelde fout.
3) Zie brief 4, noot 7, blz. 91.
4) Versoeken: bezoeken.
a) In dorso: port 2 stuiv.

t.o. 112

Pieter de la Court, C. 1618-1685 naar een schilderij van Fr. van Mieris, gecopieerd naar Abr. v.d. Tempel, aanwezig in het Museum Willet-Holthuysen te Amsterdam.

Nicolas Hofman en vermits ik gisse U.E. voor mij in verschot sullen weesen, versoek ik U.E. gelieve de twee ingeslote wisselbriefjens in te vorderen ende mij daarvoren crediteren, namentlik weegens Sr Gerard Calden met *f* 336. - 13. - en weegens 't briefjen ten laste Jan Mattheus met *f* 503. - 15. -, Het ingesloten schrifjen van Sr I. Coedijk heb ik gesien, waarop seg, dat duisend pond voor welke mijn Eerw. broeder[1] en ik gesamentlik souden participeren, gereed zijn. Sulks deselve daarvan soude konnen disponeren onder soodanige conditie en seekerheid als U.E. voor U.E. selve □ik meen mon frère Guglielmo□ sal goed vinden. Eergisteren schreef ik een briefjen, dat niet is voortgegaan, alsoo mijn liefste een ¼ booters voor U.E. meenende in de halle te kopen aldaar niet konde teregt raken. Anders soude ik tot heeden van schrijven niet hebben gewagt, also ik gisse Gerritjens rapport U.E. niet sal hebben gevallen, en het nu Gode sij lof seer wel is met mijn lieve huisvrow ende de gansche familie. De aanstaande Saturdag heeft onsen boer aangenomen U.E. een goed ¼ vat booters te leeveren. Mij soude lief sijn te verstaan, of eenig schip op Nantes aanlegt, alsmeede of U.E. voor mijn Eerw. broeders reekeninge dat resjen op Antwerpen hebben getrokken. Heeden heeft deselve aan sijn E. correspondent aldaar nog vermaand of gewag gemaakt, dat U.E. op hem souden trekken of getrokken hadden. Waarmeede ik afbreek, alsoo met mijn liefste ons avondmaal bij een vrind gaan doen.

Heeden en gisteren seer ongestadig en regenagtig weeder.

20. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 4 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. Eergisteren was mijn laatste aan U.E. met twee ingeslote wisselbriefjens het een ten laste Sr Geraard Calden, en het ander ten lasten Jan Mattheus teneinde U.E. geliefde de selve te doen invorderen. Seederd van U.E. niets vernomen, sulks deese diend om antwoord op mijn voorgaande, alsmeede om U.E. te versoeken dit ingesloten wisselbriefjen van *f* 2200.- ten laste Sr Joris van Waerden te vertonen ende daarenboven U.E. indagtig te maken voor onse twee balen sijde het besten te doen om die a pris courant en

1) Jacob de la Court, greinreder te Leiden, zie brief 4, noot 4, blz. 91.

als voor eigen, te verkopen, mij staat niet voor meer als eene bale gesien te hebben, en vermits ik in t' overdragen der partijen sie dat □ 14 sopra tara gegeven is, voor eenige grove sijde, soo wil ik hopen die alle te weesen in de bale die ik gezien hebbe, en dienvolgende versoek ik U.E. gelieve de qualiteit van de andere wel aan te merken en mij daarvan ook aviseren. Wij verwagten nog van Smirnen met het eerste convoy twee balen sijde ardassette ofte serbatti ardasse[1], waarmeede wij hopen beeter te staan; alsoo die niet in trocque[2] maar om onse penningen niet leedig te laten door onse vrinden motu proprio zijn ingekoft seggende hetselven raadsamer te hebben geoordeeld als die aan turks garen te besteeden volgens onse gegeeve ordre - dog de tijd sal 't leeren.

Sr van Sorgen heeft U.E. manuscript gekreegen op toeseggingen van niet dan met U.E. goed vinden het selve ten bossche[3] te sullen met sig neemen, en dat hij daar oover U.E. soude schrijven. Mijn allerliefste continueerd seer wel te zijn, alsmeede ons Magdaleentjen, sulks ik soude verhopen, indien U.E. alsmeede nigte M□aria□ de Witt[4] en neef Wilhelmus[5] ons de aanstaande weeke quame versoeken, waartoe ons eenige hoope is gegeeven door een missive van haar E. dat mijn lief in staat soude weesen om sig in 't geselschap van soo goede vrinden te konnen vermaken. Het spijt mij dat dien losen Vlak[6] soo qualik uit te wasschen is - en U.E. soo veel werks geeft dat de vrinden soo dikwils niet werden versogt als sonder dat soude geschieden. Hier is gansch niet niews, ooversulks sal ik eindigen met de groetenisse ook van

1) Balen met zijde behoorden tot de veel voorkomende goederen, die de Smyrna-vloot mee huiswaarts voerde. In het bijzonder werd zijde in de greinindustrie gebezigd. Tevens bestonden er zijde-fustijnen. Zie verder de ‘Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid’, uitgeg. door *N.W. Posthumus* V ('s-Gravenhage 1918), blz. 566, waar gesproken wordt van ‘sijde ardasse ofte rouwe sijde’, die ‘begint hier gebruyckt te werden’ (29 Aug. 1663). Ardassette of ardasse: goedkope Perzische zijde. Serbatti komt vermoedelijk van salvatica of selvatica, eveneens een goedkope Perzische zijde, van een in 't wild levende zijderups.
2) Trok: in ruil. De trok was zeer nadelig. De artikelen, die de Nederlanders voor de ruilhandel gebruikten, werden onwillekeurig te veel als betaalmiddel beschouwd, waarop geen winst werd gelegd.
3) Ten bossche: 's-Hertogenbosch.
4) Zie brief 3, noot 3, blz. 88.
5) Vermoedelijk de jongere broeder van Maria, Willem de Witt.
6) Zie brief 3, noot 2, blz. 88 en brief 5, noot 1, blz. 94.

mijn liefste, aan alle goede vrinden insonderheid aan mon frère en ma soeur Eeleman[1] en mon frère Tol□l□enaar[2].

Ik had vergeeten dat de weduwe B. Martin mij in de voorleede weeke beloofde U.E. t' Amsterdam te gaan spreeken om met Vaillant een einde te maken[3].

21. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 8 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. U.E. aangename van den 6en en 7en deeses sal ik tegelijk ende in der haast beantwoorden met te seggen, dat mij lief is de bale ardasse sijde[4] is verkoft en dat ik verwagt U.E. specificere wat n^{o} het zij. Weegens de ardassette sullen wij moeten patientie neemen, of disavoueren[5] tgunt buiten en teegen ordre gedaan is, daar ik nogtans niet ligtvaardig pleeg te resolveren.

Het protest tegen A. Vallants non-betaling was onnodig[6]. Mergen gaan mon frère en ma seur La Court[7] naar Amsterdam, die misschien sullen U.E. spreeken om de pereltjens van 31 st. te sien en te kopen. Weshalven mijn liefste begeerd ik U.E. schrijve deselve tot gemelde prijse maar niet tot minder te verkopen. Wijders segt sij U.E. lang afweesen van hier ten goeden te konnen neemen indien 't uit vrijadje ontstaat maar anders niet, sulks dat niet sijnde sij sonder eenige excusie U.E. garen hier neevens de goede vrinden van Dordregt soude hebben. De gesondheid is Goode lof seer goed gelijk mon frère Jacob breeder sal konnen seggen, die wij ook breeder met de groetenisse belasten[a].

1) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
2) Idem.
3) Zie brief 5, noot 1, blz. 92; brief 7, noot 7, blz. 96; brief 16, noot 4, blz. 108 en brief 18.
4) Zie brief 20, noot 1, blz. 114.
5) Disavoueren: afkeuren, niet erkennen.
6) Zie brief 20, noot 3, blz. 115.
7) Jacques (Jacob) de la Court, geboren op 12 Maart 1617 te Leiden en Hester Bienaimé, geboren 12 Augustus 1618, met wie hij op 10 April gehuwd was. Zie ook brief 19, noot 1, blz. 113.

a) In dorso: ontf. 9 Julij.

22. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 13 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. Omdat weegens de boter die Saturdag lestleeden is gesonden nog vlootjen[1] nog antwoord te rugge komt, twijfeld mijn allerliefste of die ook wel besteld is; immers laat sij sig voorstaan dat ze niet wel smaakt, naademaal men er soo weinig omdenkt, en uit vreese of dat mogte sijn of wel, om beeter te seggen, omdat sij 't het voorleede jaar met een 's Gravensandse kase beeter treffede, soo versoekt sij dat U.E. gelieve deese als een gering present aan te neemen en niet te recompenseren met een Edamse als voordeese, want sij dat soude opneemen alsof met opset van U.E. gewonelike mildadigheid gaande te maken dit gering kaasjen wierd geloofd vereerd te werden.

Naadat ik dit had geschreveen, is mij behandigd U.E. aangename van den 12en deeses en gaat eevenwel voort. Voor U.E. niews bedanken wij, en is hier niet niews dan dat advocaat van Leewen[2] voor sijn swager, alsoo die bij Dijkgraaf en Heemraden verdagt is bewusten brief 't haren naadeele geschreeven te hebben, te Hoof heeft verkreegen een Mandament penaal[3], waarmeede Dijkgraaf en Heemraden, indien sij eenige actie meenen t' sijnen laste te hebben, werd geïnjungeerd[4] die te intenteeren[5] voor Scheepenen deeser steede. Jan Smaak wagt en ik scheid er uit.

23. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 14 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. Gisteren schreef ik seer haastig met Jan Smaak en nu heb ik niet meer te seggen, dan dat ik U.E. weegens het ¼ vat boters heb gedebiteerd met *f* 25:13:8,

1) Vlote: kuip, vat, pot.
2) Simon van Leeuwen. Zie brief 10, noot 8, blz. 102 en brief 15, noot 1, blz. 108.
3) Mandament penaal, 'dat is zulke provisie van Justitie, waarbij aan den gedaagden dadelijk en dus ook pendente lite, op verbeurte ener poenaliteit tegen de Hooge Overheid, het plegen van deeze of geene daad verboden word'. Zie *J. van der Linden*, Verhandeling over de judiciële practijcq of form van procedeeren voor de Hoven van Justitie in Holland gebruikelijk, I (Leyden 1794), blz. 285, 286.
4) Geïnjungeerd: opgelegd.
5) Intenteeren: instellen.

alsmeede dat ik versoek U.E. gelieve dit neevens gaande briefjen van Dl.[1] 600.- st. 32⅞ in te vorderen ende op mijn rekeninge te stellen. Niews: de Dijkgraaf en Heemraden van Rijnland hebben heeden Prs Ravens, Scherpenbrand[2] en andere ingeseetenen deeser steede afgevorderd getuigenisse der waarheid, die eenparig dat hebben geweigerd. Verscheidene dorpschouten waren ook geciteerd[3], die alle verklaard hebben wat propoosten heeden agt dagen geleeden in de bijeenkomsten over de missive waren gepasseerd. De Dijkgraaf seide in het particulier de niewe in Mey lestleede gemaakte keure te houden voor geannuleerd ende dat hij die niet soude executeren. Vraagde wijders, of sij klaagde ofte klagen hadden oover sijne exactiën. Eenige seiden neen, anderen dat sij er niet op konden antwoorden. Dit sijn toegeeven op soo onlangs voorgaande rigueur[4] ontstaat, doordien gisteren en nog heeden bij Borgemeesteren en heeren van den Geregte seer ernstig hierover is gebesoigneerd; en sijn verscheide practisijns, ook S□imon□ van Leeuwen[5], oover deese saak naaw onder-

1) Hier staat het afkortingsteken voor daalder; vermoedelijk zijn leeuwendaalders bedoeld.
2) Het register op het Familiegeld, dat geheven is te Leiden in het jaar 1674, vermeldt: d' heer Ravens, advocaat, Pieter van Scharpenbrant, notaris en Cornelis van Scharpenbrant, notaris en procureur.
3) Citeren: dagvaarden. - De kwestie, die De la Court zo bezig hield was ongetwijfeld de nieuwe keur van Rijnland betreffende het zekerheid stellen bij vervening van land. Dit was al voorgeschreven bij het plakkaat van 1595, maar men hield zich er niet aan. Pogingen tot verbetering ontmoetten verzet, omdat men vermindering van de winst en verhoging van de turfprijs ervan voorzag, zonder oog voor de schadelijke gevolgen der landvernieling, die de waterschappen moesten interesseren. Pogingen tot verbetering der provinciale wetgeving leden ook schipbreuk. In 1680 is door Rijnland een nieuwe keur gemaakt waarbij storting van geldbedragen tijdens de vervening is voorgeschreven; dit is wèl nageleefd en in 1700 is er een provinciaal plakkaat van die strekking gevolgd. Over dit alles kan men nazien de nummers 1902, 1903 en 1916 in het Oud-Archief van Rijnland en diverse resoluties. Dat P. de la Court met zijn compère Uytenhage de Myst tegen de hoogheemraadschappen geporteerd was, is niet onbekend (zie *S.J. Fockema Andreae*, Ruzie in de Veenpolder, in: De Haghe 1949); als rechtgeaard industriëel interesseerden De la Court de turfprijzen en had hij geen oog voor 'landbescherming'; hij zag de bemoeiing van dijkgraaf en hoogheemraden van de kleine kant, als exactiën (vexatoire toepassing van verbodsbepalingen om daaruit particulier voordeel te trekken), die zeker ook wel eens voorkwamen. Vriendelijke mededeling van Mr S.J. Fockema Andreae.
4) Rigueur: strengheid.
5) Simon van Leeuwen (1626-1682), advocaat. Zie brief 10, noot 8, blz. 102.

vraagt, ook in 't particulier of er memorie was, dat Dijkgraaf en Heemraden hier over de ingeseetenen soodanige jurisdictie hadden voordeesen geexerceerd, die hebben verklaard neen. Sulks het wel op een complainte[1] mogte uitdrajen. Onderentusschen sullen naar ik hoor de doleanciers voortgaan met hare E.G.M. oover de exactiën des Dijkgraafs en sijn compositiën[2] in het slagturven te klagen. God de Heer geeve de arme verdrukte gemeente verligting.

Alles is hier seer wel. Mijn allerliefste is beeter als in een geruimen tijd is geweest. De oude juffrouw Bienaimé[3] is ook seer wel. Van onser vrinden van Dorts komste hebbe niet gehoord, waarmeede naa hartelike groetenisse en toewenschinge alles goeds ik eindig.

Eergisteren nagt reegende het bijnaa den ganschen nagt, gisteren viel weinig of geen nat, heeden is het schoon weeder geweest tot agt uuren des avonds als ik dit schrijf en is het nog.

24. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 18 Julij 1663.

Eerwaarde Broeders. Uit U.E. laatste heb ik met leetweesen verstaan hoe boosaardig en onbeschaamdiglik dien Schandvlak[4] continueerd U.E. moeite aan te doen en door mon frère Eeleman[5] heb ik gisteren met sonderling genoegen verstaan de goede apparentie, die er was dat sijn boosheid t'onsen

1) De complainte was een actie, die kon worden ingesteld bij stoornis in of ontneming van bezit van onroerende zaken, mits dit bezit jaar en dag had geduurd en het nog geen jaar en dag geleden was, dat de stoornis of ontneming had plaats gehad (*A.S. de Blécourt*; *H.F.W.D. Fischer*, Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht, Groningen 1950, blz. 135, 136).
2) Compositiën: regelingen. - Door de behoefte aan brandstof kwam men er toe de grond onder de waterspiegel tot vrij grote diepte weg te baggeren, om daarvan turf te maken. Het slagturven was zeer schadelijk; het land maakte plaats voor water, terwijl door het diepe baggeren het naastliggende droge land eveneens gevaar liep. Zie *W.J. Diepeveen*, De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw (Leiden 1950), blz. 31 vlg.
3) Hester Bienaimé's moeder. Zie brief 21, noot 7, blz. 115.
4) Zie voor Vlak o.a. brief 20, noot 6, blz. 114. Een onderzoek in het Rechterlijk Archief van Amsterdam en in het Archief van de Hoge Raad leverde geen resultaten op.
5) Zwager Johan Eleman.

voordeele soude gedijen, en overmits ik heeden geen missive van U.E. bekome begind mijn hope ietwes te dalen, dog met eenige verwagtiginge dat ik morgen daar van naarder seekerheid sal krijgen, alsmeede dat U.E. mij gelieven sal te senden het wisselbriefjen van *f* 2200.- ten laste Sr Joris van Waarden en het bootervlootjen om welke beiden iterativelik[1)] is geschreeven geweest[2)].

Onse gesondheid aangaande is naar wensch, voorneementlik die van mijn allerliefste, hoewel mijn eerwaarde vrow moeder[3)] heeden om een ooverval van catharre genoodzaakt wierd een bruiloftstafel te verlaten en het bedde te soeken, soo is 't nogtans nu soo wel, dat ik hoope morgen haar EE. neevens de andere vrinden aan mijn tafel te sullen onthalen ende op U.E. gesondheid drinken. Van onse vrinden van Dordregt heb ik tot mijn verwonderinge nog niets gehoord[4)]. Indien mon frère Eeleman naar den Hage gaat, sal ik versoeken sijn E. mijn berigte of deselve aldaar zijn. Hiermeede sal eindigen, naar wenschinge alles goeds, ook van weegen mijn allersoetste Catrijntjen, U.E. lieve suster, en bijnaa soud ik er bijvoegen van weegen ons vlugge erge[5)] Madeleentjen Stokmans[6)], dat nog dikwils van pitom en andere ome spreekt. Valete[a)].

U.E. gelieve deesen ingesloten met de eerste geleegentheid te bestellen op Lissabon.

25. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden 1 Aug. 1663.

Eerwaarde Broeders. Het is nu half neegen uren geslagen soo als ik kome uit den Hage alwaar ik den here president Pauw[7)] hebbende gerecommandeerd te letten op eenige requesten die Vlak[8)] soude mogen ons aangaande presenteren,

1) Iterativelik: meermalen.
2) Zie o.a. brief 20 en brief 22.
3) Jenne de Plancke. Zie brief 7, noot 4, blz. 96.
4) Zie brief 20, noot 4 en 5, blz. 114 en brief 23.
5) Erge: bijdehand.
6) Magdalena de la Court. Zie brief 1, noot 1, blz. 86.

a) In dorso: ontf. 19 Julij.

7) Mr Reinier Pauw (1591-1676), Raadsheer in de Hoge Raad van 1621-1655 en President van dezelfde instelling van 1655 tot zijn dood.
8) Zie brief 20, noot 6, blz. 114 en brief 24, noot 4, blz. 118.

en daarop niet was te disponeren sonder ons alvorens te horen. Wijders daar over heb gesproken met den heer griffier Caaw[1], die mij seide dat Vlak alreede een request had gepresenteerd wiens inhoud hij niet, maar wel het apostil[2] geleesen had waarmeede hij wierde gerenvoyeerd[3] tot de schepenen van Amsterdam en naadat ik sijn E. ietwes van 't gepasseerde had voorgedragen ten einde de heeren van den Hogen Rade mogten des te circumspecter[4] sijn in alle versoeken die Vlak ons aangaande soude mogen doen, seide en antwoorde sijn EE. wij kennen den cabbouter en sijn konsten wel.

Sulks ik het hier meede heb laten berusten, en dan met mijn lief gegaan ben om mejuffrowen onse nigten te besoeken, die hebben beloofd des Vrijdags alhier te sijn ten ware eenig belet quame[5]. Ik weet niet niews dan dat Lambert de Vries brouwer[6] heeden ooverleeden is. Valete.

De heer Caaw seide mij ook, alhoewel Vlak garen een ander appointement[7] soude hebben gehad, dat hij nogtans sig veinsde daar wel meede tevreeden te sijn, en ik bedankte de heeren ook van het selfde met beeter herte en dat kon van zijn E. beeter werden gevat, alsoo ik eeven had verhaald dat de heren Scheepen niet dan door dieners haar EE. appointement hadden konnen intrekken. Hierneevens gaat de insinuatie terugge.

26. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 7 Aug. 1663.

Eerwaarde Broeders. Soo dadelijk bekome van Nantes de seconda wisselbrief ten laste Sr Joris van Waarde[8], alsmeede

1) Mr Iman Cau werd geboren in 1601, waarschijnlijk te Zierikzee. Hij werd 9 Juli 1644 griffier bij de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, tegelijk met Willem Dedel. In 1650 na overlijden van Dedel nam hij dit ambt alleen waar. Hij overleed 13 Juli 1683.
2) Apostil: bijschrift.
3) Gerenvoyeerd: verwezen.
4) Circumspecter: omzichtiger.
5) Maria de Witt uit Dordrecht?
6) Lambert de Vries woonde ten tijde van zijn overlijden in de Coppelinghsteegh en werd op 5 Augustus in de Pieterskerk begraven.
7) Appointement: rechterlijke beschikking.
8) Zie brief 24, noot 2, blz. 119; vgl. ook *Flor. Edler*, Glossary of Mediaeval terms of business (Cambridge M. 1934) s.v. lettera 1. Lettera prima: first bill of exchange; two, three, even four copies of a bill of exchange were sometimes sent. - 2. Lettera seconda: second bill of exchange.

bijgevoegd briefjen ende avis dat messieurs van Armeyden et Compagnie U.E. op een niew hebben versogt bewust briefjen te presenteren aan Sr Pieter Bek ende de betalinge van dien invorderen, sulks opdat hetselven soude mogen geschieden ik U.E. hetselven geendosseerd weesende terugge sende, sullende van het gevolg prompt avis verwagten. Wijders sal mij aangenaam zijn te weeten of men thans tot reedeliken prijse goude hongarise ducaten soude konnen bekomen. Ende eindelik moet ik naar groetenisse van onse lieve nigte de Wit seggen haar E. seer lief sal weesen, indien U.E. gelieve te besorgen dat haar EE. op Dordregt werde toegesonden □ 25 soodanige stokvis leng[1] als wij hebben, neevens den prijs, die ik weegens de onse ook verwagtende mij seg -.

Mijn eerwaarde vrow moeder is seer pijnelik weegens een colik die deesen gehelen dag heeft geduurd, de goede God geve haar verligting[2].

27. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 9 Aug. 1663.

Eerwaarde Broeders. U.E. aangename van den 8en deeses is mij deeses ugtent geworden, waarop niet dan d'acceptatie ofte non acceptatie des bewusten briefs en in gevolge U.E. avis aan de vrinden van Nantes garen verstaan sal[3] en nu vald niets te seggen dan dat wij gereed zijn een glaasken op U.E. gesondheid te gaan drinken. Dus spreek ik komende van mijn eerw. vrow moeder die warelik niet buiten perikul is[4], maar vermits erger is geweest, dunkt ons, dat wij haar EE. bijnaa gewonnen hebben, namentlik eergisteren en gisteren alsook deesen geheelen dag tot 4½ uiren is sij geweest sonder eenigen aftrek, hoewel settpillen en clisteren alsmeede

1) Stokvis leng: stokvis van een soort kabeljauw. Zie brief 18, noot 5, blz. 111. Voor nigte De Witt, zie brief 20, noot 4, blz. 114.
2) Zie brief 24, noot 3, blz. 119.
3) Zie brief 26. Vgl. voor non-acceptatie *W.L.P.A. Molengraaff*, Leidraad bij de beoefening van het Nederlandse handelsrecht 9 II (Haarlem 1954), blz. 425.
4) Zie brief 26, noot 2, blz. 121. De la Courts moeder sterft een week later.

andere purgantia iterativelik zijn gebruikt geweest, waarbij gisteren korts en sprow[1] beginnende te komen en dat vrij hard, scheen bijnaa alle hoop verloren, dog heeden is de koorts wat geminderd en aftrek naa wensch gekomen. Sulks indien er kragten zijn oovergebleeven om nog eenige koortsen ofte sprow teegen te staan, ik soude hoopen alles wel gaan sal. Onderentusschen versoek ik U.E. ons gelieve te senden om ingeval de patient des mogte van noden krijgen vijf ofte ses pommes de chine, alsmeede 2 ofte 3 soete limoenen ende dat met den allereersten, dog onder beding van deselfde op mijn reekeninge te setten of wel onder expresse verklaring van hier naa in geen geval ietwes door U.E. te sullen ontbieden[2], jaa ook niet mijn lieve Catrijntje[3], waarmeede met haast en naa groetenisse van onse eerw. nigte[4] aan U.E. particuliere lik ik eindig.

28. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 29 Aug. 1663.

Eerwaarde Broeders. Hier neevens gaan twee wisselbriefjens, een op sigt ten laste van Sr Isaac Passavant van *f* 2000.-, het ander van Herman Claassen Strijen van *f* 429.-9.-, welke U.E. gelieve in te vorderen en op mijne rekeninge te stellen en daar teegen versoek ik U.E. gelieve mij te aviseren den cours van 't bankgeld[5] om in confirmité van dien alhier mijn briefjen goed te doen. Daar en boven versoek ik U.E. mij gelieve de toekomende weeke te senden drie honderd wigtige goude ducaten en dat per ordinary veerschipper. Eindelijk gelieve U.E. neevens te sien een assignatie van de weduwe van Barthelemy Martin[6] ten laste monsieur Gilles d'Emmerin van *f* 248.-6.-. Ook soud ik indien 't den tijd toe liet schrijven aan mon frère J. Eeleman[7] 't gunt U.E. neevens ingeleide briefjen gelieve te communiceren. Valete.

Alles is hier God lof in goeder gesondheid; ook Mr Fowler.

1) Sprow: spruw.
2) Ontbieden: doen bezorgen.
3) Catharina v.d. Voort, De la Courts tweede vrouw.
4) Zie brief 26. Nicht Maria de Witt.
5) Zie o.a. brief 8, noot 4, blz. 97 en brief 10, noot 5, blz. 100.
6) Zie de brieven 16 en 20.
7) Een zwager van Pieter de la Court uit diens eerste huwelijk. Zie o.a. brief 4, noot 5, blz. 91.

29. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 31 Aug. 1663.

Eerwaarde Broeders. Hier neevens gaat een vierdedeel boters, dat elf schellingen waardiger is als het voorgaande; U.E. gelieve het vlootjen met den eersten weeder te senden[1)], alsmeede mij te aviseren, of de 2 lest gesonde wisselbriefjens, het een ten laste Sr Passavant, het ander ten laste H□erman□ van Strijen[2)] U.E. zijn ter hand gekomen, en wat cours het bankgeld zij.

Alles is hier seer wel[a)].

30. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 3 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Ik heb heeden ordre gegeeven om te kopen heresajen[3)], maar U.E. weete dat geen twee loden[4)] voor eerst sullen te bekomen zijn. Sulks U.E. mij gelieven te verwittigen wat daarin sal moeten werden gedaan ofte gelaten. Ook diend U.E. mij naarder te seggen of het halve dan of het heele stukken moeten weesen, der halven mart is geweest de voorleede weeke als volgd:

3 Loon *f* 43.- 5. -	} de heele naar advenant[5)].
2 Loden *f* 41.-10. -	}de heele naar advenant[5)].
1 Loden *f* 36.-10. -	}de heele naar advenant[5)].

1) Zie brief 19 en brief 22, noot 1, blz. 116.
2) Zie brief 28.
a) In dorso: met ¼ vat boter gemerkt ; st. 26.
3) Goede soort saai. Zie *N.W. Posthumus*, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II, blz. 321, 322, 331. Een groot aantal stoffen wezen door hun naam de personen of het doel aan, waarvoor ze waren vervaardigd. Vgl. ook brief 16.
4) Wegens de grote betekenis, die er aan gehecht werd, kon niet meer, zoals in de Middeleeuwen, met één eindlood worden volstaan, maar moesten verschillende eindloden de variërende trappen van voortreffelijkheid aanwijzen.
5) Vgl. de prijzen der saaien op de Amsterdamse beurs in 1663, welke Prof. *Posthumus* geeft in bovengenoemd werk in deel III op blz. 852, 853.
5) Vgl. de prijzen der saaien op de Amsterdamse beurs in 1663, welke Prof. *Posthumus* geeft in bovengenoemd werk in deel III op blz. 852, 853.
5) Vgl. de prijzen der saaien op de Amsterdamse beurs in 1663, welke Prof. *Posthumus* geeft in bovengenoemd werk in deel III op blz. 852, 853.

De bodemeriebrieven[1] als ook de ducatjens sal ik gaern met den eersten verwagten, en die ontfangen hebbende, dunkt mij dat ik eevenwel omtrent *f* 2000. - voor U.E. in verschot sal weesen, twelk ik segge, niet alsof ik wenschte gerembourseerd te sijn, maar simpelik tot notificatie, dog uit haastigheid seg ik qualik, het is sonde□r□ de versogte 300 ducatjens, sulks die hebbende wij bij naar effen souden weesen.

Mijn liefste is reedelik wel en Madeleentjen[2] ook, hoewel wat verkout.

Van de sajen moet U.E. ook seggen of sij moeten werde gevold en swart geverft ofte niet, want ook wel wit versonden werden[3]. De armijnen[4] hebben lest sc. 88½ gegolden[5] - en ik mot er uitscheiden, want het werd duister. Valete.

31. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 5 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Eergisteren schreef ik om precise ordre aangaande de heeresajen, of het halve ofte heele stukken moesten zijn en of sij wit moesten blijven, of swart dienden geverfd te zijn, alsmeede ingevalle de twee loden niet te bekomen waren men in plaatse van die maer 3 en één loden soude mogen kopen[6]. Onderentusschen heb ik gisteren gekoft 4 geheele stukken 3 loden, lang 36 ellen het stuk tot *f* 43. - 5. - en vier één loden tot *f* 36. - 15. - het stuk; en verwonder ik mij van U.E. geen avis te hebben bekomen, ten zij U.E. 't selven uitstellen om de bewuste 300 ducaten met een te senden. - En begind mijn liefste alreede bekommerd te zijn over dat swijgen en also verstaan heeft, dat het t' Amsterdam aan de heete

1) Bodemeriebrief: bewijs van de overeenkomst van bodemerij; geldlening tegen premie onder verband van schip of lading, of van beide, waarbij de geldgever mede het risico van verlies door zeerampen draagt.
2) Dochter van Pieter de la Court en Catharina van der Voort (1661-1712). Zie brief 1.
3) *N.W. Posthumus*, a.w. II, blz. 259-264. Het vollen (vervilten) van de saaien ging aan het verven vooraf.
4) Armijnen: wellicht afgeleid van het Engelse army-cloth; zij zouden dan voor het leger bestemd zijn geweest. Prof. Posthumus acht het waarschijnlijker, dat deze stukken hun naam te danken hebben aan een lood, waarop ‘armijnen’ voorkwamen. Zie ook brief 18, noot 5, blz. 110.
5) Vgl. voor deze prijs *N.W. Posthumus*, Leidsche lakenindustrie III, blz. 852. Zie ook brief 18.
6) Zie brief 30.

siekte[1)] begind te sterven en dat in de Koestraat voor een huis 4 doodbaren souden hebben gestaan. Sulks sij U.E. bid voorsigtig te wesen, op U.E. gesondheid wel te letten, en nooit uit te gaan sonder wel ontbeeten te hebben.

Monsieur Uitdenhage[2)] heeft mij vier paar akertjens[3)] besteld, en meteen gesegt, dat sijn E. neef Praam gecommitteerde raad van meeninghe was men beeter had gedaan den brief in handen der Gecommitteerde Raden van Holland te bestellen, alsoo nu ligtelik agter de bank soude raken[4)] en in allen gevalle ten besten gaande aan de heren Gecommitteerde Raden moeste komen, het beste ware dat op een niew recommandatie quame van Sijn Majesteit aan haar E.G. Mog.[a)5)].

Omtrent den middag heeft het hier omtrent 2 uren geregend, is andersins goed weder geweest, het sakjen goud werd mij soo even besteld, en sal de armijnen als U.E. begeerd doen inkopen. U.E. brief van den 4en is mij niet geworden, waar die blijft weet ik niet, sulks U.E. naarder ordre gelieve te geeven.

32. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 11 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Seederd eenige dagen geen van U.E. vernomen en gaat deese om U.E. te doen hebben de seconde wisselbrief, alsoo messieurs Van Armeyden, Willems et Verburg begeeren, dat geprotesteerd werde van non-betalinge des voordeesen gemelden Sr Joris van Waarde[6)]. Ook gaat hiernevens U.E. assignatie ten laste Sr Pieter de Planken[7)], als-

1) Heete siekte: ziekte, waarbij de lijder gloeit, in dit geval pest. In deze tijd was er te Amsterdam een pestziekte uitgebroken, die door een van Algiers komend oorlogsschip schijnt overgebracht te zijn. Vgl. *N. Japikse*, De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660-1665 (Leiden 1900), blz. 385, 386. Zie hiervóór, blz. 82-84.
2) Johannes Uytenhage de Myst. Zie brief 10, noot 4, blz. 101.
3) Akertje: eikelvormig versiersel, vroeger als kwastjes aan halskragen gedragen.
4) Agter de bank raken: vergeten worden.
a) In dorso: Het vlootjen moet werden terugge gesonden.
5) Waar De la Court op doelt, is niet duidelijk. Misschien heeft Mr Fowler met deze zaak te maken. Zie brief 28.
6) Zie brief 26. Vgl. ook *W.L.P.A. Molengraaff*, a.w., blz. 400 vlg.
7) Pieter de Planken († Jan. 1671) is vermoedelijk een broer van De la Courts moeder (Het Welvaren van Leiden, uitgeg. door *F. Driessen*, bibliographie, nr 117).

meede een wisselbriefjen van £ 145.- overmorgen vervallende, ten laste Sr Henry Momber, welke ingevorderd zijnde U.E. gelieve op mijne rekeningen te setten.

Heeden heb ik gekoft de 20 resteerende armijnen tot sc. 88.- ende 4 stuks of één looden tot sc. 83.-. Twee looden heeresajen heb nog niet goed gevonden te kopen, alsoo niet meer als 15 st. van de drie looden verschillen[1].

De Heeren van Leyden hebben seer stillekens alle de gelanden aan de Rhijn tot Swammerdam toe weeten te induceren, dat sij voor Scheepenen hebben oovergeeven aan de uitspraak van twee te kiesen personen ten weedersijden en bij dissentie derselven aan de uitsprake van twee heemraden van Rijnland, dat sullen haar afgeschat werden alle soodanige huizen en landen die tot een trekpad op Uitregt en dat langs den Rijn souden nodig sijn, afgeschat[2] en gebruikt te werden. Sulks hiertoe nu geen octroy noodig is.

Dominus Amia[3] is hier door de Kerkeliken beropen tot predicant, maar het geefd eenige Broeders geen klein naadenken, dat de heeren van den Geregte hebben gedeputeerd twee scheepenen en den pensionaris Wevelickhoven[4] □sonder eenig kerkelik persoon met sig te neemen, als wel plag te geschieden□ om desselven gaven te gaan hooren. Sulks indien het politik rapport niet favorabel is, het heilig beroep wel mogt vrugteloos afloopen. 't Is te beklagen, dat er geen soodanige wettige kerkelike ordre en regeeringe is, daar beiden en politiken en kerkeliken sig naar moeten dragen in Holland en elders. Nu is het ydermaal hoeks en kabbeljaaws. Oom wil mijn heer de stok onttrekken, of mijn heer wil oom met den stok slaan, als hij er aan komt baffen[5].

Mijn liefste heeft bijnaa agt ofte 10 dagen buikloop gehad en twee ofte drie dagen seer verkout geweest. En nogtans

1) Zie de brieven 30 en 31.
2) Afschatten: afvorderen.
3) Ds Hermannus Amia, predikant te Deventer wordt in de Acta der particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700, uitgeg. door *W.P.C. Knuttel* IV (R.G.P. Kl. Ser. 11) op blz. 343 onder 1664 als ingekomen in de Classis te Leiden vermeld.
4) Joachim v. Wevelinckhoven, pensionaris van Leiden. Zie brief 17, noot 2, blz. 110.
5) Baffen: blaffen. Aan iemands stok baffen is een in de 17e eeuw niet ongewone uitdrukking voor tegen iemands gezag opstaan, niet gehoorzaam en onderworpen willen zijn. Waarschijnlijk heeft men eerst gezegd ‘iemands stok aanbaffen’.

dunkt mij sij teegen alle ongemakken aangroeid. Heeden ben ik met haar nog buiten geweest om de gasten van Valkenburg te sien komen. Magdaleentjen werd soo welig en stout, dat mama haar gisteren naa school stierde, maar naa twee uren stelde sij 't daar geheel in roeren. Sulks men haar vandage heeft te huis gehouden.

Goed dog windig weeder.

33. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 18 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Heeden heb ik 8 tweelood heeresajen tot *f* 41¾.- gekoft[1)] en doen haasten soo veel doenelik om te vollen en verwen, en nog twijfel ik, of voor den 30e deeses sal konnen gereed zijn. Ik had niet gemeend dat U.E. deselve preciesse met dit convoy begeerde gereed te hebben.

Bedank U.E. voor 't gesonde boekjen; d'autheur toond beleesen, vrij van pen en goed van oordeel te weesen, soo in politike als kerkelike saken. Hier is middelertijd ook uitgekomen het Publik Gebet, ofte Consideratien over het nominatim bidden voor eenige speciale personen[2)], dat wel leesenswaardig is, en soud er U.E. een exemplaar senden, ten ware ik geloofde U.E. daarvan versien soude wesen.

Ons Magdaleentjen werd soeter en soeter, en mijn allerliefste van dag tot dag noch frisser en sterker, hoewel 't de leste maand van hare E. rekeninge is[3)]. De goede God geve het nog ses weeken moge duren, opdat wij des te meer mogen hopen, dat het kindeken blijven leeven, ende de moeder des te meer sterkte, om een stoot te konnen uitstaan, hebben sal. Hiermeede eindig ik, gereed zijnde om met mijn liefste ten huise mijns broeders ten avondmale te gaan ende aldaar een

1) Zie brief 30 en 31.
2) Krachtens een resolutie van de Staten van Holland in Maart 1663 mochten de predikanten in het nagebed voor de overheid de prins niet meer noemen. Zie ook brief 17, noot 5, blz. 109. Het hier ter sprake komende geschrift, dat het zoëven genoemde besluit toelicht, is van de hand van Johan de Wit, de neef van de raadpensionaris en De la Court. De titel luidt: Public Gebedt, ofte Consideratien tegens het nominatim bidden in de publique kerken voor particuliere persoonen, en specialijken voor den jegenwoordigen Heere Prince van Orangien. Door *D.H.* Amsterdam, 1663 (Kn. 8789). Vgl. *D. Veegens*, Historische studiën II ('s-Gravenhage 1885), blz. 79.
3) Zie brief 6, noot 2, blz. 95 en de brieven 12, 14, 15 en 17.

teugsken op U.E. gesondheid te drinken; dog mij schiet in te seggen, dat Ds Wijngarden en P□iete□r Hollebeke mij heeden met seer beleefde expressien weederom ten avondmale des H. genodigd, en gerecommandeerd hebben in allen voorvallen de eere der kerke op te houden[1] twelk ik garen gesegd heb te sullen doen als van nature daar toe verpligt zijnde, namentlik mijn eigen gevoelen dat ook der kerke is te vereeren, want ik meen niet, sij sullen hebben gemeend, dat de eere der predikanten de eere de□r□ kerke zij en dat die in alle manieren moet opgehouden zijn. Warelik dit is wel 't gevoelen der papisten, niet het mijn, nog onser kerke, welkers eer ter contrarie daarin bestaat, dat sij niet op het leeven of leere der predikanten, maar op 't ware Evangelium, al waar 't dat de Duivel het predikte, gefondeerd is. U.E. groete alle goede vrinden, insonderheid mon frère en ma seur Eeleman en mon frère Tollenaar[2]. Ik had gemeend mon frère Eeleman over Leyden naar huis soude keeren, maar heb nu anders verstaan. Valete.

34. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 24 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Gisteren is mij geworden U.E. aangename van den 22en deeses, waarop ik U.E. sende 4 b. swarte[3], 3 azur en een taneit[4] armijn saay in pakken No. 9 en 10[a]. De heeresajen sullen ten beste gaande op Saturdag gereed zijn, twaalf heb ik er en 4 zijn in de persse, die

1) De la Court was wegens het Interest van Holland van het Avondmaal uitgesloten geweest. Vgl. *J.H. Kernkamp*, Pieter de la Court, zijn aansprakelijkheid voor het Interest van Holland in de Polityke Discoursen (Het Boek XXII), blz. 195. Zie ook brief 10, noot 5, blz. 101.
2) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
3) B. swarte: b(lauw)zwarte?
4) Taneit: taneet: roodbruin. Vgl. *W.L.J. de Nie*, De ontwikkeling der Noordnederlandsche textielververij van de 14e-18e eeuw (Leiden 1937), blz. 226.

a) Met twee pakken gemerkt No 9 10. st. 9.

Johan de Wit, 1618-1676, Dordts magistraat en pamflettist, naar een schilderij door Abr. Ragueneau, aanwezig in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.

meen ik tesamen U.E. te senden, want ik vreese de andere agt te laat souden komen.

Mon frère Jacob, ma soeur Joanna en ik souden yder participeren voor drieduisend makende tesamen 9000 guldens, waarop Sr Coedijk sig verlaten soude mogen, van meer participanten weet ik hier niet[1]. Mon frère Gio□vanni□ is hier gisteren terloops geweest en naar den Hage vertrokken[2].

Mijn liefste is bekommerd oover de sterfte t'Amsterdam en versoekt te weeten preciselik hoeveel mensen weekeliks sterve, alsmeede dat U.E. sig wagte sooveel doenelik[3]. Vermits Magdaleentjens matresse[4] eergisteren is t'Amsterdam geweest, heeft de moeder dat lief kindeken heeden niet willen te scholen senden en nogtans indien sij niet ten uitersten swanger was, soude sij U.Ed. selfs gaan bezoeken. In somma, ik weet niet wat seggen, dan dat het geen klein geluk voor mij is, dageliks te mogen omhelsen dit mensch, dat een ander en in sonderheid mij meer liefd als haar eigen selven; dat in liefde geen maat zij, neem ik ten goede, maar de vreese is al te groot al se soodanig is.

Het Oostindis Pratjen komt uit geen ijdel hoofd, en de stijl van schrijven is klaar en kragtig maer het komt al te scherp, met naam en toenaam te noemen[5].

God geeve Holland en de Admiraliteit t'Amsterdam wat vrugtbareliks en heilsaams moge bedenken om die schendige

1) Zie voor Jacob de la Court brief 21 noot 7, blz. 115. Johanna de la Court huwde Prof. Adriaan Heereboord, van wie zij na veel gekrakeel, waarbij Pieter de la Court in geschrifte fel voor zijn zuster opkwam, later scheidde. Vgl. *J. van Vloten*, IJselkout (Deventer 1855), blz. 65 vlg. Op 15 Aug. 1663 beslist de Hoge Raad inzake een request van Johanna de la Court, wed. van Prof. Adr. Heereboord in een geschil over de erfenis van haar man. Zie voor Sr I. Coedijk brief 19.
2) De la Court richt zijn schrijven aan beide broeders, hoewel uit de volgende brief blijkt, dat hij de hoop heeft gekoesterd zijn broer op de terugreis nog te zien.
3) Zie brief 31, noot 1, blz. 125.
4) Matresse: houdster van een bewaarschool.
5) Zie brief 33. Het pamflet is get.: Oost-Indisch-praetjen, Voorgevallen in Batavia, Tusschen vier Nederlanders Den eenen een Koopman, d'ander een Krijghs-Officier, den derden een Stuyrman, en den vierden of den laetsten een Krankebesoecker. Gedrukt... 1663. Het geschrift behandelt de dieverij en de particuliere handel in Indië, waaraan zich vooral de predikanten heten schuldig te maken. Zij worden genoemd ‘de slimste schaggers in heel India’.

turkse violentie soodanig in te binden dat hiernaa niet tot verderf onser negotie uitberste[1].

35. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 27 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Den ingesloten heb ik eenige dagen behouden op hope dat mon frère Gio□vanni□ ons nog komen vinden, maar die hope verdweenen zijnde gaat die hier nevens alsmeede 16 heeresajen, 8 drie en 8:1 looden, en meen ik dat de 2 loden heeden sullen ter halle gepasseerd zijn, sulks die vandage nog in de persse gaan ende U.E. overmorgen sullen konnen werden gesonden[2]. Onse trekweg gaat gewisselijk voort nietjeegenstaande de verfoejelike dwersdrijvinge der Haarlemmers, en onprijselike ongevoegelikheid der Amsterdammers, sal genomen werden alhier van de Hogewoertse Poorte aan de hogesijde tot aan het Schow te Leyderdorp en alsdan aan de lagesijde gaan. Eergisteren hebben alle die aangelanden tot aan het Schow daar in geconsenteerd, hoewel veele seer grote schade sullen lijden, als De Graaf, De Ruischer, Gijs, De Dieu, Huibregt etc.[3].

Dat onse heer Resident te Constantinopolen[4] om een gevankenisse te ontgaan heeft derven eigener autoriteit soodanig accord van avarie aangaan, waarschijnelijk voor hem alsoo voordelig als schadelik voor onse commercie, is bij veelen hier niet aangenaam en sal men nu sien of een vremdeling in 's lands dienst zijnde en sig niet wel quijtende, de disgrasie minder hoefd te vreesen als een die hier te lande bloedvrinden en landgoederen heeft, daar men de hand soude konnen op-

1) Dit betreft de avanie van de 'Keizer Octavianus', welke de oorzaak is geweest van de heffing der tanza (*K. Heeringa*, Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel II, 's-Gravenhage 1917), blz. 133. - Avaniën: afpersingen.
2) Zie brief 30.
3) Zie brief 32. In deze periode werd langs de Rijn van Utrecht tot Leiden een jaagpad gemaakt met vele bruggen en bruggetjes op kosten der drie steden Utrecht, Woerden en Leiden.
4) Levinus Warnerus, resident te Constantinopel tot 1665, was geboren in het vorstendom Lippe. Hij studeerde te Leiden en was op grond van zijn talenkennis in 1654 tot resident te Constantinopel, waar hij reeds vertoefde, benoemd. De kooplieden hadden op hem tegen, dat hij zich meer aan de wetenschap gelegen liet liggen dan aan de commerciële belangen, ofschoon zijn talenkennis veel vergoedde.

leggen, indien neen, soo sullen mischien eenige seggen: Secum habet ingenium[1] dat de Orientaalse konst van presenten te geeven ook hier te lande te passe komt. Hoe 't zij, daar is wijsheid van noden om promte remedien tot dit quaad uit te vinden, opdat die considerabile negotie niet gediverseerd werde. De reeders in scheepen doen onse negotie groot goed maar ook grote schade en ongemakken aan, 't ware goed die voortaan niet boven nog beneeven maar beneeden de negotianten, van wien sij dependeren en wiens dieners sij zijn, geagt wierden, daar sij ter contrarie nu doorgaands de verwerring maken en de kooplieden in den brand laten.

Hier is uitgekomen de Schotse Duivel, die op de ambitieuse en ongehoorsame predikanten dapper uitvaard[2], alsmede een onweederleggelik bewijs uit de H. Schriften dat de prinsen van Oranjen deese landen hebben verlost van de Spaanse tirannie en in vrijheit gesteld[3]. Dit is alsoo onbeschaamt, als Teelings[4] voorreden en een teeken dat onder de Gereformeerde Prinsgesinde ook soo goddelose menschen zijn, dat God en alle de propheeten, Christus en alle sijne apostolen derven commediantskleederen aan trekken, ende op haar tonneel soodanige rolle doen spelen als 't haar gelieft en, God beetert, de rolle van moorders, plonderaars, meineedige ongehoorsame ambitieuse. Is dit de vrugt der Reformatie en van de H. Schrift het ligt op den kandelaar geset te hebben en doen dit onse leeraars? Behoorde men haar daar in naar te volgen? Wee deese goddelose menschen, slimmer veel as atheisten, die men niet kan bestraffen niet te vreesen een God, die sij geloven niet te zijn, maar wat naam sal men vinden voor menschen, die gelovende dat er een God is, hem soo schelmagtig derven

1) D.i.: hij is er inwendig van overtuigd.
2) Den Schotsen Duyvel, Betabbert In den Verresenen Barnevelt, den Gulden Legende van den Nieuwen Sint Jan... Uyt De gemeene Lessen en Legenden Van Gisbertus Voetius, Aerts-muyt-meester. Utrecht, 1663 (Kn. 8801). *Grosheide* (a.w. blz. 169, noot 15) oppert de veronderstelling, dat de schrijver dezelfde is als van het Public Gebedt. Zie ook brief 33, noot 2, blz. 127.
3) Onwederleggelijcke Bewijs-Redenen Daer door betoont wort, dat de Vereenighde Nederlanden, alleen door Godts voorsieninge ende der Princen van Orangien beleyt, vant Spaensche Jock, ende slavernije vrij gemaeckt zijn... Willemstadt, 1663 (Kn. 8806).
4) Hier zinspeelt De la Court vermoedelijk op Johannes Teellink, die een belangrijke rol speelde in de twist over de kerkelijke goederen te Utrecht. Vgl. *P. Geyl*, Oranje en Stuart (Utrecht 1939), blz. 240.

onteeren en bespotten, jaa dat meer is, die ook uitschuddende alle menschelike liefde tot haar eevennaasten haar toevertrouwd, haar leerlingen, die haar geloven, die schelmstukken leeren naar te apen, en dus alsiende beide in 't graf storten. Wat sal men de papen, die 't ligt onder de korenmaat hadden, antwoorden, als sij ons dit aanwijsen? Wat misbruik is groter, 't hare of 't onse? Wat is beter blind, of dol of gek te zijn? De papen waren blind, dusdanige gereformeerde leeraars heilige dolle, en hare discipulen heilige gekken. Quaken was engels en is nu aldaar uitgespeeld; hier is deselve saak maar duivels en oneindelik swarter, God beware ons voor dusdanige swartrokken, die mij bijnaast als den autheur van de Schotsen duivel souden vervoeren.

Wij zijn God lof seer wel te passe. Mijn lief gelooft dat binnen 's maands sal geleggen, omdat soo wel is[1)], wenscht om het tonneken seep eerdat de ½ excijns[2)] uit is, namentlik Maandag.

Heeden, gisteren en eergisteren seer schoon weeder. Hiernevens gaat een kan[a)], waar in leevendige molenaar[3)] is gedaan, die U.E. gelieve met een dronkjen op onse gesondheid te incorporeren, alsmede te groeten mon frère en ma soeur Eeleman alsmeede mon frère Tollenaar[4)] en te seggen mejuffrow Staveren de bruid is met dominee Westernein, een arm dorpspredikant[5)]. De weduwe van secretaris Walwijk[6)] volgd niet meer Vreedenburgs[7)] maar Scherpenbrants[8)] raad, ontkend

1) Deze passage heeft betrekking op het in blijde verwachting zijn van De la Courts huisvrouw. Vgl. brief 34.
2) Toeslag.
a) In dorso: met een pak Nº 11. - st. 16. en kan
3) Molenaar: wijting.
4) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
5) Ds Eduard Westerneyn werd in 1653 geëxamineerd en deed in 1667 zijn intrede te Voorburg (komende van Waverveen?).
6) De secretaris van de weeskamer Jan Willemsz. van Walwijck werd op 2 Mei 1663 in de Hooglandse kerk te Leiden begraven. Bij zijn aantekenen op 9 December 1632 met Grietje Adriaensdr van Gaesbeec was hij vergezeld van zijn oom, schepen Adriaen Jansz. van Staveren.
7) Willem van Vredenburg.
8) Voor notaris Scherpenbrant, zie brief 23, noot 2, blz. 117.

ten achteren te weesen om in den boedel te blijven en onderentusschen veel processen te maken. Dit is de vrugt van die onrechtvaardige barmhertigheid gebruikt omtrent juffrow Grootveld. Fiat justitia ware toen en nu beter geweest. Valete.

36. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 29 Sept. 1663.

Eerwaarde Broeders. Hier neevens gaan de agt bewuste heeresajen, die in aller ijl hebbe gesonden om niet te laat bij 't convoy te komen, en soude ik soo van dit pak nº 11[a)] als van 't voorgaande nº 10 reekeninge senden[1)], maar heb nu geen tijd die uit te trekken, alsoo ik gesind ben te gaan klagen voor de heren Borgemeesteren oover seekere moeite, die de pagters van de wijn mij willen aandoen, alsoo door mijn knegten uit moeder s□alige□rs[2)] kelder een vatjen wijn, dat behorelijk veraxijnst is en 's lands geregtigheid heeft betaald, heb willen doen brengen in mijn kelder, dat sij hebben belet, niet beeters weetende of het stond mij vrij mijn sodanige eigen wijn te doen transporteren. Ik sal sien, of de heeren sullen soodanige feiten der pagters omtrent personen daar geen presumtie van mogelike smuikerij[3)] kan zijn, te stuiten. Mij is leed dat de heer secretaris Hogeveen[b)4)] alsmeede de Borgemeester Meerman[5)] die de pagters wel het meeste ontsien, om saken van de te maken trekweg[6)] seederd Woonsdag absent zijn.

Met Sr Coedijk souden wij hier wel willen participeren, met ons drie een twee en dertigste deel te samen, mits het

a) Met een pak gemerkt Nº 11 - st. 49. Vermoedelijk is er met de nummering der pakken een abuis begaan.

1) Zie brief 35.

2) Op 16 Augustus 1663 was Jeanne des Planques, echtgenote van Pieter de la Court de Oude overleden. Zie ook brief 27.

3) Smuikerij: smokkelarij.

b) Er staat abus.: Hogegeen.

4) Mr Gerard van Hoogeveen was in de jaren 1648-1668 secretaris van de stad Leiden.

5) Mr Johan Meerman.

6) Zie brief 35, noot 3, blz. 130.

niet meer, maar wel min soude uitmaken als een somme van tienduizend guldens[1)].

De heer professor Bornius[2)] zijnde in 't geselschap van de heer borgemeester Schuil[3)] en nog een □ Prof. Horn[4)] meen ik □ deed om te beeter geselschap te maken aldaar ontbieden de heer professor Thisius[5)], de welke als ontboden zijnde geweest, in 't gelag niet willende gelden, en geseid hebbende in soodanig geval meenigmalen voor Bornius betaald te hebben, en die repliceerende, dat hij 't loog, kreeg een slag om de ooren sulks de professor Bornius sijn toltang[6)] nam en Thisius daarmede iterativelik sloeg totdat gemelde heer borgemeester dat steuitede, dus veele is mij verhaald.

De Commissarissen hebben van Dom. Amia favorabel rapport gedaan[7)]. U.E. gemeld pratjen meen ik sal zijn geintituleerd Hollandse Vrijheid[8)] want soodanig hier verkoft werd. Alsoo 't Smirnes convoy[9)] aan is, send ik U.E. hier neevens twee connossementen van onse twee balen ardassette[10)], die U.E. gelieve te ontfangen en te beneficeren als voor eigen. Het tonneken seep is ons heden besteld[11)] en voeg ik hier nog bij d'incluse eergisteren door mij vergeeten en eevenwel behouden alsoo geloof er geen perculum in mora is.

1) Zie brief 34, noot 1, blz. 129.
2) Zie brief 5, noot 2, blz. 93.
3) Een der burgemeesters in 1663 was Herman Jansz. Schuyl.
4) George Horn, sedert 5 Maart 1654 gewoon hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Leiden lijdt veel door financiële tegenspoed en aan een geestesziekte. Volgens geruchte zou hij als 'bijverdienste' likeur hebben gestookt!
5) Anthony Thys(ius), sedert 1653 hoogleraar in de eloquentia als opvolger van Boxhorn, historieschrijver der Staten van Holland, niettegenstaande zijn prinsgezindheid. Zijn zuster was gehuwd met George Horn.
6) Toltang: in de identificering van dit instrument ben ik alle navraag en onderzoek ten spijt niet geslaagd.
7) Zie brief 32.
8) Bedoeld is Knuttel, nr 8803: Hollandse Vrijheid verdadigd tegen de usurpatie der stadhouders, zijnde een verhaal van de schendige handelingen der zelver, tegen de beste en vroomste voorstanders der geseide vrijheid... I. gedrukt voor Loevestein, bij Lieven van Vrijheid, 1663. Dit pamflet is een wederlegging van de Gulden legende van den nieuwen Sint Jan.
9) De Smirnase retourvloot.
10) Zie brief 20.
11) Zie brief 35.

Wij zijn God lof seer wel varende en wenschen U.E. continuatie van gesondheid.

Gisteren en heeden seer schoon weeder.

37. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 2 Oct. 1663.

Eerwaarde Broeders. Op U.E. laatste aangename van den 30 September vald niets te seggen dan dat hier neevens gaat de versogte reekeninge der 2 pakken sajen, die U.E. gelieve naar te sien en conform bevindende t'annoteren[1]. Ons sal lief zijn te verstaan, hoe de twee onse balen ardassette U.E. gevallen en wat daar vorderlikst meede soude konnen werden gedaan[2].

Ook soude mij lief zijn, indien U.E. geliefde met den eersten mij te senden soodanige sijde taf als voordeesen van Sr Heemskerk hebbe gehad, namentlik van rood, groen, blaaw en geel, yder een half stuk en te noteren den prijs[3]. Wat de avarie[4] aangaat dunkt mij meer en meer wonderlik, als ik ooverdenk of een resident gemagtigd is sonder expresse ordre soodanig accord te maken, indien jaa of hij gemagtigd is sijn handen te steeken tot sijn rembourssement oover een saak van Alexandrien, te Smirnen in de borsen der koopluiden aldaar, jaa warelik in de borsse der Leydenaars en Amsterdammers, daar nogtans het gepretendeerd peccerend[5] schip niet tehuis hoord, en in alle gevalle op scheepen of reeders en niet op de inladende koopluiden behoorde gevonden te werden. En indien man 't dog confuselik en sonder regt wil soeken, waarom niet liever op alle die de Middellandse See behandelen of bevaren.

Soo dadelik ontvang ik U.E. aangename van den 1 deeses

1) Zie de brieven 35 en 36.
2) Zie brief 20.
3) Vgl. brief 11.
4) Zie voor de avarie *K. Heeringa*, Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel II, blz. 167, noot 2. *De la Court* beschrijft deze geschiedenis ook uitvoerig in zijn Aanwijsing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland (1669), blz. 122-126.
5) Pecceren: zich vergrijpen tegen de voorschriften of gestelde wetten.

en moet ik sluiten omdat mon frère Tollenaer[1)] intreed en op sijn vertrek staat en ik sijn EE. deese meede geeven wil. Valete[a)].

38. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 13 Oct. 1663.

Eerwaarde Broeders. Dat in de voorleede weeke t'Amsterdam 120 doden geweest zijn, en deese weeke nog merkelik meer sullen weesen, heb ik verstaan, als ook dat de heete siekte aldaar seer besmettelik, scherp en fel soude weesen, sulks de menschen seer haast weggerukt werden en malkanderen seer haast volgen. Of dit alsoo zij, soud ik gewagt hebben te verneemen van mon frère en ma seur Eeleman alsmede van mon frère Tollenaer[2)] om daar op eenig versoek te bouwen, maar mijn liefste vind goed, dat ik 't sonder eenig uitstel doe.

Sulks ik het doen sal voor mijn reekeninge op een: indien 't verhaalde waaragtig is, en voor mijn liefstes reekeninge absolut, namentlik dat U.E. beiden gelieven U.E. affaires soo haast als doenelik is soo te bestellen, dat U.E. konnen voor deese aanstaande winter Amsterdam verlaten ende alsdan vaardiglik U.E. logement bij ons te neemen, welk ons ten hoogsten sal aangenaam weesen, en daarenboven sal 't weesen een regt werk van caritaat[3)] omtrent U.E. lieve suster, die nu van de sterfte niet horen kan een kind spreken, sonder voor U.E. bekommerd te sijn; en regt gesegt indien U.E. niet konnen goedvinden te verlaten Amsterdam, omdatter nu op de muscus het meesten kan werden gewonnen, hoewel met eenig perikul van 't leeven, soo soude dat weesen een dubbele dwaasheid voor soodanigen, die met de teegenwoordige middelen alsoo gemakkelik sullen konnen leeven dan met de toekomende, schoon genomen die tienmaal verdubbelen, en voor sodanigen die geen descendenten hebben, jaa selfs niet weeten of die waarschijnelik gehoopt konnen werden, en dat de teegen-

1) Tollenaer, broer van Elisabeth Tollenaer, De la Courts eerste vrouw. Zie brief 4, noot 5, blz. 91.
a) In dorso: door vrind.
2) Verwanten van Pieter de la Court via zijn eerste huwelijk met Elisabeth Tollenaer. Zie brief 4, noot 5, blz. 91 en brief 37.
3) Caritaat: liefde tot de naaste.

woordige eenige collaterale erfgenaam[1] ongemakkeliker veel, met min of sonder broeders, als met meer goeds soude leeven.

U.E. agte 't perikul en de dood weinig. Een genereus mensch, een goed christen kan 't doen, maar behoord daarom sijn leeven niet te verwarelosen en weinig te agten, een ruige dode leeuw is minwaardig als een leevende kale vlieg segt de p ...[a] lomon en 't leeven heet valk[2] seggen wij en 't werd gemeenelik niet teegengesproken dan van melancholiken, die de dood wenschen uit devote of suffende mijmende raserij - twelk bij U.E. geen plaatse heeft, in alle gevalle of U.E. al wilden het leeven veragten, wij souden 't konnen lijden, maar niet dat wij en onse kommer, apprehensie[3], vreese voor U.E. siekte en dood veragt en in de wind geslagen werden; est timor lethi pejor ipso letho[4] kan ook op U.E. lieve susters vreese eeni[g]sints werden gepast, voorneementlik terwijle sij op 't uiterste swaar is[5], daaromme veragt niet ons versoek maar komt bij ons om daar tot naarder ordre te blijven, hoe eer hoe liever en gedenkt aan 't versjen:

> haec tria letiferam curant adverbia pestim cito, longe, tarde, cede, recede, redi[6]

Want indien U.E. 't gras onder de voeten wierde afgemaaid, souden veele nog met die al te sorgvuldige, geldsugtige jongeluiden spotten, en ik soude misschien al te seer benijd werden oover het al te grote erf; U.E. soude lijf en goed verliesen, wij souden vrienden verliesen en vijanden winnen, in somma 't is allesint dubbeld quaad; ik seg 't niet en railland[7], U.E. lang leeven soude mij lief zijn en daarom schoud de weegen die naar de dood leiden.

Mijn lief is zeer wel.

1) Dat is dus een zinspeling op De la Courts vrouw Catharina van der Voort.
a) Vlek in het papier. Noch in de Spreuken van Salomo, noch in het Boek Prediker, noch in de Apocriefe Bijbelgeschriften is de tekst te vinden. Denkt De la Court wellicht aan Pred. 9:4: een levende hond is beter dan een dode leeuw?
2) Het lijf heet valk: het leven is veel waard.
3) Apprehensie: bezorgdheid.
4) D.i.: de vrees voor de dood is erger dan de dood zelve.
5) De la Courts vrouw verwacht binnen korte tijd een kind.
6) D.i.: Drie woorden konnen maer de doodelijcke pest betoomen, haestigh vertreck, 't langh verwijl, 't traegh weerommekoomen.
7) En railland: spottend.

39. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 26 Oct. 1663.

Eerwaarde Broeders. Onse familie is door Gods goedheid nog seer welvarende, selfs de swakste, 'tzij Madaleentjen, 'tzij mijn liefste. Dit is voor 't port genoeg, indien U.E. missive van den 23en deeses waarspreekt, maar hoewel 't mij nu wel te passe soude komen, die niet anders weet te schrijven, soo wil ik nogtans soo goede vrinden op 't woord niet vatten en ietwes boven 't register versieren.

Onse Luterse oude paap heeft een sijner leedematen, een eerlik man, lakenkoper, soo veel jaren naeen getergd en geinjurieerd, dat gemelde Joan Muisken her Rudolf Hegger[1)] een proces van injurie[2)] heeft aangedaan ter sake dat hij in sijn discoursen, prediken en missiven, als door aansegging van ouderling en diaconen te laste gelegt, dat hij een doodslager, jaa een onboetvaardig doodslager was, die niet vermogt te communiceren[3)], en naar mij gister wierd gesegt, soude die bose schaamtelose paap gecondemneerd zijn van scheepenen te doen honorabile amende en profitabile volgens eisch, namentlik *f* 2000. - voor den armen deeser steede, maar ik derf

1) Rudolphus Heger was geboortig van Osnabrück. Hij werd later Luthers predikant te Leiden. Aldaar wilde hij kerkelijke tucht uitoefenen tegen Johan Muiskens, een lakenbereider en perser, die voor de deur van zijn woning door middel van buskruit een oude houten pers had doen springen, tengevolge waarvan een jongmens van 18 jaar was gedood. De beschuldigde werd vrijgesproken, maar Heger vorderde, dat hij nochtans in het openbaar boete zou doen voor de gemeente, om zich ook te verzoenen met ‘onsen Heere God, dien hij met sodanige groote onvoorsigtigheit vertornt ende bloetschulden op hem met sijn huys geladen hadde, Deut. 22 vs. 8, en met onse Christelike Gemeinte, die hij grootelijks door sodanige onvoorsigtigheit geërgerd heeft, omdat hij niet de ordinarie middelen, te weten van bijl, van beitel en diergelijke, maer buscruyt, niet op den velde, daer geen menschen vorhanden, maer in een populeuse stadt, niet op een werckdag, maer op een marcktdag en op een vrij beestenmarckt gebruyckt, ende also Godt geattenteert hebbe, hetwelck ernstilijck verboden. Deut. 6:16’.
   Met enige ouderlingen tezamen schreef hij: Anti - Ledebuhr, d.i. Waere ende oprechte verklaringe over de Kerkelijke Ordonnantie ende usantie der christelijcke gemeynte, toegedaen de onveranderde Confessie van Augsburgh tot Leyden. Heger overleed in 1665. Zie *J.P. de Bie* en *J. Loosjes*, Biografisch Woordenboek van Prot. godgeleerden in Nederland III ('s-Gravenhage z.j.), s.v.
2) Injurie: belediging.
3) Cummuniceren: deel te nemen aan 't Avondmaal.

't nog niet voor waar affirmeren, alsoo ik heeden niemand gesproken heb, dan gister wierd ik op dat fondament versogt aan een drukker te leenen de Kerkelike Ordre en Kerkelike Tragedie van Heggerus om die te herdrukken, en die niet vindende dogt mij ik die had uitgeleend, indien aan U.E. sal 't mij lief zijn te verstaan.

Ik had gemeend om reeden U.E. 't register hierneevens gaande door mon frère Eeleman U.E. te doen behandigen, maar nu ik heb willen schrijven, kan ik niet laten te stoffen op onse gesonde lugt. Waar vind men Leydens gelijk? In een stad van 130.000 menschen[1] sterven geen 25 menschen weekeliks, sulks die meer als honderd jaaren wil leeven op dien grond hier moet komen. Wat sal 't weesen, indien Leyden nog werd uitgelegt en met vermakelike huisen bebouwd, 't was hier naturam expellas furca voor deesen, nu is 't usque recurrit; t'Amsterdam is 't naturam superabat opus[2]. 't Zijn quade putten daar men gedurig 't water in brengen moet, de grond deugd er niet: wie kan er in een seef water dragen? Ik had gemeend te toonen hoe scharp ik seilen kan, en misschien soud ik 't schip omgeseild hebben. 't Komt mij wel te passe, dat men mij roept om te eeten, dat sal misschien beletten, dat men mij hier naa niet euvel afneemd, dat ik van mijn tweede vaderland te bijster qualik gesproken heb. Valete.

40. Mattheus Tollenaer[3] aan P. de la Court.

Amstelledamme, 1 Nov. 1663.

Eerwaerdige Frère. Eenige dagen uydt de stadt geweest, thuys comende bevinde ick d'uwe van 27 October met een pack om op Danzick te laden, het welcke op gisteren gedaen is in Harmen Pieterse Swavelstock, 't schip genaemt de Melkmeydt; hij vertreckt sonder foaute op Saturdach.

Bedancke mon freer en ma suer seer voor haer losiemendt en tracktemendt onlancks tot Leyden zijnde t' haren huyse

1) Prof. *Posthumus* schat in zijn Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie III (blz. 882) het aantal inwoners van Leiden in deze tijd op ongeveer 72000.
2) Naturam expellas furca: ge kunt de natuur met geweld uitdrijven; usque recurrit: zij komt toch weer terug; naturam superabat opus: het werk der mensen heeft de natuur overwonnen. De la Court citeert hier vrij Horatius.
3) Zie brief 4, noot 5, blz. 91.

genoten hebbe[1]. Ick sprack op gisteren U.E. broeders messieurs Van der Voordt, die mij seyden ma suer haer noch op de been hieldt, het welcke ick gelove U.E. wat lang valdt. Ick wensche U.E. haest blijde moeder van een gesonden vrucht moogt zijn. Wij zijn hier alt samen Godt zij gelooft noch in goede gesondtheydt ende hoope tot U.E. huyse oock soo zij, niet anders dan zijt van herten gegroedt ende Gode bevolen.

41. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 7 Nov. 1663.

Eerwaarde Broeders. Op U.E. aangename van den 5en deeses, antwoord ik mij liever ware dat Vlak[2] de uitspraak der heren arbiters beleefde, alsoo een ander curateur[3] misschien weederom wat niews t'onsen nadeele soude tragten te brouwen. In allen gevalle soude seer dienstig zijn indien de

1) Zie brief 37 en 38.
2) Zie brief 3, noot 2, blz. 88; brief 5, noot 1, blz. 94; brief 20, noot 6, blz. 114; brief 24, noot 4, blz. 118 en brief 25, noot 8, pag. 119. - Vlack stierf in Februari 1664. De gebroeders Van der Voort en Pieter de la Court sloten op 22 Sept. 1664, door bemiddeling van Adriaan Lock, notaris, een overeenkomst met Charles Gabry en Johan van Weert, arbiters in het geschil tussen de eerstgenoemden, als erfgenamen van resp. hun vader en schoonvader Isaac van der Voort, en wijlen de advocaat Vlack, volgens diens eigen pretentie gemachtigde van de erfgenamen van Sara van Luffelen, weduwe van Thomas Marinus, inhoudende de volgende bepalingen:
   - 1^0. Bij de 'compromisse' tussen partijen was bedongen, dat Vlack zou moeten tonen 'procuratie met de clausule van ratificatie' van de erfgenamen van Sara van Luffelen. Aan deze voorwaarde is niet voldaan. Vlack wordt dus niet erkend als gemachtigde van de erven Sara van Luffelen; evenmin de erfgenamen of boedelhouders van Vlack, zolang dezen en de erven Sara van Luffelen in gebreke blijven om aan deze voorwaarden. te voldoen.
   - 2^0. '... omdat de insinuanten (scl. de Van der Voorts en Pieter de la Court), selver crediteuren wesende van de voorsz. erffgenaemen van Sara van de Luffel ende sulcx tot deselve papieren mede gerechticht sijnde, buyten haer kennisse die bij niemant konnen werden aengemaeticht...'.
   - 3^0. Op grond van deze twee redenen mag door de arbiters aan de erven of boedelhouders van Vlack geen toegang worden verleend tot de onder hen berustende boeken en papieren, of copie daarvan worden afgegeven.
3) Curateur: curator.

heren arbiters sooveel haastede tot de uitspraak als mogelik is.

Belangende de sajen sal ik U.E. ordre volgen en temporiseren[1]. De broeder van Sr Andries Kloek sal U.E. de brief afvorderen en op U.E. reekeninge doen £ 120. - stellen, en gaan hier weederom ter vertoninge twee wisselbriefjens, die ik met geleegenheid terugge sal verwagten.

Mijn liefste die seer welvarende is en dagelijks sterker werd, heeft deesen avond ten huise van mon frère Jacob[2] een Turnhoutse tijk[3] gesien merkelijk fijnder en ook hooger van prijse als de lest ontfange; sulke indien mejuffrow Fowler[4] geliefde de moeite te nemen een fijnder te ontbieden van tien vierendeelen, soude haar E. aangenamer wesen also 't voor een beste bed soude zijn.

Dat onder gequalificeerde personen de heete siekte weinig grasseerd[5], is mij lief en soud ik wel *f* 100. - voor assurantie willen geeven, dat toekomende jare geen meer doden t'Amsterdam van qualiteit geteld wierden. Ik meen voor alsnog niet dat op onse Uitregtse en bij gevolge Amsterdamse trekweg eenige servituit sal komen[6].

Hier is niets bijsonders nieuws dan U.E. gelieve naar groetenisse van mijnentweege mijn heer Eeleman te seggen, dat met eenparige stemmen Anthony Groenendijk is gemaakt commissaris van de monsteringe[7] en dat D(s) Godschalk, predi-

1) Temporiseren: uitstellen.
2) Zie brief 21, noot 7, blz. 115.
3) Turnhoutse tijk: linnenstof gebruikt voor het overtrekken van bedden. Vgl. *Z.W. Sneller*, De tijkweverij te Rotterdam en te Schiedam in de eerste helft der 17e eeuw (in: Rotterdams bedrijfsleven in het verleden, 1940).
4) Zie brief 28 postscriptum.
5) Grasseren: uitbreiden.
6) Zie brief 32, noot 2, blz. 126; brief 35, noot 3, blz. 130 en brief 36, noot 6, blz. 133. - Servituit: erfdienstbaarheid.
7) Antonie van Groenendijck (1642-1667) was een zoon van Mr Rippert van Groenendijck (1604-1683), burgemeester van Leiden in 1658 en 1661. Zijn broeder Jan was 28 Oct. 1659 gehuwd met Hester de la Court, een dochter van Pieter de la Courts oudste broeder Jacob en Hester Bienaimé (vgl. brief 4, noot 4, blz. 91). De commissarissen van 'Monsteringe' waren ambtenaren, die geregeld de garnizoenen monsterden ter voorkoming van frauden in het compleet houden van de compagnieën, mede tot onderzoek van de bewapening en montering.

   De aanstelling tot commissaris d.d. 17 Nov. 1663 bevindt zich nog in 't G.A. Leiden (Bescheiden De la Court, nr 82), evenals een eedsformulier d.d. 29 Mei 1664 en secrete aanwijzingen voor het aanduiden der manschappen, zoals bijv. c.c. voor cale cop. Groenendijck werd de opvolger van Jacob Soetens, die te Bergen op Zoom resideerde. Hij vroeg later overplaatsing naar Hulst, waar hij in 1667 stierf.

kant in de Rijp[1)] sal trouwen met de dogter van D. Schuil rector in de schole in den Hage[2)]. Gisteren was 't seer schoon, en heeden vuil mottig weeder seederd den middag en is heden ook schielik gestorven Jan Melké[3)]. De boeken van Sr Walwijk[4)] sullen werden verkoft, waaronder veele goede duitse, en in 't frans Pluvinel[5)], daar ik voor mon frère Gio□vanni□ sal doen oppassen, tenzij mij gecontramandeerd werde; dat een man die sonder middelen was als deese secretaris en een platter[6)] wel om twee duisend guldens boeken naa laat, geefd mij vreemd en meer weet ik niet te seggen dan ten ware ik ging op saeken, en ik ben daar toe niet gesind maar wel om te eindigen.

42. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 24 Nov. 1663.

Eerwaarde Broeders. Volgens U.E. laatste heb ik bewuste vijf boeken op mon frère Gio□vanni□ reekeninge gesteld ten prijse als in het memoritien te vinden in de Chronike van Meerbeek[7)] U.E. eergisteren gesonden neevens Pluvinel[8)] en Melzo[9)] door Jan Smaak[10)]. Onse gesondheid en insonderheid die van mijn liefste aangaande is extraordinaris wel, sulks ik

1) Ds Johan Godtschalck stond sinds 1661 in de Rijp en werd in 1670 te Leiden beroepen.
2) Theodorus (Dorus) Schuyl (Schulius), conrector van de Triviale school te Leiden, werd in April 1655 benoemd tot rector van de Latijnse school in 's-Gravenhage. Zijn eerste echtgenote was Bertha van Tethrode, die in 1659 stierf. Uit dit huwelijk was een dochter Cornelia.
3) Vermoedelijk te identificeren met de moutmaker Jan Milleque (Melcque), die in 1626 als jonkman van Luik te Leiden vermeld wordt als wonende in de 'brouwerije van de Hasewint' (op de Oude Vest bij de Mare). Later woonde hij op de 'bierkay'.
4) Zie brief 35, noot 6, blz. 132.
5) Van de hand van *Antoine de Pluvinel de la Baume* verscheen in 1633: Le maneige royal.
6) Platter: ongeletterde.
7) De volledige titel luidt: *Adrianus van Meerbeeck*, Chroniicke van de gantsche werelt ende sonderlinghe van de XVII Nederlanden, 1500-1620. Antwerp 1620.
8) Zie brief 41, noot 5, blz. 142.
9) Hoogstwaarschijnlijk is bedoeld: *Ludovico Melzo*, Regole militari sopra il governo della cavelleria. Antwerpen 1617.
10) Zie ook brief 12.

mij des te meer verseeker dat hare vrugt sterk en gesond ter wereld zal komen, dat de goede God geve. Aangaande de sterfte alhier is Sr Fowler[1] niet wel onderrigt geweest, want men continueerd extraordinaris weinig doden te hebben, ende is niet een eenig huis geinfecteerd, wat men ook daar teegen moge zeggen, want of wel so nu als dan somtijds d'een ofte d'ander een kool[2] ofte buil krijgt, soo geschied hetselven veel eer min als meer dan het pleeg, en daar men 't sied is 't nog smettelik nog dodelik, jaa gevoegsaam sonder siekte der patienten, en geen seekerder teekenen kan men hebben van een suivere constitutie als deese des God gedankt; en U.E. als nog gebeeden zij bij alle gedagten van retraite[3] staat op ons logement te maken, gelijk wij warelik in diergelijke geleegentheid sonder lange dreigen U.E. souden bijkomen. In allen gevalle sal ons lief zijn dikwils verzeekerd te mogen zijn van U.E. goede dispositie, en of de sterfte minderd of niet om ons daarnaa te reguleren.

Het Vervolg van 't Publik Gebedd[4] behaagd mij ongemeen seer, sulks ik hoope dat de goede ingeseetenen meer en meer sullen prijsen de proceduren van hare wettige overheid, en verfoeien de gedurige gepretendeerde dominatie en dwingelandie der andere provintien omtrent Holland; selfs nu sij haren Jupiter, die op Holland uit hare swarte wolk pleeg te blixemen en donderen, verloren hebben en niet konnen doen als reegenen en wind maken, namentlik in plaatse van de voerman, die met de sweep de paarden pleeg te drijven, sijn vliegen op den disselboom komen sitten, die des voermans oude dreigementen gebruiken teegen de paarden, die omsiende safjens haren gang gaan en seggen: Vana sine viribus ira[5]. Overijssel wil op 't lesten ter Generaliteit protesteren, dat haar E. alsoo vrij staat als brood bidden[6]. Valete, valete longum valete.

1) Zie ook brief 28 en brief 41, noot 4, blz. 141.
2) Kool: puist.
3) Zie brief 39.
4) Zie brief 33, noot 2, blz. 127. - Public Gebedt ofte Consideratien Vervolght omtrent het zelfde, zoo veel als aengaat het bidden voor de Hooge ende mindere Overheden in de publique Kercken... II. Amsterdam, 1663 (Kn. 8790). Vgl. *M.Th. uit den Boogaard*, a.w., blz. 211.
5) D.i.: ijdel is de toorn zonder krachten.
6) *L. van Aitzema*, Saken van Staet en Oorlogh IV ('s-Gravenhage 1663), blz. 1035, 1036.

Een goede tijding sal 't voor ons zijn te hooren dat die oude lose Vlak[1] sonder schade van ons laken uitgedaan is.

43. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 28 Nov. 1663.

Eerwaarde Frères. U.E. seer aangename van den 26en deeses doed ons hopen dat deese aanstaande winter de pest onder de gequalificeerde niet grasseren[2], jaa misschien gansch ophouden sal, maar de scherp en grote besmettelikheid deeser siekte doed mij vreesen, dat het aanstaande jaar voor veelen aansieneliker weesen sal, en die gedagte alleen sal mij weederhouden van woninge vooralsnog te veranderen, en versoek ik dat die ook kragtig genoug zij om U.E. saken soo te doen dirigeren, dat U.E. in soodanig geval van sware sterfte soude konnen Amsterdam verlaten om bij ons te zijn. Mijn liefste neemd gedurig in sterkte toe, sulks ik niet weet eenige reekeninge te maken, en heeft versogt dat U.E. gelieve Sr Fowler de tijke te betalen[3], alsmeede ons te laten weeten, wanneer de lijfrente vervald, opdat ik bij geleegentheid een testimonium de vita U.E. soude mogen senden[4] en daarenboven versoek ik mij gelieve te laten weeten, of er eenige tijding is dat schipper Herman Pietersen Swavelstok die met sijn schip de Melkmeid oover vier weeken van Amsterdam naa Danzig is gevaren aldaar wel is aangekomen, want omdat ik er niet van hoor, begin ik er in bekommerd te weesen[5]; wijders indien Sr Coedijk[6] tot betalinge der reeds ingekofte juweelen, een gedeelte onser portie geliefde tegen den interest van vier per cento, souden hetselven garen doen. Dat de saak teegens Vlak gepousseert werd is mij lief[7].

Dat de Seewen een nieuwe Remonstrantie[8] teegen Holland souden uitgegeeven hebben, meen ik niet, ten ware men daar

1) Zie brief 41, noot 2, blz. 140.
2) Zie brief 41, noot 5, blz. 141.
3) Zie brief 41, noot 3, blz. 141.
4) Zie voor de attestatie de vita *D. Houtzager*, Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672 (Schiedam 1950), blz. 100 vlg.
5) Zie brief 40.
6) Zie brief 34, noot 1, blz. 129.
7) Zie brief 41, noot 2, blz. 140.
8) Vgl. *L.v. Aitzema*, a.w., IV, blz. 1031, 1035; Notulen van Zeeland 1663, blz. 268, 269, 286, 289, 295, 303; *N. Japikse*, Johan de Witt (Amsterdam 1915), blz. 196.

Magdalena de la Court, naar een schilderij van Nic. Maes, aanwezig in het Museum Willet-Holthuysen te Amsterdam.

toe appliceerde de Authentike articulen; en dat de saken met de vier presente steeden soo wel stonden, dat de twee vasalle[1] hebben goed gevonden te absenteren, meen ik ook waaragtig te weesen, sulks de liefhebbers der vrijheid aldaar vooralsnog de meeste zijn. Het Vervolg van 't Publik Gebed behaagd mij soo wel, dat ik garen soude weeten, hoe 't t'Aamsterdam opgenomen werd.

Mon frère Eeleman is meest den tijd uit der stad om de Uitregtse trekweg te besteeden en te vorderen[2], werd heeden t'huis verwagt, indien komt, meenen wij morgen op een gestoofde karper met een glaasken U.E. gesondheid te gedenken. De goede God behoede U.E. huis voor besmettinge en neeme ons in sijne heilsame bescherminge.

44. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 4 Dec. 1663.

Eerwaarde Frères. U.E. gelove niet, dat ik U.E. dit pakjen send[a], neen maar 't gaat hiermeede gelijk als in collegiens van hoge regeeringe, alaar die van contrarie avis zijn geweest, veeltijds werden gecommitteerd om een resolutie uit te voeren en daardoor aan de hatelikheid der selve sig schuldig te maken. Soo politik is mijn liefste, want eergisteren gesegt hebbende, dat sij om de klugt Magdaleentjens schoenen aan beide de oomen soude stieren als aan goede Ste Nicolasen, repliceerde ik, dat indien 't mij geschiedde, ik om de klugt in de eene een roede soude senden voor Magdaleentjen ende in de andere een brief om te railleren[3] over de onbeschaamde bedelerie van de moeder, die nu niet alleen dien trek[4] gebruikt van mij met het schrijven te belasten, maak ook de andere schoe thuis houd uit vreese van 't bovengeroerde. U.E. gelieven hier in te doen naar de meriten van de saak sonder eenige gonst ofte partijdigheid.

U.E. aangename van den 30 passato en 2 deses zijn mij geworden. Weegens Koedijk gelieve U.E. te doen als voor eigen, minder als drieduisend souden wij niet garen partici-

1) De markiezaatsteden Vlissingen en Veere.
2) Zie brief 35, noot 3, blz. 130 en brief 36, noot 6, blz. 133.
a) In dorso: Met een klein pakjen door vrind.
3) Railleren: spotten.
4) Trek: list.

peren yder, dog indien de capitalen of participatiën met £ 2000. - een groter gedeelte eeven soude uitmaken, souden wij met ons drien dat verstaan te konnen fourneren, maar hoger niet[1].

Dat de doden minderen en in deese winter nog vrij minderen sullen, alsmeede met de soomer weeder seer toenemen sullen, geloof ik altesamen. De goede God geeve het anders zij, en dat de onvoorsigtige Sr Ornia winne[2].

Aen den pens□ionaris□ Veth[3] meend men de prins van Oranjen een groot vrind verloren heeft. Dat de Staten-Generaal de Turkse avarie aantrekken alsmeede de Dortenaars hare kuiperie om ordre daar teegen te bekomen van haar E.Gr. Mog. bekend hebben gemaakt, sal U.E. best van mon frère Eeleman verstaan konnen[4]. De heer van Willigen[5] heeft 't grootste huis van Leyden gekoft staande op 't Rapenburg bij Sr Gerards huisinge en is beesig met veele kleine te verkopen. Onse vergrooting is volbowd en sugt onse stad naar regeerders, die in een niewe vergroting geleegentheid sullen verschaffen tot grote huisen en erven met tuinen, opdat fatsoenelike lieden mettertijd dit Hollands paradijs souden mogen konnen bewonen, gelijk seedert veertig jaren meest alle aansienelike inwoonders hier vandaan allengs zijn vertrokken. Half tien slaat de klok. Ten 10 uiren vertrekt mon frère. Ik moet mij nog aankleeden om deesen te brengen, daar sal geen tijd overschieten. Valete.

45. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 13 Dec. 1663.

Eerwaarde Frères. Seederd mijn voorgaande heb ik geen van U.E. ontvangen; sulks deese te korter weesen moet en

1) Zie brief 34, noot 1, blz. 129.
2) Waarschijnlijk slaat deze passage op een weddenschap t.a.v. de pest.
3) Adriaan Veth, pensionaris van Zeeland in de jaren 1658-1663.
4) Zie brief 37, noot 4, blz. 135.
5) Hendrik van Willigen, regent te Leiden, was betrokken geweest in de publicatie van het Interest van Holland (Brieven aan Johan de Witt, II (1660-1672), bewerkt door *R. Fruin*, uitgeg. door *N. Japikse*; Hist. Gen. 3e Serie: 44, Amsterdam 1922), blz. 108, noot 1. Zie ook brief 10, noot 2, blz. 102.

niets hebben dan deesen ingesloten te recommanderen en te versoeken dat U.E. gelieve aan Sr Schoneveld te telle voor mijn reekeninge RD[1] 85:3 bankgeld of *f* 212:13[a].

Hier is niet niews, onse dispositie gaat naar wensch, hoewel het lieve buikjen seederd twee maanden eer af als toegenomen is. Sulks wij misschien maar seederd drie maanden sullen moeten reekenen, dog al gissen; waar op wij 't fonderen, soude beeter en korter mondeling konnen werden gesegt, indien iemand van U.E. geliefd over te komen[2]. En boven alle is het wonder dat die hierin meest geinteresseerd, hier van langst blijft sonder eenige informatie te komen neemen[3].

Hoe 't met onse saak teegen Vlak[4] gaat, sal mij lief weesen te hooren, alsmede of Sr Henry Momber mijn wisselbriefjen van £ 260 heeft geaccepteerd.

Gisteren schoon en heeden mottig weeder.

46. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 20 Dec. 1663.

Eerwaarde Broeders. Ik gaa doen 't gunt ik selden heb gedaan; namentlik met eenen brief twee van U.E. missiven van den 15 en 19en deeses beantwoorden. Indien Hansken[5] tot in den aanstaanden Meymaand wagt te komen, gelijk ik 't nu gisse, soo sal Amsterdam geen deel aan die plantagie hebben[6]. Dat een koude vogtige mist tegen de pest meer goed als quaad is, kan ik ligtelijk geloven, maar omdat die

1) RD: Rijksdaalders. - Zie ook brief 57, noot 2, blz. 162.
a) In dorso: becijferingen.
2) De zwangerschap zou dus ongeveer 3 maanden geleden zijn aangevangen. Dit klopt ongeveer wel, daar de zoon Pieter de la Court op 25 Mei 1664 in het doopboek van de Hooglandse kerk te Leiden vermeld staat. In Mei 1663, vgl. o.a. de brieven 12, 14 en 15 moet dus wel degelijk de miskraam plaats gevonden hebben, waarvoor Dr Eleman reeds bang was. Pieter de la Court en zijn vrouw hebben zich dit in de zomermaanden niet gerealiseerd, zoals uit brief 33 duidelijk blijkt, waar de veronderstelling wordt uitgesproken, dat de geboorte van het kindje tegen begin November tegemoet gezien kan worden.
3) De la Court verwijt zijn zwagers te weinig belangstelling ten aanzien van hun zuster, die in blijde verwachting is.
4) Zie brief 41, noot 2, blz. 140 en brief 42, noot 1, blz. 144.
5) Zie brief 4, noot 2, blz. 90.
6) Zie brief 45, noot 2, blz. 147.

constitutie[a)] van tijd extraordinair is, ende dat buiten contagie[1)] soodanig weeder tot onse gesondheid niet dienstig maar schadelik is, meen ik dat U.E. ligtelik sal bekennen. Aangaande teegens Mey nu ordre te geeven om t'Amsterdam een huis te huuren, meen ik dat seer onvoorsigtiglik soude weesen gedaan, want vermits de contagien gemeenelik als sij plaatse grijpen drie jaren duren, en dat sij gemeenelik nogtans in den eersten winter seer afnemen, soo is er voor als nog geen reeden, waarop men soude behoren seekerlik te geloven, dat de pest in het geheel sal cesseren voor den somer, maar soo lang er een huis is, soo is het onseeker of niet weeder sal werden onsteeken; en bij soodanig voorval, dat God verhoede, soude ik mijn selven van onvoorsigtigheid beschuldigen, voorneementlik indien alsdan in mijn familie iet menscheliks gebeurde[2)], daarenboven soude U.E. selve sig daar in seer beswaard vinden, dit verklare ik te weesen mijn eenige ende innerlike reeden van delay tot op het volgende jaar, die ik meen dat bij wijse luiden swaar genoeg sal weegen om mij te absolveren van ligtvaardigheid.

U.E. continuele milde heusheden, die wij heeden weederom hebben vernomen met castanien en noten, zijn soodanig dat ik die niet weet te recompenseren. Niews: de professoren klagen over de Regeerders van Leyden en versoeken van haar E.G. Mog., dat het Akademie mogte werden verklaard haar territoir, waar in sij alle politike magistrature souden mogen oeffenen, met seclusie der heeren Regteren der Akademie, omdat daar onder 4 burgemeesters en 2 scheepenen zijn[3)]. De Remonstranten hebben sederd vier ofte vijf weeken onderstaan binnen deese stad des avonds heimelik te prediken ten huise van die goede heer, daar wij die schilderien van meester G□erard□ Dou hebben gesien, waar teegen onse kerkeliken beginnen te woelen. Ik weet niet, of sij soo veel sullen werden ontsien, dat de regeerders teegen de inclinatien van meest alle fatsoenelike lieden, die ik er van heb horen spreken, die oude versleete mischien altijds, immers seekerlik nu, schadelike placcaten souden willen executeren teegen vrome eerelike en allesints gehoorsame borgers, maar voorsigtigheid is haar nodig, en die

a) In het hs. staat abus. constitututie.
1) Contagie: besmetting.
2) Bedoeld is: indien iemand stierf als slachtoffer van de gevreesde ziekte.
3) Vgl. Het Welvaren van Leiden (uitgeg. door *F. Driessen* 1911), cap. 14.

persoon is vremd van te buigen en te krommen, inhalen en toegeeven, gelijk hier behoorde te geschieden; sulks ik twijfel of de Remonstranten tot een goede uitkomst voor haar sullen geraken[1)]. Valete[a)].

47. Catharina van Der Voort aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 20 Dec. 1663.

Seer waerde Broeders. Ick kan niet naer late U.E. t'late wete dat monfrer Jan nu gerust mach wese van wege het Hansken, want noch een helf jar onderwege sal wese[2)], en soude ick solan U.E. niet sien, dat waer omers t'lang; het soude sijn, of ick gen broeders enadde, ten waere ick het most ordele uyt de menge present di wij dagelijst ontfange, waer voor U.E. wederom ben dounde voer de castagnien en noten[3)], ben bescaemt van alttijt t'ontfange en niet t'sende. Ons Magdaleentien heft gistere den hele dach gesech 'Om heft noten en castagnien gesonde van Amsterdam en ick hebber oek gewest', sij heft het vorsecht. Wat ons vertreck an gat, kan niet sege, want mij man als noch niet wil resolvere, lecht het op de sterft[4)]; sijt 'het soude wel een slet dat[5)] wese dat wij soude gan dar het steft'. Sal afbrek also lat is en Magdaleentien seer mouylijke is[6)].

1) Mr *Johan de Bye*, die een tijd lang in zijn huis had laten prediken en in 1664 zijn zachtmoedige 'Vredes en liefdesbasuyne' (Kn. 8984) schreef, zag zijn glazen ingeworpen en in 1665 zelfs door dienaren van het gerecht de preekstoel en de zitplaatsen in zijn huis afbreken. Schepenen legden De Bye een boete op met uitwijzing uit de stad. Het was duidelijk, zo schrijft *P.J. Blok* in zijn Geschiedenis eener Hollandsche stad III ('s-Gravenhage 1916), dat de Leidse Remonstranten 'noch geen sekerheyt van hare vrijheyt aldaer' hadden.

a) In dorso: geantw. 23 December.

2) Zie brief 45, noot 2, blz. 147.

3) Deze zin loopt niet; De la Courts vrouw wil bedanken voor de kastanjes en noten.

4) D.w.z.: wegens de sterfte.

5) Ook hier spelt Catharina weer erbarmelijk; de bedoeling is duidelijk: slechte daad.

6) In nr 465 van het Backer-archief bevindt zich nog een tweede, door mij niet opgenomen briefje van Catharina van der Voort, d.d. 7 Nov. 1661, waarin de 'seer geaffectioneerde suster' reikhalzend naar berichten van haar broeders uitziet, omdat de ziekte, vermoedelijk de pest, continueert en velen sterven. Zij bedankt voor een zending lijnwaad en bestelt zuidvruchten, waarbij Jan Smaak wordt ingeschakeld.

48. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 22 Dec. 1663.

Eerwaarde Frères. Op U.E. aangename van den 20 en 21 deeses seg ik in grote haast[a], dat de Leidse klinkert soo gemeenelijk genaamd, geld neegen of tien guldens, deese diend om kelders, reegenbakken en diergelijk of ook geevels van huisen te maken, de kromme klinkert, daar men meede straat, is omtrent voor de helft van dandere te koop. Nog is een andere slag van Leidse steen, die men hardsteen noemd, waarmeede men ordinaris de geevels ende andere muuren, die reegen en wind subject zijn, maakt; deese soude men om 3¾ guldens of een stuiver min het duisend hebben, en gisse ik dat U.E. soodanige meenen, en bij soo verre U.E. die voor *f* 4.- t'Amsterdam konnen bekomen, dunkt mij dat geraden, want ik soude vreesen meer als ses guldens en misschien tien aan vragt te sullen moeten beloven. Ik sal alles onderstaan[1] en naarder order verwagten.

49. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 22 Dec. 1663.

Eerwaarde Frères. Deesen ugtent heb ik U.E. geschreeven[2], dat ik van U.E. soude verwagten naarder ordre, eer ik eenige Leidse steen soude kopen, alsoo ik meende, dat U.E. sig niet wel hadden uitgedrukt met het woord klinkert, omdat die ten allerminsten agt guldens het duisend verkoft werd, en die geen waarmeede mon frère Jacobs[3] geevel is gemaakt, kost omtrent 15 guldens het duisend en werd ook seer selden tot bouwen van muren, maar meest tot reegenbakken en kelders gebruikt, of wel de kromme klinkert om straten te maken. De grawe hardsteen, daar nu veeltijds geevels meede werden gemaakt, geld ses guldens het duisend, en de roode hardsteen, daar men ook geevels en andere muren, in de reegen staande, kan maken, geld 3 guldens en vijftien stuivers, en soud ik voor

a) In dorso: port ses stuivers indien besteld den 22 December voor half aght uuren, d.w.z. als expresse-bestelling.
1) Onderstaan: beproeven.
2) Zie brief 48.
3) Voor Jacob de la Court vgl. men brief 4, noot 4, blz. 91; brief 19, noot 1, blz. 113.

onkosten alhier en vragt tot Amsterdam, moeten betalen tien stuivers het duisend; sulks U.E. apparentelik tot *f* 4.- het duisend seer slegt goed souden bekomen, of indien warelik goede roode hardsteen soude weesen, soo soude in alle manieren raadsaam weesen, dat deselve liever t' Amsterdam deeden inkopen, dog indien U.E. van goede steen door mij gelieven liever gediend te weesen, sal daartoe ordre verwagten en seer garen de commissie volgen.

Weegens Sr Coedijk[1] sie ik, dat hier aangenaamst soude weesen, dat op onse naam van Jacob, Pieter en Joanna de la Court wierde geteekend negenduisend guldens sonder meer. Wijders send ik U.E. hierneevens om in te vorderen en op mijn reekeninge te stellen een briefjen van □[2] 120, ten laste Sr van Beek, en een van 148 escus, ten laste R.v. Broekhuisen, beiden tot dr.[3] 100 ⅔ ende een assignatie van *f* 138 ten laste Gerrit Lukens.

En soud ik seer garen mij in staat sien van te konnen seggen, dat in erkentenisse van de continuele moeite (behalve de provisie, die ik billik op mijn reekeninge verwagten sal) ik U.E. op Woonsdag meen te senden een goede kalkoetse haan in een grawe korst, om te konnen duren gebakken, maar nu kan ik niets seggen dan dat het is een gering spieringjen om seer veel genote cabbeljawen.

De represalien hebben op deese vergaderinge niet doorgewild; te verwonderen ist dat Amsterdam daartoe soo vaardig heeft konnen verstaan. Tusschen mal en vroed, wind wel goed, maar regeerd qualik[4].

1) Zie brief 34, noot 1, blz. 129 en brief 44, noot 1, blz. 146; Johanna is De la Courts enige zuster.
2) □: ducaten, vgl. brief 6, noot 6, blz. 95.
3) dr.: denarii: groten; vgl. brief 6, noot 6, blz. 95. Het is niet met zekerheid uit te maken, of deze betalingen het gevolg zijn van Italiaanse en (of) Franse handelsrelaties.
4) Uit de Vroedschapsresolutiën van Amsterdam van 5 December 1663 (fol. 80vo) en 13 December 1663 (fol. 84vo) en uit de gedrukte Resolutiën van de Staten van Holland 7 December 1663 blijkt, dat de bedoelde represaliën betrekking hebben op het volgende: De koning van Spanje was verplicht volgens de vrede van Munster een som geld te betalen aan de prins van Oranje. Hij was daarin nalatig gebleven. Daarom werd het voorstel gedaan als represaille ter vermindering van deze som de goederen, welke de prelaten van Brabant (die zich borg hadden gesteld voor de betaling van de bovengenoemde som) in de Republiek hadden, te confisqueren. Amsterdam ging hiermee accoord; Leiden wilde pas tot drastische maatregelen overgaan, als verdere onderhandelingen mislukt waren (G.A. Leiden, voorl. inv. nr 453, Vroedschapsboek X, fol. 76).

De professoren hebben op deese vergaderinge ook een lange remonstrantie tegen de regeerders van Leyden ingeleeverd, en is daarop met eenparige stemmen geordonneerd, dat de Rector en 't Senaat sullen hebben weegens hare grieven sig te dragen naar dat de Regters van het Akademie sullen goed vinden; meer kon 't niet teegen die pedanten, sig een politike magistrature ingebeeld hebbende, gaan[1)].

Wij varen, gode zij lof, seer wel, insonderheid mijn liefste, en ook Madeleentjen, hoewel sij oover weinig dagen verscheide blaertjens in hare handen gebrand heeft. Valete[a)].

50. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 25 Dec. 1663.

Eerwaarde Frères. Omdat Jan Smaak[2)] heeden vaart, werd eenen dag verhaast de pastey[3)], die wij wenschen U.E. in gesondheid met goeden smaak mogen veroorboren, en op den U.Ed. angename van den 23 seggen het wel is dat de steenroode hardsteen tot 4 gulden bij U.E. gekoft werd, dog gelieve U.E. toe te sien, datter niet veel welboren genaamd onder is, want die veel sagter is en ligter breekt[4)]. Jan Smaak is gekomen en mag niet wagten. Van den ferosen □?□[5)] stokvis 26 □ gelieve U.E. te senden met den eersten. Wij zijn godlof gesond.

De vergadering der Remonstranten is stillekens gestut, dog soodanig, dat meer schijnt om de Kerkeliken, die alhier daaroover de Heeren door Commissarissen souden hebben dat versogt, te stutten als om de saak eigentlik te beletten in het toekomende. Sulks apparent eerlang op een andere plaatse weederom heimelik sullen bijeenkomen[6)].

1) Zie brief 45.
a) In dorso: ontf. 24.
2) Jan Smaak, die reeds herhaaldelijk in de correspondentie is voorgekomen, blijkt hier de beurtschipper te zijn.
3) Zie brief 49.
4) Zie brief 48 en 49.
5) Ferosen □?□: van de Färöer.
6) Zie brief 46, noot 1, blz. 149.

51. P. de la Court aan W. van der Voort.

Leyden, 30 Dec. 1663.

Mon frère Gugl□iel□mo werd gebeeden voor mij te kopen en toe te senden als volgd:

2 pièces cotton blanche mauris[1] environ 12 aune[2] à *f* 15 ou 16. 2 dit salampouris[3] de *f* 18 ou 19.
6 pièces toile de Harlem blanche { deus de 24 ou 26 souls.
6 pièces toile de Harlem blanche { deus de 30 ou 31.
6 pièces toile de Harlem blanche { deus de 35 ou 36.

Matthaei Vossij Annales Hollandiae Zelandiaeque libri quindecim, item Isaci Vossij Jacobae Bavariae Historia[4].

52. Maria de Witt aan J. van der Voort.

Dordrecht, 12 Nov. 1664.

Mijn Heer ende seer waerde Neef. Door U.E. aengenamen van den 24 verleden maent versta ick, dat neef desselfs broeder van sijn E. retrette dispoos is weeder thuys gecomen[5], wyl niet twijffelen of soo sulle van gelijken neef ende nicht La Coert mede gedaen hebben, wiens goede resolusy van tot Amsterdam te commen wonen tegens Mey Godt de Heer segenne wyl. Ick hadden het selfden eenighe wercke verleeden door een missive van mijn neef La Coert al verstaen, die mijn versekerde desse verhuyssinghe aen te neemen *om sijn liefs wyl*[a], dat ick seer wel geloof; want ick hebbe het mijn noyt konnen inbelden of verseekeren, voordat ick dat van sijn E.

1) Mauris: moerijs, blauwe katoenen stof (*Pieter van Dam*, Beschrijving van de Oost-Indische Compagnie, uitgeg. door *F.W. Stapel*, I, 1, 's-Gravenhage 1927, blz. 738).
2) Aune: el.
3) Salampouris: salampoerries, een soort chitz of sits, bedrukt, gebloemd katoen (*Van Dam-Stapel*, I, 1, blz. 737, 738).
4) De eerste 15 boeken zagen het licht te Amsterdam in de jaren 1635-1641. Isaac Vossius voltooide het werk van zijn broer na diens dood, door het ontbrekende 20e boek, handelende over Jacoba van Beieren 1426-1433, er bij te voegen. Dit deel liet hij tezamen met de 4 voorgaande boeken als het laatste vijftal in 1646 te Amsterdam verschijnen.
5) Willem van der Voort is waarschijnlijk naar de stad teruggekeerd van zijn hofstede Voortwijk. Zij ligt aan de oostzijde van de Vecht onder de voormalige gemeente Breukelen-St Pieter tussen Groenlust en Vechtzicht ongeveer ¾ km benoorden Queekhoven.
a) Cursivering van de bewerker.

sellever verstont. Ende alhoewel sijn E. bij mijn altijt is geweest in grootte aghtinghe om sijn E. civiliteyt, soo sal ick sijn E. nu noch merder estimeren en beminnen om sijn E. complesentte humueer. Ende Godt d'Heer bidde haer E. daer te samen veel jarren met gesontheyt en contenttement moghen leven[1].

Dat U.E. schrijft juffrouw Repmaker met haer huyshoudinck op sal breken, geloof U.E. qualijck sult onderreght sijn. Ick hadden gevraght aen imant van haer vriende oft d' selfde juffrouw hier sou commen wonnen, omdat haer E. nu naer haer E. gesontsijn hier soo lanck bleeft, kregh tot antwort van neen, maer dat over een dagh oft 9 naer Amsterdam weer sou vertrecken, ende daer oock sou blijven wonnen. Of haer E. nu van huys sal veranderen en wet ick niet, anders sou den stant onverwensselijcken[2] sijn, omdat soo naer U.E. huys is, maer 'thuys staet mijn anders niet wel aen, is al te sleght voor nicht, is maer een gemenne slagh[3] naer mijn voorstaet, ende klijn. Nu om de comoditijt gelooft ick haer E. veel sou doen, maer 't jarent[4] mende nicht 't huys van Schuyt te huer sou commen ende dat sou haer E. better sijn, maer men moet sigh diennen vant 'tgeen men kan ende niet dat men wyl. Ick verlanghe om haer E. ens te sien ende te spreken, kan wel afmetten hoe wel haer E. moet gemoet sijn[5].

Met de disposicy van ma meeren[6] gaet het Godt sij gedanck wel naer den teyt, heeft vandaegh voor d'erste reys allen over haer E. kamer gegaen sonder te leyde, maer de

1) De bezwaren van Pieter de la Court aangaande de pest behoorden klaarblijkelijk tot het verleden. Het gevaar voor besmetting bleek achteraf beschouwd te Leiden minstens even groot te zijn geweest als te Amsterdam. Zie ook de brief van Pieter de la Court aan de gebroeders Van der Voort d.d. 7 Juli 1664, uitgeg. door *J.C. Overvoorde*, De Noordoostelijke doorvaart naar China (B.M. Hist. Gen. XLVII), blz. 269. - Intussen was er een jonge Pieter geboren. Vgl. brief 46.
2) Stant onverwensselijcken: geen betere ligging mogelijk.
3) Gemenne slagh: alledaagse soort.
4) 't Jarent: eerlang.
5) Jan van der Voort en de Dordtse nicht Maria de Witt (geb. 28 Oct. 1627), een zuster van de schrijver van het Public Gebedt, zijn dus doende een geschikte woning voor het gezin De la Court in Amsterdam te vinden.
6) Ma meeren: Belia Stockmans, een zuster van Magdalena Stockmans, de moeder van Jan, Willem en Catharina van der Voort, de vrouw van Pieter de la Court. Belia was de weduwe van Johan de Witt Jsz., 1590-1655, eertijds schepen van Dordrecht.

voolkome stercktten geloof niet der comen salt voor 't voorjaer, want ma meere is te uyttermaetten uytgeteert en mager, soodat haer E. allenigh maer het veel over 't gebent heeft, ende hoe wijnigh haer E. eet, beswaert haer E. seer, soodat dat voetsel noch haer E. niet ten goeden en gedeydt, ende 't sijn teyt sal moetten hebben. Daerin wey wel better als haer E. passiensi connen hebben, omdat wey wetten de overgrotte swackheyt ende elende, daer ma meere in 't minste niet af is bekent, ende verwondert sidt toe ende hoort van die d'eer haer E. doen van nu te besoecken; ende haer E. in hear E. elende gesien hebben, segghen met ons, dat Godt een wonderlijcke genade aen ons huys heft gelieve te bewijsse, ende mijn lieve moeders daghen met Hiskia te verlenghen[1)], want die waren volgens alle mensen ooghen ten eynde, soodat wij haer E. van den Heer wederom hebben gebeden. Onsse gebeden sijn geassisteert geworden van ontallijcke veele mensse, die ma meere beminden, ende wij veelen nu erst in desse noot hebbe leere kennen, ende spissejallijcke onsse goede ende nade bloetvriende, daeronder ick U.E. in sonderheyt mede voor hebbe te dancken. Hoppe dat Godt allemaghtigh voorders soodanigh seggene sal, dat wij haer E. noch veel jaren gesont sullen haer E. voorsorginghe geniette moghen, ende haer E. lieve vrinde haer goede genegentheyt ende geringhe dienst[2)].

Mon frère de Witt[3)] heeft mijn van desse verleede weck geschreve, hoe sijn E. gecomitert waer naer Overeyssel ende Gelderlant ende dat sijn E. van voornemen waer oft most gaen over Amsterdam. Al hoewel hij maer deselfde stadt sal doorgepasseert hebben, wyl niet twijffelen oft sal sijn dienst al aen U.E. hebben wessen presentteren, ende door deselfde al verstaen 't nieus datter al is van Engelant, maer van De Ruytter kan men niet af hooren van lie uytte regerinck, al hoeweel ick vast geloof, hij in Gunea is en d'Engelssen daer al sal schon gemaeckt hebben, dat Godt geven wyl. Sou

1) Toespeling op 2 Koningen 20: 1-11, Hizkia's ziekte en genezing.
2) Belia Stockmans' opleving is slechts van korte duur. Zij sterft het volgende jaar.
3) Mon frère de Witt: Johan de Wit, de schrijver van het Public Gebedt, in de jaren 1664-1666 als Dordts regent gecommitteerde ter vergadering van de Staten-Generaal. De opdracht in Overijssel en Gelderland gold ‘consenten van penningen’ los te krijgen in verband met de differenten tussen de Koning van Engeland en deze Staat (Resol. Holland, 15 Nov. 1664).

een grotte saeck sijn, dat in desse staet soo grotten sekretessen waer[1].

Ick hebbe voor dessen U.E. wat verhaelt van neef Noye[2], maer niet spissejaels, omdat mijn den teyt het niet toe en liet. Als dessen fijnnen quant sijn erme vrou tot ten eynde van haer leve hadde gequelt ende geplaeght, begon hij op nieus sijn vader te quellen, ende soo ongoddelijcke te ontmoetten in presenssy van vremde lie, dat het een schrik geeft om te heerdencken. Nam voor een protecx, dat sijn vader aen hem wegens sijn huwelickxgoet vel schuldigh waer, dat nochtans soo niet en was; wou daerover sijn vader in 't reght trecken. Ick vermoght die teyt soo veel bij hem met bidde ende andere middele, die ick aenwende - tegens 't gevoellen van al de werrelt - dat ick het ter neder ley, ende hem de[3] met sijn oude vader versoenen. Hij belofde mijn doen[4] niet te sullen doen tegens mijnnen raet. Dit durde soo langhe als hem die wel geviel, maer als ick wou ordere stellen in sijn huys, dat hij met d'meyt niet sou slaeppen op een kamer, stont dit hem niet wel aen. De meyt klaghde mijn over sijn onbehorlijcke ontmoettinghe ende versoght mij: ick sou mijn oom segghen sij verhuysse wou ende om geen dinghe van de werrelt blijven wou. Ende ick kon haer in geen ongelijck stellen. Hij dit hoorende quam mijn versoecken: ick sou de meyt bepraette om te blijven. Dit versoecken durde veel daghen aen een. De meyt bleeft bij haer voorighe resolusy. Ick sey: neef, wat sou een heer hem soo veel aen een meyt gelegen laette wessen. Hij seyde, daer wat mede te hebben uytstaen. Ick bestrafte dat ik hem ende meer ander quat leeven, en niet met flatteren, als ick wel gewent waer, want mijn waer geseyt hij 3 daghen te vooren 4000 gulden op een naght hadde verspelt.

Naer dessen dagh quam hij niet meer bij mijn, noch selfs

1) In 1664 verschafte de Engelse Koninklijke Afrikaanse Compagnie zich zelf recht ten koste van de Nederlanders. De Ruyter kreeg in het geheim opdracht het verlorene te heroveren. Dat de toeleg inzake geheimhouding gelukte, was een voor die tijd verbazingwekkend feit.
2) Het betreft hier Gerard Noey Gsz., die gehuwd was met Maria van der Meer (14 Maart 1627-14 Juli 1664), dochter van Maria van den Corput Johansdr † 2 Nov. 1671. Vgl. *Matthijs Balen*, Beschrijvinge der stad Dordrecht (Dordrecht 1677), blz. 263, 292, 369-371, 395, 660, 1022, 1305.
3) De: deed.
4) Doen: toen.

uyt sijn vaders huys, spelden heel den disperaetten, klaghde aen al de werrelt over mijn, dat hij aen mijn als d'drommel sijn biecht hadde gedaen etc., ende gaf mijn ontallijcke vervlocktte namen, hadde mijn versoght de meyt te persewaderen om te blijven ende soodra ick mercktte hij aen d'selfde verlooft waer, hebbe ick ter contrary haer wegh geholpen. Dit waer, seyde hij, sijn rede, die hij op mijn hadden < warren die niet heel suvisant om mijn soo te vlocken >; hij lit niemant gebreck lijden van te segghen: hij aen desse sijn meyt verlooft waer, dat hij ock haer wou trouwen; lit een rinck ontrent waert 4 gulden gelijck de meyssjes draghen sien, welck hij seyden van haer op trou te hebben ontfanghen, ende dat hij een ander aen haer hadde gegeven. Ick weet niet, of toe sijn vrou al 5 wecken hadde doot geweest. Sey ock tegens een ider, dat hij desse meyt in sijn vrouwe leven al hadde bemint ende haer belooft hadde te trouwen, soodra sijn vrou sou doot sijn. Desse godlosse praet voerde hij tegens geen een, maer 10 en 10 menssen ende spelde voorders den dolle geck; sey, dat de duywel snaghs bij hem quam, dat hij hem ock niet ontsien sou sijn handen aen imant te slaen, soodat selfs de buel fors gelt aen hem verdiende, trock op een teyt de buel bij den eerm, seyde: Mr Willem, ick wou ghij gelt aen mijn verdienen sout, ick ben mijn leven moe.

Soo waer hem d'liefde om 't hart geslaghen, maer ick gelooft het de gelt liefde waer, die hem ontbrack. Goede vriende quamen mijn dit aendiennen. Oom Noye kost daer niet in doen. Ick seyde: ick ben buytte krediet nu ock bij hem. Ick sont hem den dockttor toe, versoght die: hij wou hem sien te genese van die rassernij. Ende ick raden oom: hij sou een ander meyt huren, en die meyt, die nu gaen wou, laetten gaen, gelijck geschiet is, soodat een dienstmeyt haer selfs noch meer aghten als om haer aen soo een lightmuts te besteeden.

Bij al dien dat moey saliger U.E. moeder lefde, sou met de mijnne nu segghen, wat dat die lie nu al sien moetten, die soovel volmaecktheyt van andere kinderen begerden, maer wat ist, 't quat dat wij sien is van ons naeste bloet, ende hebben del aen sijn schanden. Oom maeckt grotte droefheyt alst quaet present is, maer alsser wijnigh daghe weer passeeren, ist weer oom Noye. Hij, neef Noye wyl prossederen met sijn schonmoeder; seyt niet een duit gesien te hebben van sijn vrouwe saliger goet ende voorwarden hebbe sij gemaeckt winst ende verlies gemeen. Ende hij heeft, seyt hij, 28000 gulden

aen schulden. Daer moet sij de helft in betaellen. Hadde sijn vrouwe moeder geen supoort van vrienden ende hij niet bekent voor een lightmuts sonder kredit, hij sou haer spuls genogh maken.

Sou ick hier meer bijvoeghen van de legentten[1)], den teyt sou mijn ontbrecken, ende 't pampier gebiën te eyndighen, soodat naer hartelijcke gebiedenisse sal blijven[a)].

53. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden[2)], 5 Junij 1666.

Eerwaarde Frères. U.E. missive hebbende gecommuniceerd aan mijn eerwaarde frère Jacob de la Court[3)], heeft deselve geresolveerd, om U.E. soo veel doenelik van moeiten te ont-

1) Legentten: in omloop zijnde verhalen.

a) In dorso: geantw. 25 Novembre 1664. - Adres: Mijn Heer Johan van der Voort, wonende op de Frowelle Borghwal in de witte gevel beyt out heerelogement tot Amsterdam.

2) In de loop van 1665 - op 27 April verkoopt hij 'enige partijen laeckenbereydersgereetschappen', waaronder 'resteelen (= rasters) ende andere caerden' (G.A. Leiden, Not. archief, nr 984, Joh. v.d. Eycke, nr 49) - heeft Pieter de la Court vermoedelijk zijn huis te Leiden 'tusschen de Nieusteeg en de langebrugge op het Steenschuyr' als particuliere woning verlaten om zich te Amsterdam te vestigen, in de eerste plaats ter wille van zijn vrouw (vgl. brief 52), vervolgens omdat de zaken, die hij met zijn zwagers dikwijls voor gemene rekening dreef, zodoende beter behartigd konden worden. Dat de moeilijkheden, die hem te Leiden in 1662 en 1663 vooral van kerkelijke zijde in de weg gelegd werden, mede aanleiding gaven tot zijn verhuizing, moet betwijfeld worden, daar zij eerder af- dan toenamen. In Amsterdam treffen we de familie thans aan op de Keizersgracht als buren van burgemeester Witsen en later vinden we De la Court en de zijnen terug in de Spinhuissteeg 'omtrent het Princenhof'. De la Court begaf zich echter nog herhaaldelijk voor zaken naar Leiden, waar hij dan meestal logeerde bij zijn enige zuster Johanna in de Breestraat. Bovendien begaf de familie zich meermalen in de zomermaanden naar de buitenplaats Meerburg, 'een Ridderlijke Hofstede op de kromte van Meerburger Watering in Soeterwoude' (vgl. *F. Driessen*'s Welvaren, bibliographie, nr 97, 100, 101, 102, 103, 107; zie ook *S.J. Fockema Andreae* e.a., Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland (Leiden 1952), blz. 80. De zoon Pieter de la Court van der Voort verkocht Meerburg in 1716. Zijn beroemde tuin met cultures lag dan ook elders en wel buiten de Rijnsburgerpoort aan de Singel.
Het is begrijpelijk, dat de briefwisseling van De la Court met zijn zwagers, toen zij meestal allen tezamen in Amsterdam verenigd waren, sterk verminderde.

3) Zie brief 21, noot 7, blz. 115 en brief 49, noot 3, blz. 150.

lasten, aan Sr Hendrik van Eik op morgen met de kagerschuit toe te senden de somme van vier duisend guldens, versoekende dat U.E. derhalven gelieven van den selven te vorderen een recipisse van de heer Secretaris van de provintie Groeningen, als ook desselfs Van Eiks belofte van betalinge der interessen.

Wijders versoeke, dat U.E. ten behoeve van mijn lieve suster Joanna de la Coert[1] gelieve te tellen als boven twee duisend guldens ende daar van ook schriftelike beloften der interessen van Van Eik, als ook de recipisse des Secretaris te vorderen[a].

Ons Madaleentjen[2] is nog seer verkout en vierig uitgelopen omtrent den mond en daarom wat pijn en moeilik. Anders is het Goddank wel en beeter met mijn lief als voor dessen. Op Dingdag of Woonsdag meen ik over te komen en mondeling te tonen en seggen hoe aangenaam 't ons is van U.E. gedurig soo veel vriendschappen te ontfangen.

54. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 7 Junij 1666.

Eerwaarde Frères. Eergisteren verwittigde ik U.E., dat mon frère Jacob den sesden deeses soude senden < gelijk ook geschied is > naar Amsterdam aan Sr Hendrik van Eik de somme van vierduisend guldens ende dat U.E. derhalven geliefde van den selven te vorderen soo sijn recepisse als ook die van den heer Secretaris van Groeningen ter gemelder somme. Daarenboven versogt ik, dat U.E. geliefden voor mijn lieve suster Joanna aan gemelden Van Eik te tellen twee duisend guldens ende alsboven de recepissen te ligten t'haren behouven. Eindelik notificeerde ik U.E. van meeninge te zijn op morgen over te komen, het eersten confirmere bij deesen, maar niet mijn overkomst, want alsoo eergisterenavond ma seur Eeleman[3] wel is bevallen van een jonge dogter ende den Heiligen Doop over deselve sal werden gecelebreerd Woonsdag aanstaande en mijn liefste als getuige over deselve in persoon sal staan, sal ik morgen haar E. derwaarts geleiden. Ons Madaleentjens verkoutheid en indispositie is uitgevallen op een

1) Zie brief 49, noot 1, blz. 151 en deze brief noot 2, blz. 158.
a) In dorso: becijferingen; ontf. 6 Junij, geantw. 8 Junij.
2) Zie o.a. brief 30, noot 2, blz. 124.
3) Cornelia Tollenaer. Zie brief 4, noot 5, blz. 91.

sprow[1], waarover seer pijn en moejelik efter met weinig koortse is, sulks gaat en staat en niet wel kan swelgen[2] sonder pijn, sulks weinig eet en wij er niet toe weeten te doen als haar warm te houden. Mijn liefste continueerd merce il vin d'Ispagna[3] beeter als voor deesen te zijn en het Hanskens beweeginge sterker als voordeesen te voelen[4] waarmeede naar hertelike groetenisse en versoekinge van U.E. overkomst eindigd ...

Wij meenen op Donderdag des avonds weederom op onse Hoffsteede[5] te zijn en soude ik met U.E. op Maandag ofte Dingsdag konnen naa huis trekken, indien U.E. geliefden ons te komen versoeken[6].

55. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Meerborg, 21 Junij 1666.

Eerwaarde Frère. Op U.E. aangename van den 20en deeses soude weegens het voeder[7] hout antwoorden: het op den turfsolder diend gestapeld te werden, dog hope morgen avond t'Amsterdam U.E. te konnen spreeken.

Onderentusschen sende U.E. ¼ vat boters tot *f* 26 en 7 □overwigt. Indien U.E. meer begeerd, soude het ons naarder aangesegt moeten werden[a].

Het niews blijft hier op den selven voet, dog eer declineren als accresceren, alsoo de rapporten aan den Staat gedaan weegens de genome of gebleeve scheepen der Engelsen[8], dat die souden zijn tusschen 30 en 40; zijn gefondeerd op het klein getal, dat d'onse dagelijks daar van hebben gesien, sulks die vermist wierden, gepresumeerd zijn gebleeven ofte

1) Sprow: spruw, mondziekte.
2) Swelgen: slikken.
3) Merce il vin d'Ispagna: dank zij de Spaanse wijn.
4) Catharina verkeert dus wederom in blijde verwachting.
5) Zie brief 53, noot 2, blz. 158.
6) Versoeken: opzoeken.
7) Voeder: voer.
a) In dorso: met ¼ boters gemerkt ; de brief is, de aanhef ten spijt, geadresseerd aan beide zwagers.
8) Dit betreft de verliezen van de Engelsen, tengevolge van de vierdaagse zeeslag van 11-15 Juni 1666. Hierop heeft ook betrekking het 'vieren', waarvan verderop sprake is.

genomen te weesen. Ruiter[1] selfs heeft aan een vrind, die 't mij heeden heeft gecommuniceerd, gesegt, dat vermeende, weinig min als 40 scheepen van d'Engelsen verloren waren, ende dat sij wel 8000 man bij der gisse souden verloren hebben, soo aan gevangens[2], doden en verdronken.

Weegens het vieren meenen, dat eer te Leyden als t'Amsterdam te sien[3].

Heden hebbe 2/2[4] lakens voor gemeene rekeninge tot *f* 3. -3. - gekoft.

Onse kinderen varen seer wel; Madelene is school te Leyden; mijn lief werd grof dik en welvarende.

56. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Meerborg, 12 Julij 1666

Eerwaarde Frères. Volgens U.E. versouk gaat hier neevens een quart boters, waarvan mondeling naarder.

Ik hoop mijn wisselbriefjens U.E. behandigd en in specie dat ten laste messieurs Bernards sal weesen ingekomen.

Ik heb aangevangen de plating[5] en bij gevolge een huisken en niewe schutting aan den Rijn voor mijn tuin te maken, twelk sal veroorzaken wij hier 8 ofte tien dagen langer sullen blijven als hadden gemeend.

Wij zijn God lof gesond en verlangen van U.E. tijding te

1) Admiraal De Ruyter.
2) *P.J. Blok* geeft in Michiel Adriaansz. de Ruyter ('s-Gravenhage 1930) op: 3000 gevangenen, 8 buitgemaakte en minstens 12 gezonken en verbrande schepen. De la Court vermeldt niet, dat ook de Staatse vloot zwaar beschadigd was.
3) De la Court maakte dan ook niet mee, hoe te Amsterdam Roomse priesters vanwege de overwinning ‘door klopjes en anderen uyt haere vensteren musyck’ lieten horen en in de gracht voor hun huis ‘een toegestelt oorlogsschip met zeylen en treylen’ lieten verbranden. Ook Leiden vierde de 30e Juni vrolijk feest, waarbij o.a. de rentmeester van de Universiteit gelast werd op kosten van de Akademie ‘voor deselve te doen stellen 15 pektonnen’. Enigen schijnen de feestvreugde te ver gevoerd te hebben, zo vinden wij in de notulen van de schutterij, dat Thomas de Groot de trap naar de toren open vond en op de trompet van de torenwachter blies, hetgeen hem een boete van 5 gulden bezorgde.
4) 2 halve lakens.
5) Plating: beschoeiing.

horen. Nigt Groenendijks[1] kind heeft de waterkanker[2].

57. P. de la Court aan W. van der Voort.

Meerborg, 20 Julij 1666.

Eerwaarde Frère. Gisteren naar den middag hebbe ontfangen U.E. aangename van den 17en deeses en alsoo van meeninge was heeden U.E. te komen vinden in den Hage, is mijn liefste opgeklopt[3] om te assisteren nigt Groenendijk[4], die van een jonge soon is verlost. Sulks het nu te laat zijnde om op één dag heen ende weeder U.E. te spreeken, ik versoeke U.E. gelieve, indien het doenelik is, U.E. reise soodanig te dirigeren dat mag vallen over Meerborg, van waar ik met U.E. naar Amsterdam soude gaan heen en weeder, alsoo ik daar niets te doen hebbe als eenige aanteekeninge naar te sien ende een briefjen op Italien te schrijven, waar meede naar hartelike aan mijn heer Johan Wtenhage de Myst[5] ende aan U.E.[a]

1) Zie voor nigt Groenendijck brief 9, noot 1, blz. 100 en brief 41, noot 7, blz. 141.
2) Waterkanker: koudvuur aan de wang. - Vijf dagen later maakte De la Court van zijn verblijf te Leiden gebruik om te testeren, waarbij zijn vrouw Catharina van der Voort mede ondertekende. - Volgens dit testament van Pieter de la Court en Catharina van der Voort, echtelieden te Amsterdam, 17 Juli 1666 (G.A. Leiden, Not. archief, nr 853, Cornelis van Berendrecht, nr 111) zou de langstlevende voogd over de kinderen (Magdalena en Pieter) zijn: ‘ende, nae dode oft herhuwelick van de langstlevende, over deselve hare affcomelingen ofte kinderen, toesicht behoevende, die als dan hare erffgenamen souden mogen sijn, als te weten: de testateur van sijn sijde: Sr Jacob de la Court, desselven sijn broeder, ende bij desselfs overlijden, d'heer Mr Johan van Groenendijck, secretaris van de Weescamer der stadt Leyden, sijnen neeff, ende in cas die mede overleden mochte sijn, Jacob de la Court de jonge, mede sijnen neeff; ende d'voorsz. testatrice van hare sijde: d'heer Willem van de Voort, haren broeder ende bij desselfs overlijden d'heer Johan van de Voort, haren anderen broeder, ende die beyde overleden sijnde, Sr Steven van Schoonevelt, coopman tot Amsterdam’. Steffen van Schooneveldt, geb. Hamburg 1627/28, begr. Nieuwe Kerk Amsterdam 6 Dec. 1684, treft men aan in de Inventaris van het familie-archief Backer, uitgegeven door Mej. Dr *I.H. van Eeghen*, op blz. 101 onder de genealogie Van der Voort.
3) Opgeklopt: geroepen, eigenlijk door kloppen gewekt.
4) Zie brief 56, noot 1, blz. 162.
5) Zie voor Johan Uytenhage de Myst brief 10, noot 4, blz. 101 en brief 31, noot 2, blz. 125. Herhaaldelijk trad hij als schrijver op, echter steeds anoniem of onder pseudoniem. Toen ‘verscheyden coopluyden’, waaronder de gebroeders Van der Voort en De la Court in 1664 plannen ontwierpen voor de Noordoostelijke doorvaart naar China, behartigde Mr Uytenhage de belangen der combinatie bij de Staten-Generaal. De verwezenlijking van het voornemen stuitte, als gewoonlijk, af op de tegenwerking der V.O.C. (*J.C. Overvoorde*, De Noordoostelijke doorvaart naar China in de B. en M. van het Hist. Gen., XLVII, 1926; *J.H. Kernkamp*, Een onuitgegeven brief van Johan de Wit over de Noordoostelijke doorvaart naar China in het Tijdschr. voor Geschiedenis 1937), blz. 220 vlg.

a) In dorso: ontf. 21. - Het adres luidt: Aan Mijn Heer de Heer Willem van der Voort, thans gelogeerd in den gouden Leew, Herberge bij 't Hof in 's Graven-Hage.

58. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 26 Julij 1666.

Eerwaarde Frères. Ik verwagt nog U.E. antwoord omtrent eenige lakens volgens ontfangene stalen van Napoli, te kopen alhier ofte niet, en middelerwijle versoeke, dat U.E. gelieven door Esaias van den Velde deese neevensgaande assignatie ten laste Srs Louys en Joseph Serrurier in te vorderen en 't beloop van dien, zijnde f 998. - courant geld, bij U.E. te mijner overkomst te bewaren.

Eergisteren was het hier seer warm weeder, gisteren een weinig koelder en heeden warmer als ooit.

En heeft men van des ugtens met den dag tot omtrent 9 uren gedurig horen schieten niet diep in zee, maar niet soodanig of een gevegte tusschen veele scheepen was; wat het zij geweest, sal men haast horen[1)].

Wij zijn, de goede God zij gedankt, soo gesond, dat U.E. de selve gesondheid toewenschen, alsmeede aan onse neef en nigten Van der Voort[2)], opdat volgens haar EE. notificatie, door neef Schonenveld gedaan, ons met den eersten mogten komen besoeken.

En is mij leet, de missive, 5 dagen oud zijnde, mij is besteld geworden; soude andersints niet hebben versuimd, die vrinden aan te spreeken en te versoeken, gesamentlik met mij te gaan[a)].

1) De la Court schreef deze brief tussen de vier- en tweedaagse zeeslag in de Tweede Engelse oorlog.
2) Wie hier precies bedoeld zijn, is niet duidelijk. De Van der Voorts zijn waarschijnlijk kinderen van Wouter (Gualthero) van der Voort 1598/99-1654 (*I.H. van Eeghen*, Inventaris van het familie-archief Backer, Amsterdam 1954, blz. 101). Zie ook brief 57, noot 2, blz. 162.

a) In dorso: ontf. 27 Julij; geantw. 28 Julij. Johan.

59. P. de la Court aan W. en J. van der Voort.

Leyden, 1 Aug. 1666.

Eerwaarde Frères. Soo eeven met de kinderen, neef en nigten Van der Voort in stad komende om de kraamvrow Groenendijk[1)] te besoeken, werd mij besteld U.E. aangename van den 31en deeses waarop segge mij lief sal weesen, indien U.E. voor mij en mijn broeder Jacob gelieven te teekenen ons interesse, welk was ruim vijfduisend guldens, en dan nog *f* 1800. - weegens het geassureerde, van alle twelk te sijner tijd behorelik bewijs soude konnen werden gegeeven. Hiermeede eindige in haast alsoo gewagt werde om met neef en nigten een wandeling op de singels te doen. Mijn lief is met neef en nigten Van der Klijf[2)] te Meerborg gebleeven en zijn wij alle gesond[a)].

Ik versoeke U.E. gelieve dit wisselbriefken van *f* 600. - door Van den Velde ter acceptatie te doen presenteren.

60. Maria de Witt aan J. van der Voort.

Dordrecht, den 6 Dec. 1666.

Mijn Heer ende warde Neef. U.E. aengenaemen van den 28 November[b)] hebbe niet eerder beantwoort, omdat UEd. begerten daerin van UEd. toe te sende onsse out grotvader niet hebbe connen vooldoen, omdat deselfde nu eerst hebbe van den schilder thuys gekreghen. Ende alsoo den teyt van 't jaer light door 't vriesse het waeter onvaerbaar sou maken, hebbe geen geleghentheyt willen laetten voorbijgaan, om UEd. deselfde toe te sende, gelijck ick op gisteren middaghen die schilderij hebbe mede gegeven met een schipper Henderick Thuenisse, en al soo denselfden seer haestigh waer, hadde geen teyt om een kassje oft plancken voor 't quetssen daervoor te doen, maer den voornomden schipper mijn beloofde soorghvuldigh deselfde te bewaren ende die UEd. in hande sal stelle ongequetst. Ende sal dien selfden Henderick Thuenisse,

1) Op 25 Juli was de eerste zoon geboren, die de naam Rippert van zijn grootvader kreeg. Zie ook brief 56, noot 1, blz. 162.
2) Zie voor de Van der Clijfs, de Inventaris van het familie-archief Backer, nr 454 en 465, voorts blz. 100.

a) In dorso: becijferingen.
b) Er staat in het hs. abus. afgekort September.

als UEd. die sult gebruyckt hebben, weder commen haellen, ende besorghen als nu. Wij hebbe desse schilderij laette coppieren tot over de knie ende de tronye op deselfde grotte en de patronnesse daer afgelaetten en daer het hooft bedeckt den eerm oft handt, is de hant geordinert te steken voor in den tabbert, en de reghter hant steunende op een leyst, daer onder aen □?□ op stat Willem Schivers van Merode etc.[1]. Wil niet twijffelen of soon kunstighen mester als De Baen is[2], sal wat fraeys hiervan maken.

Ick en hebbe geen subjeck wardigh om desse te largeren dan men begint hier hart te wedden op uytgaende Mey vreede[3]. Dat God Allemachtigh geven wyl, in wiens heyllighe protexsy ick UEd. wyl bevellen.

1) Reeds eerder berichtte Maria's zuster Anna de Witt over het copieren van het fraaie portret van Willem Schijffert van Merode, Heer van Heymerbach, overleden de 19e Januari 1557 en te Nijmegen begraven. Men beschouwde deze te behoren tot de familie, langs de lijn van Elisabeth Lamers, de grootmoeder van de briefschrijfster. Het patriciaat stofte gaarne op betrekkingen met adellijke geslachten. Vermoedelijk werd in Dordrecht het origineel, 'waervan de tronye is gedaen van een van de vermaertste meesters van die teyt, genaemt Holbeen', gecopieerd door Cornelis Bisschop, een leerling van Ferdinand Bol.
2) Niet Jan de Baen (1633-1702), maar Abraham van den Tempel (1622-1672) volvoerde ten slotte de opdracht. Het schilderstuk gaf Willem Schijffert van Merode zeer 'konstigh weer, zittende in een leuningstoel met zijn bloote grijze kruin'. Er is slechts een tekening van bewaard gebleven in het zgn. Backer-album. Zie de genoemde Inventaris, nr 5 en vgl. verder *Ch.M. Dozy*, Brederoo's zwanezang (Oud-Holland 1885, Brederoo-album, blz. 32) en *J.F. Backer*, Een brief van nichtje Anna de Witt (Amsterdamsch Jaarboekje 1901).
3) De vrede van Breda vond de 31e Juli 1667 plaats.

De oud-Gouverneur-Generaal Henrick Brouwer en de oud-Gouverneur Pieter Nuyts over in het Oosten te ondernemen ontdekkingstochten
medegedeeld door Dr. W.Ph. Coolhaas.

Nadat ik op 2 November 1954 op de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap over het optreden van den Gouverneur van Formosa Pieter Nuyts, in het bijzonder ten opzichte van Japan, had mogen spreken, waren onze medeleden dr. A.J. van de Ven en J. Steur zo vriendelijk er mijn aandacht op te vestigen, dat van dezen man afkomstige stukken op het Rijksarchief te Utrecht zijn te vinden en dat wel in het archief Huydecoper, het archief, dat, zoals Mr. W.F.H. Oldewelt in zijn Amsterdamsche Archiefvondsten, 1942, p. 39 vertelt, sinds 1778/9 verdwenen was en dat de heer Henri A. Ett het geluk en de verdienste had in 1945 op den huize Goudestein te Maarsseveen terug te vinden. De heer Steur deelde mij mede, dat de bewuste stukken-Nuyts daarin wel door vererving zijn terecht gekomen; de bundel draagt in de voorlopige inventaris het nummer 136.

Véél nieuws geven zij over den persoon van Nuyts niet. Er is een acte van 6 Mei 1627, waarbij G.G. Pieter de Carpentier aan Laurens Nuyts (Pieter's zoontje, vermeld op p. 32 en 41 van het verslag van mijn rede) uitgeeft een stuk land Noord van de Heerenweg te Batavia tegenover de tuin van Jacques Specx en beplant met 600 cocospalmen, en zulks op de voet van het plakaat van 1 April 1627 (dit laatste te vinden in van der Chijs' Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, I, p. 216, terwijl de bijbehorende resolutie door de Jonge is afgedrukt in zijn Opkomst, V, p. 84-87). Er is een viertal brieven aan Nuyts van den factor te Firando Cornelis van Neyenrode (Verslag p. 29), gedateerd 28 en 30 Augustus, 15 October 1627 en 18 Maart 1628, deels al bekend, deels enige weinig belangrijke aanvullingen gevend. Er is een copie van Coen's brief aan Nuyts van 26 Juni 1628 (naar het origineel afgedrukt door Colenbrander in Bescheiden omtrent Coen V, p. 313-328) en een copie van een brief over de ‘negotie en aencleve van dien’ aan Nuyts van den Directeur-Generaal Antonio van Diemen van 18 Mei

1628 - en waarnaar Coen in zijn brief van dezelfde datum (Bescheiden V, p. 274) verwijst. Wat belangrijker is de copie van een ongedateerd stuk, ‘Poincten van Consideratie’ door Nuyts aan Heren Bewindhebberen aangeboden, sijnde ‘van U Ed. vermaant dat ick van mijn gevoelen U Ed. soude dienen wat tot U Ed. welstandt en de staat in India oordeelde eenichsints soude connen voirderlijck wesen’. Daar het stuk in Nederland is geschreven (N. schrijft nl. ergens ‘hier in Nederlandt’) en wel onder verwijzing naar wat ‘d' Ed. Hr. Brouwer op sijne thuijsreijse ondervonden heeft’, waarbij niet te denken valt aan B.'s thuisreis als commandeur van 27 Oct. 1615 tot 4 Juni 1616, nog minder aan die van 1610, maar aan die welke hij als afgetreden Gouverneur-Generaal 5 Januari 1636 aanving, terwijl voorts Nuyts zijn lang verblijf in Japan vermeldt, meen ik, dat Nuyts deze poincten eind 1638, kort na zijn terugkomst uit de Oost, 17 of 18 Juli 1638, heeft geschreven. Daarmee klopt niet geheel, dat Nuyts vermeldt, dat men ‘bij de 14 jaren met Bantam in oorloogh geweest is’, maar waar het hier een copie betreft, die niet vrij is van verschrijvingen, meen ik, dat ook het getal 14 er een is; bedoeld is 19, wat volkomen juist 1619 geeft voor het begin van de oorlog met Bantam. De poincten doen ons Nuyts weer kennen als een man, die met enig vertoon van eruditie en deftigheid, weinig belangrijks te berde brengt. Ik vermeld er slechts uit, dat Nuyts zich duidelijk uitspreekt tegen oorlogen met Aziaten, met wie men beter ‘lieftallig’ kan omgaan. Voorts volgt hier sub II het gedeelte van dat stuk, dat over te ondernemen ontdekkingsreizen handelt, omdat het enige aanvullingen geeft op het soortgelijke gedeelte, sub I afgedrukt, van een dadelijk te noemen brief van Brouwer. Mogelijk wordt onze kijk op Nuyts nog even aangevuld, doordat hij in het begin van I enige woorden, die zijn naam hebben weergegeven in minder prettig verband, heeft weggescheurd. Of mogen wij hem dit niet toeschrijven en is dit het werk van een van zijn erfgenamen geweest?

Van meer gewicht is het terugvinden van de stukken, afkomstig van Nuyts, omdat er brieven - meest in copie - toe behoren, die hij, omdat hij ze belangrijk achtte, gedurende zijn verblijf in Azië, bewaarde. Het zijn grotendeels brieven[a)],

a) Die van Camps komt ook voor in het Koloniaal Archief, Overgekomen Papieren 1623 II, die van Smit ibid. 1631 II, fol. 280-292.

die ons niet van elders bekend zijn - ook niet uit de Koloniale Afdeling van het Algemeen Rijksarchief - en die dus een welkome aanvulling geven.

Zo is er van de hand van Lenardt Camps, na Specx hoofd van het Compagnieskantoor te Firando, een 15 Sept. 1622 gedateerd 'Cort Verhael vant profijt, dienst en nutticheyt, dat de Heeren Bewinthebberen... in Japan souden genieten by soo verre haer E. den Chinesen handel bequamen volgens den voorslach van den E. Heer G.G. Jan Pietersz. Coen' en een nota van Cornelis Gerritsz. Verloren Arbeyt (die als koopman 4 Mei 1618 op de Haerlem uitvoer, o.a. op Banda diende, 25 Januari 1625 repatrieerde op de Hollandia, als vice-commandeur van de vloot van Block op de Vianen eind 1627 weer uitvoer en 12 Mei 1628 aan de Kaap de Goede Hoop stierf) over de staat van Indië, met voorstellen tot redres; een exemplaar waarvan Abraham van Pere op last der hoofdparticipanten te Vlissingen 22 Mei 1626 aan Nuyts kort voor zijn vertrek naar Batavia overhandigde, zoals deze op het stuk aantekende.

Een in het Nederlands vertaalde ongedateerde remonstrantie van een ongenoemden aanzienlijken Spanjaard dringt aan op het aanleggen van een Spaans fort op Formosa 'soo tot versekeringe van den Chineesen handel als tot nootwendige behoudenisse' van Manilla. Een stuk van omstreeks 1625, dunkt mij. Twee korte verhalen uit 1628 van ds. Candidius over de bewoners van Formosa en de kansen op kerstening kennen wij - maar ook alleen zo -, doordat ze zijn opgenomen in het tweede deel van het bekende werk Begin ende Voortgangh der O.I.C., 1645/46, en wel in het journael van Zeger van Rechteren en daaruit overgenomen in (Grote's) Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending, III, Utrecht 1886, p. 1-35.

Een belangwekkende verhandeling uit 1629 van Joost Schouten over de handel in Siam zal door mij onder de titel 'Een Brief aan J.P. Coen teruggevonden', worden afgedrukt in de Bijdragen voor Taal-, Land- en Volkenkunde.

De memorie van den commissaris Jan Smit 'van sommige puncten mijn in Persia voorgecomen in 1629', gedateerd Batavia 24 Juni 1630, had verdiend in Dunlop's Bronnen tot de Geschiedenis der O.I.C. in Perzië te worden uitgegeven. Beter dan elders vindt men hier Smit's bevindingen op zijn inspectiereis samengevat.

Een memorie van de goederen bij Wouter ten Haeff, 'opper-

coopman op syn vertreck met 't schip Brouwershaven naer Souratten', waarvan ten Haeff op 18 December 1630 een copie aan Nuyts verstrekte, handelt over allerlei knoeierijen, die bij het bedrijf in de Westerkwartieren waren ingeslopen.

Tenslotte een Advijs op de Regieringe ende Directie van Indien door Brouwer aan zijn opvolger van Diemen uitgebracht 'op U E. versoeck, vruntlic ende ernstige aenmaninge'. Uit de inhoud blijkt, dat Brouwer het afsloot kort na zijn aankomst aan de Kaap de Goede Hoop op 8 Maart 1636. Het blijkt te zijn de brief van 31 Maart 1636, waarnaar Pieter van Dam in zijn Beschrijvinge (Tweede Boeck, deel I, p. 393 noot 4 van de editie Stapel) verwijst. Het Advijs is wel door het fluitschip Petten, dat de vloot van Brouwer daar ontmoette, van daar 15 April vertrok en 21 Juni te Batavia arriveerde, (Vgl. Daghregisters, 1636, p. 128-129) daarheen overgebracht. Het interessantste gedeelte is m.i. dat, hetwelk betrekking heeft op te ondernemen ontdekkingsreizen. Dat gedeelte wordt hieronder sub I afgedrukt. Er blijkt uit, dat Brouwer zich voor dgl. tochten niet minder interesseerde dan van Diemen. Dat was trouwens te verwachten, want was Brouwer niet de man, die, in Juli 1610 teruggekomen van een reis, die hij in 1606 als secretaris van de vlootraad onder van Caerden ondernam, een betere zeilroute dan de gebruikelijke meende te kunnen aanwijzen, die in December van datzelfde jaar in commandeursrang als eerste van bezuiden de Kaap de Goede Hoop recht naar het Oosten koerste om eerst naar het Noorden te varen, toen hij meende op de lengte van Straat Soenda te zijn, die de voordelen van deze route in een discours uiteenzette, zo (mede) aanleiding was tot de seynbrief van 15 Augustus 1617, waarin werd voorgeschreven van de Kaap minstens duizend mijlen met de Westelijke winden naar het Oosten te varen om eerst dan noordelijk aan te houden en die ook daarna steeds in dergelijke zaken belang was blijven stellen? Uit ons stuk blijkt, dat van Diemen bij zijn orders aan Quast en Tasman voor hun reis naar Rica de Oro acht heeft gegeven op Brouwer's adviezen. Het advijs geeft zo enkele aanvullingen op dr. J. Verseput's uitgave voor de Linschoten-Vereeniging van de reis van Matthijs Hendricksz. Quast en Abel Jansz. Tasman ter ontdekking van de Goud- en Zilvereilanden (dl. LVI, 1954). Op p. 83 vindt men daar in van Diemen's instructie voor Quast de mening van Brouwer over de te volgen route vermeld, mening, die deze laatste in ons

Advijs had neergelegd. Brouwer's verdere voorstellen op het punt van de ontdekking kan men uit I leren kennen.

I.

..... Als [Pieter Nuyts] verlost ende tot Bat[a] sal gecoomen weesen, het sal nodich sijn, dat sijn proces andermael voor den Raedt van Justitie werden gevideert, mits dat hij sijn saecken schriftelijcken beantwoorde ende debattere, ende naerder uytingh van deselve dient naer 't vaderlant gesonden, dewijle het in allen deele blijct dat hij door sijn vreemt naturel in Indien geen goede diensten sal connen doen[1)].

Om het gout ende silverrijck eijlandt beoosten Jappan te ontdecken can ick niet laten U E. ernstelick te raden, dewijle apparent is, dat daer meenichte lakenen ende andere Nederlantse manifacturen als oock specerijen souden connen vertieren[2)], het diende te geschieden met een jacht als Santvoort, Seeburch ofte Koukercken ende een weergade van de Seeuse Nachtegael[3)], met weynich doch cloeck ende wel gecourageert volck gemant maer insonderheijt bequame officieren, van vivres wel geprovideert ende een cargasoen slechte lakenen ende specerijen etc. Vincent Romeijn, dewijle hij het aenbiet, most beweecht werden om mede te varen ende daertoe tot Batavia te coomen[4)], vanwaer de equipagie soude dienen te geschieden om-

1) Hieruit blijkt, dat ook deze Gouverneur-Generaal van Nuyts' schuld overtuigd was. Coen, Specx, Brouwer, van Diemen, hoe verschillend zij ook dachten over het in het Oosten te volgen beleid, waren het over dat van dezen man geheel eens, het was wanbeleid! Zoals reeds in de inleiding is vermeld, is het stukje papier, waarop Pieter Nuyts' naam stond geschreven, uitgescheurd of uitgesneden; het is zeker, dat er niets anders gestaan kan hebben.
2) Brouwer dacht er dus niet aan het goud en het zilver op andere wijze dan door een eerlijke handel te verwerven.
3) Gebruikt werden in 1639 de fluitschepen Engel en Gracht; Verseput, p. XXXII. De in de tekst genoemde vaartuigen zijn alle uit de stukken van de tijd, zoals de Daghregisters, bekend.
4) Vincent Romeyn, een Bruggenaar, was in Spaanse dienst via Mexico in Oost-Azië gekomen. Al in Mexico had hij over onbekende goud- en zilverrijke eilanden horen vertellen. Als vrijburger verbleef hij te Nagasaki, o.a. handelend op Cambodja en Tonkin, van 1621 tot 1 Januari 1640, toen hij evenals de andere daar gevestigde Nederlanders per Breda met vrouw en kinderen naar Batavia moest vertrekken. 30 Mei 1641 werd hij schepen van Batavia. Waarom Romeyn, die een der mannen was, die de aandacht op Rica de Oro had gevestigd en die volgens Verstegen's brief van 5 December 1635 (Verseput, p. 105) aangeboden had de reis mee te maken, daartoe niet overging, is mij niet bekend. Hij vergezelde in 1637 wel koopman Hartsingh op de Grol naar Tonkin.

trent p^mo Maij ende niet door Jappan, door dat gedebaucheert landt geen tijt ende occasie te verliesen, midtsgaders om niet beneden wints te weesen, [daerheen naer][1] mijn oordeel soude niet dienen te varen, scheijdende van Bat^a omtrent p^mo Maij[2] bij Noorden Borneo heenen, item bij Noorden Celebes, de Molucos ende de Cust van Moro ofte Gamcanorre[3] om soo bovens wints te coomen in de see[4] ende dan om de Noort steken, ten naesten bij soo de Accopulcosvaerders[5] doen om bij Oosten Jappan, de N.W. winden te soecken[6], doch naer de gedane ontdeckinge soude naer gelegentheijt de vrunden Japan ofte Tayouan aen doen mogen, maer beter soude het sijn, dat weder recht op Batavia quamen, men dient oock alle de ondeckers met een groot premium naer de moeijten van de ondeckinge te animeren om te meerder hoope op effect te mogen hebben.

.....[7]

1) Deze beide woorden (of ongeveer daarmee overeenkomende) stonden aan de achterzijde van het stukje papier met de woorden Pieter Nuyts; zie noot 1.
2) De nu volgende woorden zijn door van Diemen in zijn instructie voor Quast overgenomen. Vgl. Verseput, p. 83.
3) Onder Moro is te verstaan zowel het Noordelijkste deel van het eiland Halmaheira, nl. Morotia, M. ‘op de vaste wal’ als het noordoostelijk daarvan gelegen eiland Morotai, M. ‘over zee’; Tia en Tai zijn woorden in het Ternataans van de aangegeven betekenis. Gamkonora is een district in het westelijke deel van Noord-Halmaheira, gelegen bij de gelijknamige vulcaan.
4) Versta: In de Zuidzee.
5) Acapulco, de haven in Mexico, vanwaar de Spanjaarden de verbinding met de Philippijnen onderhielden.
6) De woorden tussen ‘met weynich doch cloeck’ en ‘te soecken’ zijn nagenoeg letterlijk overgenomen door Pieter van Dam in zijn Beschrijvinge, Tweede Boeck, Deel I (p. 393 van de editie Stapel).
7) Uit het hier weggelaten gedeelte vermeld ik, dat Brouwer tussen half October en November 6 à 8 jachten naar Enggano wilde zenden, flink van soldaten voorzien, waarvan er een 200 zouden moeten landen, en eveneens van ‘ons beste indiaense burgeren’, en dat om slaven te vangen. De 3 Augustus 1640 voor Malakka gesneuvelde kapitein der Mardijkers (vgl. Daghregisters van Batavia, 1640-41, p. 5) Anthonio Mogo had op dat eiland enige maanden vertoefd met ‘een deel van ons volck’ door het verongelukken van een jacht. Mogo wist van de ‘gelegentheyt des lants, armoede ende vreesachticheyt des volcx... veele te verhaelen’. Dit is een niet onbelangrijke aanvulling op wat dr. J. Keuning in zijn artikel Enggano in het tijdschrift Indonesië van 1955 p. 193 vermeldt.

Tis seer considerabel ofte men niet en behoort te trachten om meerder kennis vant Suijderlant te becoomen omtrent de gelegentheijt van Houtmans Abrolos[1)], daer binnen een schoon golff groot hooch lant ende dickwils veele vueren sijn gesien, alsoot niet qualick passen soude daer een ververschplaets te hebben om ter noot te gebruijcken bij degeene die de Cabo de Bona Esperance verbij seijlen, om datter alleen water ende geen verversinge te becoomen is[2)], als vis te vangen, mosselen te haelen ende een weijnich groen cruijt, waervan in de droge maenden van December tot Maert niets te crijgen is, ende ooc eenige de minste gelegentheijt om eenich branthout te becoomen. Het mochte wel gebeuren, datter eenige negotie soude vallen, alsoo sich verthoont een heel groot lant te weesen, omtrent den tropicus capricornij ende suijdelicker gelegen, daer coele ende warme tijden vallen. Met hoe slechte opsoeckingen ende ontdeckingen de schatten van Peru gevonden sijn, getuijgen de historien. Dit is mede niet verre van de hant, het can spoedich beseijlt ende weder affgeseijlt werden, de wech is voor desen gebruijct ende met een jacht als Diemen genaemt ende met modest volck ende patientige ondersoeckers soude de eerste opdoeninge om ommegang met het volck te crijgen geschieden connen, daertoe eenige op Batavia ter doot gesententieerde persoonen mochten opgehouden werden om met een goede wil der inwoonderen daer aen lant te blijven tot een tweeden derwaerts te doenen tocht, item om de spraecke wat te leeren, de gelegentheijt te doorsien ende wijders te vernemen sulcx ende soo veel als in sijn vermogen soude weesen

1) De Abrolhos (Portugees: riffen; letterlijk Open de Ogen) zijn rotsachtige eilandjes ter Oostkust van Brazilië, die een grote rol speelden in de navigatie der Compagniesvaartuigen naar Indië, waarom het passeren er van aan boord feestelijk werd gevierd. Frederik de Houtman kwam op 30 Juli 1619 op 28°46′ Z.Br. (Heeres, Het Aandeel der Nederlanders in de Ontdekking van Australië, 1606-1765, p. 15) ter Westkust van Australië bij enige eilandjes en riffen, waaraan de naam Houtman's Abrolhos werd gegeven. De Houtman stelde in 1626 aan de Staten-Generaal voor dit land ‘by d'Indiaenen selfs voor schatryk gehouden of vermoet’ nader te doen onderzoeken; Beschrijvinge II, I, p. 394, noot 2. Het was hier, dat zich in 1629 het drama van de schepelingen van de Amsterdam afspeelde, dat men o.a. in Stapel's De Oostindische Compagnie en Australië, hoofdstuk VII beschreven vindt.
2) Vandaar natuurlijk het alleen ‘ter noot’ hier zoeken van verversing.

om daervan eenich rapport te mogen doen als weder op Batavia soude weesen gecoomen[1].

Ick blijve noch van gevoelen dat men behoort int Westermousson, als het saijsoen sal weesen verloopen om naer[2] Batavia naer Tayouan ende Jappan te connen seijlen, dat is van halff August. tot ultimo Maert, dat men dan behoort een cleijn schip als Santvoort ofte diergelijck geballast met sappan[3] voorbij Banda door dat canael van Naba[4] ende voorts door de Suijtzee naer Japan te seijlen om de naervolgende reden.

Ingevalle den een ofte den anderen tijt de vaderlantse cargasoenen, voor Jappan dienstich ende nodich, te spade op Batavia mochten aencoomen, soo soude men d'selve door desen middel een wech met een jaer tijt winnen, tot wedercominge vant retour in Tayouan derwaerts connen senden ende aldaer wederom aen Chinese waeren doen oversetten, want vertreckende op pmo. November van Batavia, soo soude ick verhopen, dat se voor ultmo. december in Jappan sullen connen weesen, omtrent welcke tijt men daer de stormen, teffons genaemt, niet en soude hebben te duchten, alsoo de vroege in Julio ende de spade gemeenlick in September waeijen, maer coude stijve N.O. winden souden se van daer veele bejegenen, daerom ooc met generale S.O. wint in de Suijtsee sooveel Oosten souden trachten te crijgen, dat se met N.O. wint tlant van Sadsuma ruijm souden connen beseijlen, van waer dan wel voort opcomen souden ende ben ick noch wijders van gevoelen, dat dit wel een seer gereet vaerwater bevonden sall mogen werden, item dat alsmen omtrent halff Augusto van Batavia soude comen te vertrecken, dat dan bij N. Borneo int

1) Reeds Brouwer kwam Australië dus voor als een geschikt land voor convicts. Het door middel van achtergelaten gestraften kennis opdoen van vreemde landen werd reeds sinds Vasco da Gama door de Portugezen toegepast. Vgl. Greenlee, The Voyages of P.A. Cabral to Brazil and India; Hakluyt Society, 1938, p. 14 note 1.
2) Sic. Bedoeld: van.
3) Sapan, verfhout van Caesalpinia Sappan; een boom verwant aan die welke het brazielhout levert.
4) Bedoeld: Maba. Maba is een district ter Oostkust van Halmaheira. Met het kanaal wordt bedoeld de passage, die tegenwoordig minder juist Djailolopassage wordt genoemd, het vaarwater oostelijk van Halmaheira. Minder juist, want Djailolo ligt juist ter Westkust van Halmaheira en het is in de Molukken ongebruikelijk het gehele eiland Halmaheira Djailolo te noemen, zoals van Europese zijde vaak geschiedt.

gesichte van Paragoa[1)], item bij Noorden Celebes, de Molucos ende de cust van Moro, Morotia ende Morotey wel spoedich ende voor wint in gemelte S. See soude connen coomen, tot wijder bevorderinge in voegen als vooren van de spoedige te vinden reijse door den gemelten nieuwen wech des S. zees.

Door dese seijlaes benoorden Borneo, Celebes ende Moro soude de vaert het geheele jaer door geopent werden omme gestadich voor de wint uijt Batavia in de Molucos, Amboyna ende Banda te connen coomen, alleen soudet int canael van Moba wat mogen tegenhouden, daeromme de gelegentheijt van de stroomen, winden ende gronden, die daer gevonden sullen werden, aendachtelick dienen geobserveert, aengeteijckent ende in een perfect caertgen gestelt[2)].

De groote landen bij oosten Banda ende be S.,N. ende Oosten Keij ende Aru gelegen hoort men mede naerder den eenen ofte den anderen tijt te besoecken ende verder te ontdecken[3)], alsoo daer omtrent groote landen sijn gelegen, die sooverre om de O., S. ende Noorden strecken, soo als het joeurnael van Willem Corneliszen Schouten[4)] en de gedane reijse om de Z. door de S. See genoechsaem is te bespeuren wt het cesseren van dieningen wt den S.W., becominge van slechte water, steuijtinge ende ophoudinge van de genr.le Oostewinden, het bejegenen van variable winden ende de bevindinge der gepeupuleerde eijlanden bij hun met den naem van Hoorn etc. onderscheijden, ick vermoede oock vastelick dat daer eenigen handel

1) Onder Paragoa viel volgens Verseput, ‘erratum’ bij p. 6 noot 6 het eiland Pelawan, het westelijkste van de Philippijnen te verstaan.
2) Ook deze passage is vanaf ‘dat men behoort int Westermousson’ in hoofdzaak eensluidend door van Dam overgenomen in zijn Beschrijvinge, t.a.p. p. 393-394. Versta ik Brouwer wel, dan wil hij in de tijd van de Noordenwinden de reis naar Japan via Banda laten doen, in de overgangstijd daarvóór benoorden Borneo enz.
3) Reeds op 19 Februari 1636 verleende van Diemen hiertoe opdracht aan Gerrit Thomasz. Pool. J.E. Heeres, Het Aandeel der Nederlanders in de Ontdekking van Australië 1606-1765, Leiden 1899, p. 67. In zijn instructie voor Tasman en Visscher van 13 Augustus 1642 vermeldt van Diemen, dat zijn voorganger voor dit onderzoek voelde. Posthumus Meyes, De Reizen van Abel Jansz. Tasman en Franchoys Jacobsz. Visscher; Linschotenvereniging XVII, 1919, p. 142 en 145.
4) Brouwer noemt het journaal van Schouten (1618 voor het eerst in druk verschenen), niet dat van Jacob le Maire (in 1622 uitgegeven); een bevestiging dus van de mening der uitgevers (Dr.) W.A. Engelbrecht en Dr. P.J. van Herwerden van de editie voor de Linschotenvereeniging (1945), dat Schouten's journaal het best bekende van de twee was.

soude werden opgedaen, het sij dan van specerije, cassia lingua[1)] sappan, sandelen ende schilpatshoorn, gommen ofte andere waren ende jegens cramerijen, cleden ende andre goederen als yser etc. etc. gereuijlt soude mogen werden, de opsoeckers mosten mede, als hier vooren noch eens is verhaelt, patientiger ende lanckmoediger sijn dan Carstens is geweest, die naer becoomen aensprake met de inwoonderen om een geringe reden daeronder met musquetten heeft laten schieten, eenen doodende ende andere quetsende, waerdoor de vordre communicatie is verlooren geworden[2)].

Het sal oock wel waerdich ende mijns bedunckens dienstich weesen om de vaert bij Noorden Borneo om bekent te maken, dat men in Junio ofte Julio, als een weijnich cargasoen ende advijsen naer Martapura sullen dienen te senden, dattet dan geschiede benoorden Borneo heenen; nu de wech geopent is ende ten aensien ontdect ende daervan een caertgen is gemaect[3)], soo sal men naer geen doortocht en hebben te wachten ofte soecken. U Ed. is wel bekent, hoe ons de Borneowers hebben geraporteert, dat men vant borneouse lant, jae selffs middelwegen tusschen Borneo ende Paragoa het ruijmste ende diepste vaerwater heeft, daer oock de minste droochten bevonden werden, hetwelcke men mede behoort te ondersoecken om die vaert tot dese passagie te bequamer te gebruijcken en de frequentatie te maecken, minder droochten te bejegenen, te geruster te seijlen ende om des te spoediger voort te geraecken, wanneer ic dan oock vertrouwe, dat de Martapuerse reijse van Bat[a] in een maent ofte ten minste 6 weecken wel gewonnen sal connen werden.

Om eenige opsoeckinge te doen bij N. Jappan, Corre ende Tartarien tot ondeckinge van openinge ende wech om bij

1) Ten rechte cassia lignea, een kaneelachtige, wier bast een minderwaardig soort kaneel levert.
2) Jan Carstensz. gedroeg zich op zijn onderzoekingstocht langs de Zuidkust van Nieuw-Guinea weinig tactvol tegenover de bevolking. Men zie zijn journaal, afgedrukt in Heeres' Aandeel, p. 22-44.
3) Brouwer had herhaaldelijk contact laten zoeken met het rijk van Bandjarmasin of Martapura. 4 September 1635 was een contract gesloten (Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum, I, p. 270); een vleiende brief van den vorst werd hem vlak voor zijn vertrek uit Straat Sunda naar Nederland ter hand gesteld. (Van Dijk, Neerlands Vroegste Betrekkingen met Borneo enz. 1862, p. 34) Anderzijds was 17 December 1634 aan den commandeur Herman Gerritsz. opgedragen Borneo om te zeilen op zijn tocht van Batavia naar Makassar (Daghregisters 1634, p. 391-392) en het gevondene in kaart te brengen. Het kaartje is op het A.R.A niet bekend.

N. Asia ende Eropa in Nederlant te coomen, daer can ick in geender manieren toe raden, alsoo naer mijn advijs geen profijter noch bequamer wech naer Indien dienen te openen als die om de Cabo des Bona Esperance leijt, ten aensien de Comp[e] selffs over ende door de passagie noch all contramineerders genoech becomen ende tis seecker dat door de sware ende costelicke equipagien andre, die noch volgen souden, tegenhouden, vorders die men, wanneer den wech corter ende gevonden ware, in geender manieren connen weeren, waertoe eenige des Comp[s] ongenegene uijt het midden van ons vaderlant niet souden laten te woelen met patenten onser nabuerige princen etc. ende om te verdragen de coude climaet souden Schotten, Yeren, Deenen ende Noorwegers, somma Gotten ende Vandalen, genoech te vinden weesen, die see souden bouwen. Ick geve vorders de imagineerders van een Sunt ofte engte, die men soude mogen vinden om de passagie ter see te besluijten (die men alsnoch niet en weet, aldaer te weesen) tot antwoort, dat den staet der Verenichde Nederlanden anders is gecomposeert als die vant D'eenmarcxe rijck; alsoo dese materie wat hooch valt, soo sal ick met het geseijde darop genoech laten weesen.

II.

Terwijle ick in die Noordelijcke gewesten van India[1)] gefrequenteert hebbe, soo hebbe ick naergespeurt, dat alle den peper, die de Chinesen uijt Patana ende Bantam plachten te haalen ende nu op Batavia incoopen, door U Ed. iaarlijckx naar Taijouan ende Japan gesonden ende daar aan haar geventet werdt, alle gelijck off t'meerderendeel om de Noordt boven China, Corea ende Japan naar het coude Tartarien soo wel door binnenlansche vaarden als via del mar tusschen China ende Corea door met cleyne i'oncken vervoert werdt[2)]; daar

1) India is hier in zeer ruime zin gebruikt; bedoeld zijn hier Formosa en Japan, waar Nuyts van medio 1627 tot medio 1629 en van September 1632 tot medio 1636, de laatste maal in Japanse hechtenis, vertoefde.
2) Dit bericht, dat ik nergens bevestigd vind, komt mij onwaarschijnlijk voor. Er zal zeker wel een deel van de naar China gebrachte peper naar het Noorden zijn gevoerd, maar even zeker niet alles en waarschijnlijk ook niet de meeste peper. Tartarije was in 1638 voor de Nederlanders een zeer vaag begrip. Men verstond er o.a. het land van de Mandsjoes onder, die in deze tijd tot voor de poorten van Peking plunderden. Men vereenzelvigde dit weer met Marco Polo's Cathay, dat men niet precies wist te localiseren. Nuyts spreekt van het ‘coude’ Tartarije benoorden o.a. Corea, dat in 1637 door de Mandsjoes was veroverd.

moeten seer groote profijten op loopen, die de tollen, risigo van der zee ende oncosten van sulcken langen voijagien mogen affsmaecken ofte andere onbekende commutativen ende handel in retour vallen; ende ick twijffele ofte oock niet dien wegh t' meerderendeel der laackenen, die U Ed. in Japan brengen, passeren. U Edt. gelieven te oordeelen, ofte ongeraaden waare met twee jachten de Noordtcust van Tartarien omtrendt het vermaarde Cathai, daar Marcus Paulus Venetius, een oculair getuijghe, soo veel gewaghs aff maackt, te doen besoucken; ick geloove, U Ed. groote quantiteijt laackenen, peper, andere specerijen ende waaren aldaar sullen connen slijten ende daarvoor costelijcke pelterijen ende voor als noch onbekende coopmanschappen retourneeren. Welcke jachten in passandt oock naar het Gouden Eijlandt, dat ontrent de 37½ graaden 400 mijlen buijten den wal van Japan in de Zuijtzee te liggen geseght werdt, souden mogen soucken[1]. Terwijle ick in Japan ben geweest, hebbe ick groote neerstigheijt door mijn selven als door andere gedaen eenige seeckerheijt van desselffs waarheijt, situatie ende verdere gelegentheijt te becomen, maar niets anders connen achterhaalen als een generaal getuijgenisse van de Japanders, affirmerende t' selve aldaar te wesen, maar door de groote coude, hooghe zee, sober vaartuijgh midtsgaders weijnigh kennisse van de zeevaardt bij haar niet licht te onderleggen is. Ende wordt geseght veel volckx daar op te wesen ende haaren meesten huijsraat van potten, ketels etc. al van louter goudt te wesen. Eenen Vincent Romeijn, geboortigh van Brugge, die met de Castiliaanen door de Zuijtzee in Manilha ende van daar in Japan gecomen, aldaar getrouwt ende nedergeseten is, een oudt, fijn ende degelijck man heeft mij veel maal verclaardt, dat de Castilianen volcomen kennisse van dit eijlandt hebben, alsoo eens een schip t' selve heeft aangedaan ende naar men die voijages ten meermaal heeft hernieuwt, is noijt plausibel effect, ofte door storm, stroom ofte disordere

1) 16 September 1638, dus vermoedelijk zeer kort nadat Nuyts zijn Poincten aanbood, schreven Heren XVII aan de Indische Regering (Verseput, p. XXXII), dat nu een tocht naar de gebieden bij Japan, speciaal naar de kust van Tartarije en Corea, diende ondernomen te worden. Quast ontving daartoe 24 Mei 1639 opdracht, als slot van zijn tocht naar de Goudeilanden, maar door de slechte gezondheidstoestand van zijn bemanning kon hij hieraan niet voldoen.

daarop gevolght. Ick bekenne dat dit alles een swack fondament is om grooten staat op te maacken, nochte nauwelijckx te meriteeren U Ed. tot oncosten op onseeckere uijtvallen te animeren, maar alsoo sulcx int onderleggen van de vaart naar Tartarien ofte Cathai in passandt soo wel int gaan als keeren can geschieden, wat cant schaaden een proeve genomen, ofte mogelijck Godt de Heere voor U Ed. langhe lofflijcke deboiren geheele bergen van goudt daer gerecondeert hadde? T'sijn al slechter indicien ende foibelder zeehelden geweest, die Franciscum Pisarrum in de rijcke landen van Peru brachten.

Dese selffde jachten souden verder oock connen om de Noordt naar Nova Sembla ofte Waijgats loopen om te sien ofte daar passagie te vinden waare, soo U Ed. hierbij eenigh voordeel, mij alsnoch onbekent ende oock genoughsaam ongelooffelijck, conden oirdeelen ofte speuren. Dit altijt houde ick seecker, dat het t'gene Plinius int' tweede bouck cap. 67 sijner naturale historien uijt Cornelio Nepote verhaalt, namentlijck dat aan Quinto Metello Celeri, geweest sijnde met Caio Afranio tot Roomen burgemeester, maar ter dier tijt Vranckerijck gouverneerende, van den Coninck der Sweeden eenige Indianen, die om haare over-zeesche negotie te drijven door tempeesten ende harde winden door de Noordt naar den Polo Arctico vervallen, geschoncken waaren, ende bij veele Chineesen geoordeelt werden geweest te sijn; ick segge voor seecker, Tartaren ofte immers uijt het Rijcke van Cathai ende niet uijt China, dat U Ed. present benavigeren ende door U Ed. commersien bekent is, moeten geweest hebben[1]. Soo U Ed. de caarte eens gelieven in der handt te doen nemen ende die examineren, ick achte U Ed. dit sullen advoijeeren, te meer nu wij bij experientie eenighsints seeckerlijck weten, dat de

1) Zowel Plinius als Pomponius Mela vertellen op gezag van Nepos, dat in 62 v. Chr. Q. Metellus Celer als proconsul van Gallië van een Germanenkoning Indiërs ten geschenke kreeg, die door storm aan de Germaanse kust terecht gekomen waren. Plinius 2, 170 spreekt over een Sueven- (dus niet Zweden-) koning, Mela 3, 5, 45 over een ‘Botorum Rex’. Hennig (Terrae Incognitae, I, p. 299) weet daarmee geen raad. Prof. Dr. J.H. Thiel was zo vriendelijk mij mede te delen, dat hier wel sprake zal zijn geweest van een ‘Boiorum Rex’; de Boii konden in Mela's tijd gemakkelijk met de Suebi verward worden. Mijn collega wees mij voorts op Cary-Warmington, The Ancient Explorers (1929), p. 55 en 162, waar die Indiërs worden verklaard òf met Indianen dan wel Eskimos, (wat ook Hennig meent) òf met Hindoes. Met collega Thiel acht ik dit laatste wel heel onwaarschijnlijk.

Chinesen om negotie te drijven beoosten Saatsuma noijt sijn geweest. Ende dit op de Samoijden ofte Russen te trecken, can den sin ende meyninghe Plinii niet lijden, die den Noordelijcxsten houck der Samoijden ofte naast aanpaalende Tartaren, bij d'onse Obij genaampt, bij hem oock al bekent is geweest ende Tabin (Plin. lib. 6 cap. 17) genoempt heeft[1]. Niet verder buijten dit vaarwater sijn noch t'ontdecken alle die landen ende rijcken die benoorden California gelegen sijn, maar alsoo ons de nature ende reden leert t'apparenste eerst behoorde voor te gaan, can dit noch uijtgestelt worden.... (Mogelijkheid van walvisvaart vanuit Japan en Formosa).

..... U Edt. voor te draaghen de Zuijderquartieren ende landen naarder te ontdecken als tot noch toe bekent sijn, gelijck ick wete eenige van U Ed. gequalificeerste dienaars t'inclineren en can U Ed. daartoe niet seer animeren, gemerckt sooveel ick uijt de voijagie van Willem Schouten ende le Mair can bespeuren, die veele landen, beoosten de Mollucos ende Banda gelegen, door de Zuijtzee beseijlt hebben ende ick aan de Westsijde meer als oijt ijmant tot op heden ondeckt ende bevonden hebbe[2], sal maar tijt, moijte ende cost verloren sijn. T'schijndt dat Godt de Heere het noordelijcker deel des aartbodems naar den Polo Arctico fertijlder, getemperder ende gemitigeerder soo wel in hemel, dieren als menschen dan het ander deel, dat den Polo Antractico (sic) aensiet ende niet als austeriteijt ende brutaliteijt redoleert, op gelijcke parallelles hooghte geschaapen ende geordonneert heeft.....'

1) Prof. Thiel deelt mij onder verwijzing naar Thomson, History of ancient Geography, 1948, p. 294 mede, dat kaap Tabis, door Plinius (6, 53) genoemd, voor hem wel een zeer vaag begrip was. De 16de eeuwse geografen hebben hier allerlei beschouwingen aan vastgeknoopt, die van invloed waren bij het zoeken naar de noordoostelijke doorvaart. Mercator's kaart van 1585 laat bij kaap Tabin de rivier Ob in de Oceanus Scythicus vloeien. Daarna volgt naar het Oosten dadelijk de Oostkust van Azië.

2) Toen Pieter Nuyts als Extra-Ord. Raad van Indië in 1626 uitvoer met het Gulden Zeepaard, schipper François Thijsz., volgde men een zo zuidelijke route, dat men ter Zuidkust van Australië belandde en wel op 133° 30′ O.L.; aan het nieuw gevonden land werd de naam Pieter Nuytsland gegeven. Op de verbeterde kaart van Hessel Gerritsz. van 1618 werd dit land aangegeven (Vgl. Heeres, Aandeel, p. XI en 51).